

KOTICS JÓZSEF

MÁSOK TEKINTETÉBEN

MISKOLCI EGYETEM
A KULTURÁLIS ÉS VIZUÁLIS ANTROPOLÓGIA TANSZÉK KÖNYVEI 4.
2001

KOTICS JÓZSEF

MÁSOK TEKINTETÉBEN

MISKOLC
KVAT KÖNYVEK 4.
2001

A címlapot tervezte: Koronczai Endre
A címlapfotót készítette: Frank Aliona

ISSN 1219-5073
ISBN 963 661 445 8

Kiadja
a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszéke
Kiadásért felelős: Dr. Kotics József tanszékvezető
Nyomta a Kapitális Bt.
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

BEVEZETÉS

ERKÖLCSI NORMARENDSZER – TÁRSADALMI KONTROLL

A társadalmi kontroll szimbolikus formáiról. (Egy rítus jelentései.)

Erkölcsei értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban.

Csendháborítás vagy a közösség bosszúja? (A Charivari szokása Rozsnyó kézműves közösségében a 19. században)

A nő szerepének változása polgárosodó paraszti közösségekben. (Válások a Tiszazugban.)

ETNIKUMOK EGYÜTTÉLÉSI MODELLJEI

Integráció vagy szegregáció? (Cigányok a háromszéki Zabolán.)

Etnikai előítéletek és sztereotípiák. (A mindennapi élet konfliktusai az együtt élő bukovinai székelyek és németek között.)

GAZDÁLKODÓI HABITUSOK- PARASZTI POLGÁROSODÁS

Gazdálkodói mentalitás és paraszti polgárosodás. (Egy régióvizsgálat tanulságai.)

Parasztgazdaság és modernizáció. (Az okszerű méhészet a paraszti mentalitás modernizációs folyamatában.)

Gazdálkodás és életvitel egy gazdasági napló tükrében.

BEVEZETÉS

*„Hiába fűrösztöd önmagadban,
Csak másban moshatod meg arcodat.”*
(József Attila: Nem én kiáltok)

„Mivel a normákat a tágabb közösség határozza meg és konkretizálja, az egyén mindenfajta normatív tartalmat külső forrásból kap, semmit sem tesz hozzá és semmit sem vesz el a tartalomból.(...) Mindenki a közösség nevében beszél, amelynek az adott személy egyedi képviselője. Az erkölcsi megítélés ily módon a mások tekintetében lakozik. Mások tekintete kíséri az egyén minden ténykedését.”
(Heller Ágnes: A szégyen hatalma)

Az emberi létezés eredendően individuális jellege, s az egyén belevetettsége egy nem általa választott társadalmi közegbe tartós feszültség forrása a személyes és a társas lét dimenziójában. Minden kulturális rendszer alapvető törekvése ennek a feszültségnek a kezelése. A csoportos létezésre kényszerített egyén a kultúrája által kínált minták keretein belül alakítja ki személyes identitását. Ez a tradicionális társadalmakban azt jelenti, hogy a hagyományos rend csak akkor képes fennmaradni, ha nem a lehetséges legjobbként, hanem az egyetlen lehetségesként fogják fel. Ez a beállítódás döntő módon kihat az egyén önazonosságára. Alternatív életstratégiára nincs lehetőség, az egyén mindig másokhoz méri önmagát. A többiek tekintetében tükröződve látja cselekedeteinek, viselkedésének hatását, általa érzékeli, hogy a számára adott normarendszerben viselkedésmódja helyes vagy helytelen.

A jelen kötetben olvasható tanulmányok a tradicionális közép-kelet-európai közösségek átalakulási folyamatainak elemzése révén tesznek kísérletet az egyén és csoport társadalmi létmódja közötti viszonyrendszer bemutatására. A kijelölt problémakör feltárása elsődlegesen lokális életvilágok empirikus adataira alapozódik, hosszú évek terepmunkájára, illetve levéltári források elemzésére támaszkodik. A tanulmányokban az átalakuló tradicionális létforma három dimenziója kap nagyobb szerepet. Az első egységben az erkölcsi normarendszer és a társadalmi kontrollmechanizmus kapcsolatának néhány aspektusát elemzem. A helyes magatartás normáitól eltérő viselkedésmódok tradicionális körülmények közötti ellenőrzése és szankcionálása képezik ezen írárok tárgyát. Az elemzések a probléma különböző szintjeit érintik. Egy Európa-szerte elterjedt megszegénytűző rítus értelmezése kapcsán a rítus általános jelentéseire kérdezek rá, míg egy rozsnyói csendháborítási pert értelmezve az adott jelentés -összefüggés feltárását tekintem feladatommá. A moldvai magyarok erkölcsi értékrendjének és társadalmi ellenőrzési mechanizmusainak vizsgálata során egy esettanulmányon belül teszek kísérletet az elemzési szintek összekapcsolására. Ugyanerre törekszem akkor, amikor a tiszazugi falvak válási tendenciáit a nő tradicionális szerepében bekövetkezett változásokkal hozom összefüggésbe.

Külön egységet képez az etnikumok együttélési modelljeire, stratégiáira irányuló vizsgálódás. A rendkívül összetett kérdéskör két vonatkozása kerül itt bemutatásra. A bukovinai székelyek és völgyégi németek etnikai konfliktusa, amit a politikai hatalom gerjesztett csapdahelyzetet idézett elő, ahol az érintettek számára csak negatív választások kínálóztak. Bármit tettek nem volt jó megoldás. A másik kultúra etnikus előítéleteken keresztüli megítélése ebben a szituációban akkor is érthető, ha mind a németek, mind a székelyek korábban olyan multikulturális közegben léteztek, ahol az idegen cselekvési és gondolkodási modellek elfogadása nem okozott nehézséget. Egy székelyföldi falu magyar-román és cigány lakosságának egymásról formált elképzelései és az együttélés formái másfajta megközelítést kívánnak. Ebben az esetben a másik kultúráról formált kép konstruálása a szemünk láttára történik, s fő jellemzője az, hogy ebben a folyamatban a romák ma is hátrányosan érintettek.

A kötet utolsó egységében található tanulmányok a gazdálkodói habitusok és a paraszti polgárosodás kérdését érintik. Itt is több oldalról, más-más szinten érintem ugyanazt a problémát. Az egyik írás azt vizsgálja, hogy a rendszerváltást követő időszakban a reprivatizáció hatására mennyiben élnek tovább korábbi gazdálkodói magatartásformák és mentalitások. Egy régióra vonatkozó empirikus vizsgálat eredményeire támaszkodva felvetem a paraszti polgárosodás folyamatának és a gazdálkodói stratégiák és habitusok összefüggésének kérdését. Ugyanezt a gondolatkört érinti az az írás, amely arra vállalkozik, hogy az okszerű méhészet szerepét a

tradicionális gazdálkodási formákban a paraszti mentalitás modernizációs folyamatában kísérelje meg értelmezni. A makro- és mezo strukturális megközelítéseket egy konkrét esettanulmány egészíti ki, amely egy naplóíró parasztember gazdálkodói identitásának és mentalitásának megragadására vállalkozik a fennmaradt szöveg alapján. Ez a tanulmány visszavezet a kötet alapgondolatához.

A kultúrakutató a vizsgálat tárgyának általános vonatkozásait hivatott feltárni, ezt azonban csak akkor tudja hitelesen megtenni, ha a kultúrában élő egyéniség személyiségének jellegzetességei nem vesznek el a bemutatás során. Az itt közölt tanulmányokban az individuális és a társas életstratégiák kapcsolódási pontjait szerettem volna láttatni. Annak megítélése, hogy ez mennyire sikerült ebben az esetben is a mások tekintetében lakozik.

Kotics József

A TÁRSADALMI KONTROLL SZIMBOLIKUS FORMÁIRÓL. EGY RÍTUS JELENTÉSEI

Három történet

1864. június 13-án egy felvidéki kisvárosban - Rozsnyón - este 10 óra körül a helyi mészáros céh öt céhmestere betért a Sörkert nevezetű vendéglőbe, ahol közösen elfogyasztottak néhány icce bort. Jó másfél óra elteltével a vendéglőben muzsikáló cigányzenészeket maguk mellé véve közelben lakó céhtársuk házához mentek. A botokkal felfegyverkezett mészárosok társukhoz érve iszonyú erővel zörgetni kezdték a ház ajtajait, ablakait. Eközben artikulálatlanul ordítottak, a macska nyávogását utánozták, botrányos lármát csaptak. Miután a társuk felébredt és felszólította őket a távozásra, a cigányzenészekkel - bár azok vonakodtak - elhúzták az ún. zsidó nótát, újabb fülsüketítő láрма közepette. Dolguk végeztével visszatértek a Sörkertbe, ahol hajnalig mulattak. Botrányos tettükért csendháborítás és macskazene adásának vádjával hamarosan bíróság elé állították őket.¹

1909 februárjában a budapesti bérlakások tulajdonosai együttesen jelentős béremelésre határozták el magukat. Ezt az intézkedést a lakók lakbérsztrájkja kísérte. *Kassák Lajos* egy angyalföldi ház lakójaként az *Egy ember élete című* könyvében az ottani történeteket így örökítette meg: "Nemsokára megkezdődött a macskazene a házakban. Anyám, Mariska és a másik két testvérem is velünk jött. Házról-házról jártunk, Silberstein - a mozgáalom lelke - szónokolt, a férfiak az udvar közepén álltak, és munkásdalokat énekeltek, az asszonyok főzőkanalakkal, rossz fazekakkal ócska pléhdarabokkal siketítő lármát csaptak a folyosókon. Így tartott ez tíz, tizenegy óráig, aztán szétszéledtünk, bebújtunk a fészkeinkbe, hogy eltegyük magunkat másnapra."²

1989 decemberében egy erdélyi kisvárosban, Kézdivásárhelyen a városi polgárok a megdőlt rendszer gyűlölt szimbólumának a Securitaténak az irattárát feldúlták. Az ott talált iratokból kiderült, hogy kik voltak a városban a besúgók. A város egyik általános iskolájának igazgatónöje, "Póni" néven írta jelentéseit tanárkollegáiról és diákjairól. 1990 tavaszán miután a viszonyok konszolidálódtak az igazgatónő, mintha misem történt volna órát akart tartani az iskolában. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert mikor a terembe ért a diákok elkezdtek nyávogni, jajukolni, ordibálni. Mindaddig, amíg nem hagyta el a terem nem is hagyták abba. Este háza ablaka alatt megismételték az iszonyú zenebonát, ezzel kényszerítve az igazgatónőt az iskola elhagyására.³

Mi a közös a múlt század végi felvidéki kisvárosban, a század eleji Budapesten és a XX. század végi erdélyi kisvárosban történtek között? A rozsnyói mészárosok, a budapesti bérlakásban lakó munkások és a kézdivásárhelyi diákok egyaránt rendelkeztek azzal a szimbolikus eszköztárral, melynek segítségével ritualizáltan megszégyenítették azokat, kiknek viselkedését helytelenítették.

Számunkra ezek a ritualizált cselekvések már semmilyen jelentéssel sem bírnak. Azt még valahogy érthetőnek tartjuk, hogy a tanáruk ellen engedetlenséget tanúsító diákok olyan zajt csapnak, hogy az ne tudjon szóhoz jutni. Azt azonban kevésbé értjük, hogy tekintélyes céhmesterek és a lakbéremelés ellen lázadó munkásasszonyok miért lelik szórakozásukat abban, hogy iszonyatos lármát csapnak, önmagukból kivetkőzve ordibálnak. Azt pedig végképp nehéz felfogni, hogy a macskazene után az igazgatónő miért nem ment be többet az iskolába és költözött el még a városból is.

Robert Darnton a történeti-antropológiai megközelítést jellemezve azt írja, hogy a legáthatolhatatlanabbnak tűnő pontokon a legcélravezetőbb megkísérelni a behatolást egy számunkra idegen kultúrába. Idegen jelentés rendszerek feltárását ott kell kezdeni, ahol azok számunkra homályosak.⁴

Rough music, Charivari, Katzenmusik

A társadalomtudósok és kultúrákutatók figyelmét az a szemléletmód irányította az utóbbi években a büntetőszokásokra, amely a mindennapi élet jelenségeit tekintette elsődendő kutatási területnek. Különösen a Hermann Bausinger által "rakoncátlankodó kedvenc"-nek nevezett Charivari-rítus került a társadalomtörténeti és történeti-antropológiai vizsgálatok előterébe.⁵

A Charivari, ez a "ritualizált ellenségeskedés", egy népszerű büntetőszokás, amely a késő középkor óta Európa szerte széles körben elterjedt. Jóllehet a rítus külső formája (a minden lehetséges eszközzel létrehozott fülsüketítő láрма) időtől és tértől függetlenül viszonylag állandó maradt, a szokás belső dinamikája és változásra való képessége lehetővé tette a funkcionálisan sokoldalú alkalmazást. Éppen ez a formai állandóság és

¹ A per anyaga a Rozsnyói Levéltár Magisztrátusi iratanyagában található. 15/1864. Vö.: Kotics József 1993. A tanulmány megszégyenítő rítusként értelmezi a történetet. Lásd jelen kötetben.

² Kassák Lajos 1957. 620. Lásd még Gyáni Gábor 1992. 90-93.

³ Pozsony Ferenc szíves közlése, melyet ezúton is köszönök.

⁴ Darnton, Robert 1987. 131.

⁵ Bausinger, Hermann 1985. 177., Scharfe, Martin 1970, Kramer, Karl-S. 1974., Hinrichs, Ernst 1991., Schindler, Norbert 1992.

funkcionális sokféleség magyarázza azt, hogy a rítus elemzése során a strukturalista⁶ és a történeti-antropológiai⁷ megközelítés egyaránt megszületik. Arra nincs mód, hogy ezeket a megközelítésmódokat akárcsak vázlatosan is bemutassam, de arra mindenképpen utalni kell, hogy a szokás nem pusztán a falusi társadalmak önálló kontrollintézményeként működött, hanem emellett, mint tiltakozási forma közvetlenül politikai célok képviselésére is alkalmas volt.⁸

Jelen írás nem a fellelhető adatok és a rítussal kapcsolatos értelmezések teljes körű számbavételére vállalkozik, hanem a szokás jelentéstartalmára próbál rákérdezni. A rítust szimbolikus kontrollmechanizmusként értelmezve próbálja feltárni annak jelentésrétegeit, hogy ezáltal közelebb kerüljünk egy számunkra idegen szertartáshoz. Tanulmányomban többek között arra a kérdésre szeretnék választ kapni, hogy a Charivari-rítusban, amely eredetileg szimbolikus agresszióknak tekinthető, milyen okok következtében játszik fontos szerepet a fizikai erőszak. E kérdés megválaszolása csak akkor lehetséges, ha az eddigiektől eltérően a funkcionális és formai szempontokat együttesen vizsgáljuk meg.⁹

Röviden tekintsük át a rítus elterjedésére vonatkozó adatokat!

Az európai jogszokások körében csak elvétve találunk olyan széles körben elterjedt és gyakorolt formát, mint a nemzetközi terminus technicussal Charivarinak nevezet rítus. E szokással az adott közösség tiltakozását juttatta kifejezésre a házassági és a nemi erkölcsöt megsértő tagjaival szemben. A legkorábbi és a legtöbb följegyzés a Charivarira vonatkozóan Franciaországból és Olaszországból maradt fenn, de a szokás él a német nyelvterületen éppúgy, mint Angliában, Hollandiában és Svájcban mind a négy nyelvterületén. Francia gyarmatosítók Észak-Amerikában is meghonosították.¹⁰

Az európai hagyománykörben igen széles skálán mozogtak azok a jelenségek, amelyek Charivarit váltottak ki a közösség tagjaiból. A leggyakrabban özvegy nők vagy férfiak újraházasodása eredményezte a helyi társadalom illetően reagálását. Jóllehet sem az egyházi sem a világi törvények nem tiltják az özvegyek újraházasodását, a házasulandók piacán való újbóli megjelenésük a közösség értékítéletében igen negatív megítélést kapott. Az idevonatkozó példák jórészt a falusi gyakorlatot jellemzik, de a középkori városi polgárság is ismerte a szokást, sőt feljegyzések arról tanúskodnak, hogy VI. Károly francia király 5 udvaroncával álarcokba öltözve Charivarit adott egy újraházasodott udvarhölgyének.¹¹ Ilyen esetben a szokásra mindig a kézfogó előtti nap éjszaka került sor és a falusi közösségekben a legénytársaságok voltak a szervezői.

Az özvegyek újraházasodása elleni tiltakozás mellett a leendő házastársak közötti nagy korkülönbség is a szokást előidéző tényezők között szerepelt. Ugyancsak Charivarit rendezett a közösség azon tagjainak, akik vadházasságban éltek, vagy házasságtörést követtek el, az utóbbit elsősorban a nők esetében ítélték meg szigorúan.¹²

A Charivari Magyarországon

A magyarországi szokásformákat közelebbről szemügyre véve feltűnő, hogy az eseménykiváltó alkalmak mennyire eltérőek a többi európai területen ismert formáktól. A három klasszikus szokást kiváltó alkalom 1. az özvegyek újraházasodása, 2. házasság két olyan személy között, akik között jelentős kor vagy magasságbeli különbség van 3. férjét verő asszonynak járó Charivari, nálunk egyáltalán nem ismertek.

Magyarországon a szokás csak sporadikusan fordul elő. A szokás centruma a Sárret.¹³ Emellett szórványos feljegyzések Erdélyből és Észak-Magyarországról kerültek publikálásra. A magyar nyelvterületen szórványosan felbukkanó adatokból a következő kép tárul elénk. A múlt század eleje óta Békés és Hajdú-Bihar megye, valamint Erdély egyes részeiről ismert az a szokás, hogy főleg fiatalokból álló kisebb csoport felkereste a házastársát elhagyó, de később az életközösséget visszaállító nőt, ritkábban férfit, és a ház előtt nagy csörömpölés, macskazene kíséretében, házasságkötést utánozó szertartások kíséretében kigúnyolta, megszegényítette. A szokásra aznap éjszaka került sor, amikor széles körben elterjedt a hír, hogy a feleség visszaköltözött férje családjához. A szokás alkalmazására a család egységének megóvása érdekében került sor, a

⁶ Lévi-Stauss, Claude 1976. 369-373.

⁷ Thompson, Eduard P. 1980., Ginzburg, Carlo 1983., Davis, Natalie Zemon 1987., Kaschuba, Wolfgang 1986/a., Ettenhuber, Helga 1983, Le Goff, Jacques - Schmitt, Jean 1981.

⁸ Kaschuba, Wolfgang 1986/b 487-490

⁹ Kotics József 1994. 377-387.

¹⁰ Dömötör Tekla 1957. 73.

¹¹ Dömötör Tekla 1957. 76.

¹² Dömötör Tekla 1957. 77., Thompson, Eduard P. 1972. 291-292., Alford, Violet 1959 507.

¹³ Dömötör Tekla 1957. 77.

közvélemény kényszereszközeként.¹⁴ A lármás felvonulással a falusi társadalom az asszony normatartó viselkedését erőszakolta ki.

A Sárret egyes falvaiban macskazenét rendeztek annak a nőnek, aki házastársa gyászidejének lejárta előtt más férfival összeállt.¹⁵ Ezekben a falvakban a házastársukat megcsaló nők sem kerülhették el a Charivarit.¹⁶ A Szolnok-Doboka megyei Almásfalu nemcsak a férjét elhagyó, s később visszaköltöző nőnek adtak macskazenét, hanem azoknak is, akik a házasságkötés előtt együtt éltek. Ez utóbbi esetben a macskazenét a falu fiataljai rendezték farsang idején a vadházasságban élők házában tréfás esküvőparódia bemutatásával.¹⁷

A szokás azonban nemcsak azok ellen irányult, akik a házassági és a nemi erkölcsöt megsértették. A sárreai falvakban macskazene járt azoknak is, akik több generáció együttélése esetén rosszul bántak szüleikkel.¹⁸ A Kalocsa környéki falvakban, ha a helybeli lány más faluból választott férjet, csengőkkel, kolompokkal, rossz edényekkel felszerelt legények éktelen zajongással fejezték ki rosszsorsukat.¹⁹

Sajátos jelentéssel ruházzák fel a Charivarit Csucs környékén. Itt azok a szülők kaptak macskazenét, akik a megígért hozományt egy év múlva sem adták ki. Jóllehet ebben az esetben bírósági úton is érvényt szerezhettek volna követeléseiknek, de erre soha sem került sor. Helyette a szavukat megszegő szülők házában - miután a vő elterjesztette a szőszegés hírére - többen összegyűltek a faluból és fülsiketítő ordítás és zajcsapás mellett emlékeztették őket ígéretükre, köteleységükre.²⁰ Ugyancsak Csucsán macskazenét kapott a lány, ha jegyesség idején terhessé vált. Ebben az esetben azonban már a legénynek sem volt joga, hogy a teherbe esett lányt elhagyja. Ha erre készült, akkor a falu közvéleménye macskazenével kényszerítette házasságkötésre.²¹

Az utóbb említett példák arra utalnak, hogy a rítus Magyarországon igen sokféle célt szolgálhatott. Feltűnő, hogy ahelyett, hogy bírósághoz fordultak volna, a falusiak a szimbolikus helytelenítést részesítették előnyben, hogy az egyezés betartását kikényszerítsék. Ezért terjesztette el a vő apósa szőszegésének hírére a faluban, és személyes bosszúakciójához a közvélemény támogatását is meg tudta nyerni. A korábban idézett példa a rozsnói céhmesterek mestertársuknak adott macskazenéjéről, aki ellenükre vállalkozott, szintén a személyes bosszút célozta. Ebben az esetben a szokásnak nem viselkedésszabályozó, konformitást kikényszerítő funkciója a meghatározó. Itt ebben az időpontban két egymással konkuráló értékrendszer ütközik össze. A rítus célja nem a konfliktusmegoldás, hanem a személyes bosszú nyilvánossá tétele, oly módon, hogy az jogilag ne legyen büntethető. A mészáros mesterek a rendelkezésre álló szimbolikus eszköztárat eredményesen használták céljaik elérésére.²²

Sajnálatos módon a szokás meglétét korábbról igazoló történeti adatok igen gyér számban fordulnak elő. Pedig úgy tűnik az 1848-as forradalomhoz és az azt megelőző időszakhoz kapcsolódóan hasonlóan Európa többi területéhez a szokás nálunk is megjelent.²³

A Charivarinak mind a magyar, mind az európai megjelenési formái ugyanazt a célt szolgálták, még akkor is, ha bizonyos hangsúlyeltolódások megfigyelhetők. A közvélemény szimbolikus formában így nyilvánította ki érték- elvárás és normarendszerét megsértő tagjaival szemben megfogalmazott elítélő véleményét. A szokás legtöbbször kényszerítőeszközként szolgált a közösség által kívánatosnak tartott állapot visszaállítására.

A helyi társadalom nemcsak a közös mindennapi élet valamennyi területe vonatkozásában, hanem ezen túlmenően az életfolyások és élettervek, az individuális szükségletek és a magánérzések tekintetében is illetékesnek nyilvánította magát. Ez a társadalmi kontroll mechanizmus az életvilágbeli rend szélsőségesen elnyomó és ellenőrző modellje.²⁴ A társadalmi kontroll, azoknak a materiális és szimbolikus eszközöknek az összessége, melyek az adott közösség, társadalom rendelkezésére állnak tagjai normatartó viselkedésének biztosítására.²⁵ Ez az eszköztár igen széles. Magában foglal az önbíráskodástól kezdve a közvélemény-büntetésen keresztül a kiközösítéséig minden olyan cselekvést, amelynek célja a konform viselkedés kikényszerítése.

¹⁴ Tárkány Szűcs Ernő 1981. 790., Kálmán Béla 1954. 540., Szabó Pál 1943. 128-130.

¹⁵ Dömötör Tekla 1957. 78.

¹⁶ Dömötör Tekla 1957. 79.

¹⁷ Makkai Endre-Nagy Ödön 1939. 177.

¹⁸ Beck Zoltán 1991. 43.

¹⁹ Dömötör Tekla 1957. 80.

²⁰ Dömötör Tekla 1957. 87.

²¹ Dömötör Tekla 1957. 87.

²² Kotics József 1993. 157.

²³ Széchenyi István naplójában több helyen is említi a Charivarit. Wesselényi Miklós báró macskazenével fenyegette meg Budaházy J. ügyészt, mert kérésére nem mondott le a követi jelölésről. Trócsányi Zsolt 1965. 274-276.

²⁴ Kaschuba, Wolfgang 1990. 71.

²⁵ Boudon, Raymond-Bourricaud, Francois 1992. 476.

Falusi társadalmakban a közvélemény a társadalmi és életvilágbeli rend előállításában és fenntartásában alapvető szerepet játszott. A Charivari rítust olyan közvélemény-büntetési formának tekinthetjük, amelyben a közösségi kontroll szimbolikusan jut kifejezésre.

A kritika hagyományos formái lehetőséget nyújtottak arra, hogy a társadalmi konfliktusokat jelképesen fogalmazzák meg, s ezáltal olyan korlátok között tartsák, hogy a résztvevők továbbra is egymás mellett élhessenek a faluban.²⁶ A társadalmi kontroll szimbolikus formáinak a jelképesség szintjén közvetített értékítélete jóval hatékonyabb eszköze a kollektív konfliktus-szabályozásnak, mint a direkt helytelenítés.

A Charivari szokása olyan értelemben tekinthető a társadalmi kontroll eszközének, amennyiben nyomást gyakorol a helytelenített viselkedés elkövetőjére, kényszerítve a környezete által érvényesnek tekintett erkölcsi normák és értékek elismerésére.²⁷ A rítus által a csoportspecifikus erkölcsi normák és értékek érvényessége megerősödik. A rítus révén a másik elleni agresszió úgy jut kifejezésre, az egyének és csoportok közötti konfliktusok úgy oldódnak föl, hogy a csoportban a jó viszony látszata megőrződik, a csoport integrációja a nyílt konfrontációval nem kerül veszélybe. A normasértő viselkedés indirekt helytelenítése, a csoportspecifikus értékelkezések és erkölcsi törvények érvényességének demonstrálása, a csoport identitásának és integrációjának megerősítése a rítus elsődleges funkciója.²⁸

A magyarországi példák egyértelműen arra utalnak, hogy itt a szokásnak kizárólagosan integráló jellege van. Jóllehet a megszegyenítő karakter felismerhető, a szokás elsődleges célja, "a konszenzuális értékek fenntartása, az életvilágbeli rend érvényességének biztosítása érdekében".²⁹

A rítus formanyelve

Miután a nonkonform viselkedés jelképes helytelenítése a rítus formanyelvén keresztül jut érvényre, vegyük szemügyre közelebbről ezt a jelenséget.

Ami a rítus külső lefolyását illeti, általánosságban is megállapítható, hogy az éjszakai fülsüketítő láрма a "vétkes" háza előtt a szokás elmaradhatatlan részét képezi. Jóllehet a Charivarinak Magyarországon nincs egységes és általánosan elterjedt megnevezése, de ezek mindig a lármaival állnak összefüggésben.³⁰ Ez arra utal, hogy a szokásban a zajnak központi jelentősége van. Emellett az éjszakai felvonulásnak és a résztvevők anonimitásának is fontos szerepe van. A névtelenség ebben az összefüggésben az áldozat megalázását és az agressziót szolgálta.³¹ Az akusztikus és vizuális kódok mellett az egyes magyarországi verziókban szerepet kap a szankcionált személy verbális megalázása és kigúnyolása is. A lakodalmi travesztiák során elhangzó pornografikus gúnyversek és obszcén szidalmazó szövegek a szokás céljának megerősítését szolgálták. A lakodalomparódiát természetesen csak akkor tartották meg, amennyiben ez a forma a rítus eredeti funkcióját szolgálta. Elmaradhatatlan volt, ha a szokás olyan nő ellen irányult, aki férjét elhagyta, majd később visszatért hozzá. Ebben az esetben a lakodalom travesztia a házasság "újrakezdését" szimbolizálta. A vadházasság esetében nyilvánvalóan a hivatalos házasságkötési ceremóniát volt hivatott pótolni.³² A szokás verbális kódjai alkalmasak voltak a botrány publikussá tételére.

A Charivari rítus szimbolikus jelentéstartalma azonban a szokás tér- és időhasználatában jut kifejezésre. Ebben az összefüggésben azt kell hangsúlyozni, hogy a zajos felvonulás minden esetben az "elkövető" házában zajlott le.

Ebben a szokásban a "határoknak" központi jelentősége van. Alapjában véve a szokás egy kollektívan ritualizált helytelenítés a közösség egyes tagjainak viselkedési határokat sértő magatartásával szemben. A helyi társadalom tagjainak felfogása szerint a rituális cselekményt kiváltó normasértés, a viselkedési határok olyan áthágásának minősült, amelyet nem kívántak tolerálni. A társadalomban érvényes normatíva fenntartása érdekében a közvélemény szimbolikus támadást intéz az áldozat ellen. A szokás célpontja az áldozat háza. A falusi társadalmakban a ház a család tisztességének a megtestesítője volt.³³ Ez olyan terület, amely a nyilvánosság pillantásai előtt védettnek tűnt. Ugyanakkor ezekben a társadalmakban nem volt magától értetődő, hogy a házban történtek ellenőrzése egyedül az abban lakók joga és kötelessége lenne. A társadalmi nyilvános és a privát élet ekkor még egységet képezett. A privát intimszféra respektálása szűk területre korlátozódott.³⁴

²⁶ Kaschuba, Wolfgang 1990. 66.

²⁷ Bergmann, Jörg R. 1987. 199.

²⁸ Bergmann, Jörg R. 1987. 200.

²⁹ Kaschuba, Wolfgang 1986/a 503.

³⁰ Dömötör Tekla 1957. 74-75.

³¹ Turner, Victor 1989. 165.

³² Dömötör Tekla 1957. 79., Beck Zoltán 1991. 46.

³³ Heinrich, Hermann 1983. 17-41.

³⁴ Shcharfe, Martin 1969. 901., Ethenhuber, Helga 1983. 200.

A ház autonómiája, akkor kérdőjeleződött meg, amikor a csoport az egyén viselkedését úgy minősítette, hogy az a közösség kollektív életsztratégiáját veszélyezteti.³⁵ Ez történt a Charivari rítusban is. Ebben az értelemben a szokás egy közvetett pszichikai támadásként értelmezhető. Az iszonyú láрма segítségével a szokásban résztvevők szimbolikusan átlépik a ház határát jelképező küszöböt, anélkül, hogy azt ténylegesen megtették volna. Ez volt a szégyen totális nyilvánossága.³⁶ Ezáltal az egész család, és nem pusztán a vétkes szenvedte el a megaláztatást. Miután a szokás célja az integráció és nem a kirekesztés, ezért a rítus célja nem a közvetlen konfrontáció volt. A jelképes jelentéstartalom - a ház tisztességének a megkérdőjelezése - minden résztvevő számára nyilvánvaló. A rítus hatékonysága a szimbolikus kifejezés-forma erejével hozható összefüggésbe, vagyis azzal, hogy a közösség jogot formál az egyén privát életszférájának megítélésére is, amennyiben az ellentétes a konszenzuson alapuló értékekkel. Ilyen esetben nemcsak az egyén, hanem a család jó hírneve is csorbul.

Ha - mint megmutatni igyekeztem - a Charivari szimbolikus agresszióként értelmezhető, a szokás egyes formáiban megjelenő tényleges fizikai erőszak nem magyarázható meg.

A legújabb kutatások, amelyek a Charivari szerepét elemzik az 1848-as németországi forradalomban és az azt előkészítő Vormärz időszakában arra utalnak, hogy ezeknek a tiltakozási formáknak a keretében igen gyakran kerül sor fizikai erőszakra.³⁷ Ennek a jelenségnek az értelmezésekor *Wolfgang Kaschuba* arra hivatkozik, hogy itt az erőszak elsődlegesen szimbolikus igényeket elégít ki. A márciusi forradalomhoz kapcsolódó eseményeknek nem volt már kizárólag az integráció a célja, ezért a rítus során felbukkanó erőszak, az ajtók és ablakok betörése a szimbolikus kirekesztést, az exkommunikációt szolgálta.³⁸

A rítus kirekesztő szándékával magyarázhatók azok a falusi környezetből származó példák, amelyek során az ajtók, ablakok betöréséről, a kutak besózásáról tesznek említést. Ilyenkor a szokást végzők szándéka először az integrációra irányul és csak amikor az áldozat semmilyen kézséget nem mutat a konform viselkedésre vetik be a "nehéz fegyvert", a ház elleni tényleges fizikai támadást.³⁹ Ezek a példák arra utalnak, hogy a tényleges erőszak megjelenése a szokásban a kirekesztő szándékkal hozható összefüggésbe.

Az erőszak megjelenése a magyarországi szokásokban más jellegzetességeket mutat. Mint a fenti példák az 1848-as németországi forradalommal kapcsolatban jelezték hogy ott az erőszak kezdeményezői minden esetben a szokást kezdeményezők. Ezzel szemben a magyarországi esetek azt mutatják, hogy itt azok viselkednek erőszakosan, akiket a közösség a rítus szimbolikus jelentéstartományát működésbe hozva kívánt szankcionálni. Ezek szeit a magyarországi esetekben nem a kirekesztő szándék, hanem a szokás diszfunkcionalitása áll az erőszak háttérében. Mindaddig amíg a viselkedési előírások és elvárások a falu minden lakója számára kötelező érvénnyel bírtak, a Charivari rítus megmaradt a szimbolikus agresszió keretei között.

Magyarország egyes vidékein a szokás még az 1950-es években is fennmaradt. Az iparosítás előtti társadalmi struktúra felbomlása, a falusi társadalmak érték- és normarendszerében bekövetkezett változások érthetővé teszik, hogy a társadalmi kontroll korábbi formái már nem minden egyes közösséghez tartozó egyén számára voltak legitímek és elfogadhatók. A normák pluralitásával hozható összefüggésbe az az eset, amikor a férj maga kéri, felesége Charivarival történő büntetését, míg ugyanebben a faluban az érintettek a szokást rendezők közé sósavat öntöttek, ami az egyik résztvevő vakságát okozta.⁴⁰

Amikor az érintettek a Charivarit nem tekintik már érvényes kollektív konfliktusszabályozó eszközhöz, akkor válnak a ház szimbolikus határai tényleges, effektív határokká. Ez a szándék figyelhető meg abban, hogy a rítusban érintettek legfőbb célja volt a rokonság segítségével a ház határainak minden áron való megvédése. Botokkal, fejszékkel felszerelve bújnak el a férfi hozzátartozók az udvarban, hogy az oda belépni szándékozótól megvédjék a családot. A ház tényleges határainak erőszakos védelmezésében kifejezésre jut az a vélekedés, hogy az ott történtek kontrollja kizárólagosan az ott lakók feladata.

Irodalom

Alford, Violet

1959 Roght Music or Charivari. Folklore LXX. 505-519.

Bausinger, Hermann

1985 Traditionelle Welten. Kontinuität und Wandel in der Volkskultur. Zeitschrift für Volkskunde (81) 176-189.

³⁵ Heinrich, Hermann 1983. 22.

³⁶ Thompson, Eduard P. 1980. 137.

³⁷ Kaschuba, Wolfgang 1986. 30-48.

³⁸ Kaschuba, Wolfgang 1986. 58.

³⁹ Heinrich, Hermann 1983. 25.

⁴⁰ Beck Zoltán 1991. 45.

- Beck Zoltán**
1991 A zángózás, mint jogi népszokás. In: Napóra 3. szám 43-46.
- Bergmann Jörg. R.**
1987 Der Klatsch. Zur Sozialform der diskreten Indiskretion. Berlin-New York.
- Boudon, Raymond-Bourricaud, Francois**
1992 Soziologische Stichworte. Opladen.
- Davis, Natalie Zemon**
1987 Die Narrenschaft. In: Uő. Humanismus, Narrenschaft und die Riten der Gewalt. Gesellschaft und Kultur im frühzeitlichen Frankreich. Frankfurt/M. 106-136.
- Darnton, Robert**
1987 Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Budapest
- Dömötör Tekla**
1957 Erscheinungsformen des Charivari im ungarischen Sprachgebiet. In: Acta Ethnographica 73-88.
- Ettenhuber, Helga**
1983 Charivari in Bayern. Das Miesbacher Haberfeldtreiben von 1893. In: Richard van Dülmen (Hg.) Kultur der einfachen Leute. Bayerisches Volksleben vom 16. zum 19. Jahrhundert. München 180-207.
- Ginzburg, Carlo**
1983 Charivari, Jugendbünde und die wilde Jagd. Über die Gegenwart der Toten. In: Uő.: Spurensicherungen. Über verborgene Geschichte, Kunst und soziales Gedächtnis. Berlin.
- Le Goff, Jacques-Schmitt Jean (Hg.)**
1981 Le Charivari. Paris
- Gyáni Gábor**
1992 Bérkaszárnya és nyomortelep. Budapest Magvető
- Heinrich, Hermann**
1983 Grenzübergänge. Das Haus und die Volkskultur in der frühen Neuzeit. In: Richard van Dülmen (Hg.) Kultur der einfachen Leute. Bayerisches Volksleben vom 16. zum 19. Jahrhundert. München
- Heller Ágnes**
1985 Általános etika. Budapest.
é.n. A szégyen hatalma. Gond 10.szám. Debrecen, 158-211.
- Hinrichs, Ernst**
1991 „Charivari” und Rügebrauchtum in Deutschland In: Scharfe, Martin (Hg.) Brauchforschung. Darmstadt 430-463.
- Kálmán Béla**
1954 A zángó Biharugrán. Ethnographia LXV. 540.
- Kaschuba, Wolfgang**
1986/a Mythos oder Eigen-Sinn? Volkskultur zwischen Volkskunde und Sozialgeschichte. In: Utz Jeggle a.a (Hg.) Volkskultur in der Moderne. Hamburg 1986. 469-507.
1986 /b Protest und Gewalt - Körperschprache und Gruppenrituale von Arbeitern im Vormärz und 1848. In: Peter Assion (Hg.) Transformation der Arbeiterkultur. Marburg 1986. 31-48.
1990 Az agrártársadalom útban a modernség felé: új kutatási távlatok. In: A német társadalomtörténet új útjai. (Szerk.: Vári András). Budapest 80.
- Kassák Lajos**
1957 Egy ember élete. Budapest Magvető
- Kotics József**
1993 Csendháborítás vagy a közösség bosszúja? A Charivari szokása egy városi kézművesközösségben. In: Néprajzi Látóhatár 151-159.
1994 Soziale Kontrolle als Gewalt. Die Rolle der Gewalt im Charivari Ritual. In Brednich, Rolf-Hartinger, Walter (Hg.) Gewalt in der Kultur. Passau. Passauer Studien zur Volkskunde Band 8. 377-387.
- Kramer, Karl-S.**
1974 Rüge. In: Uő.: Grudriss einer rechtlichen Volkskunde. Göttingen. 70-82.
- Levi-Staruss, Claude**
1976 Mythologica. Das Rohe und das gekochte. Frankfurt/m. 369-373.
- Makkai Endre-Nagy Ödön**
1939 Adatok téli néphagyományaink ismertetéséhez. Kolozsvár
- Meuli, Karl**
1975 Charivari. In: Gesammelte Schriften I. Basel, Stuttgart 474-484.
- Scharfe, Martin**
1969 Soziale Kontrolle, soziale Sanktion. In: Schulwarte 12(1969) 886-906.
1970 Zum Rügebrauch. In: Hessische Blätter für Volkskunde (61). 45-68.
- Schindler, Norbert**
1992 "Heiratsmüdigkeit und Ehezwang. Zur populären Rügesitte des Pflug- und Blockziehens. In Uő. Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit. Frankfurt/M. 175-215.

Szabó Pál

1943 Őszi vetés. Budapest

Tálas István

1938 Kidobolás, kiharangozás Szentgálon. Ethnographia IXL. 222

Tárkány Szűcs Ernő

1981 Magyar jogi népszokások. Budapest. Gondolat.

Thompson, Eduard P.

1980 "Rought music" oder englische Katzenmusik. In: Uő.: Plebeische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts. Frankfurt/M, Berlin, Wien. 131-168.

Trócsányi Zsolt

1965 Wesselényi Miklós. Budapest

Turner, Victor

1989 Das Ritual. Struktur und Antistruktur. Frankfurt/Main, New York

Bevezetés

A moldvai csángók kultúrájának jellemzésekor leggyakrabban a középkori jelzőt használják. A fogalomhoz kapcsolt jelentéstartalom kétpólusú, egyrészt a "sötét" középkorral hozzák összefüggésbe, másfelől a középkor a régi, a kiemelkedően értékes, a megmentésre méltó szinonimájaként jelenik meg. Az a kutató, aki moldvai magyar falvakban végez terepmunkát első pillantásra szembesül az élet felfogásának és leélésének az övétől gyökeresen eltérő módjával. A kulturális idegenség megtapasztalásának világfelfogásunk szűrőjén keresztül történő megítélése nehezen elkerülhető. A néhány moldvai falu erkölcsi értékrendjét és társadalmi kontrollmechanizmusait bemutató írásban törekvésem arra irányul, hogy az ott általam megtapasztalt értékrendszerről és világlátásról képet adjak.

1994 és 1995 nyarán néhány hetet töltöttem moldvai magyar falvakban. Először a Tatros menti településeken (Szitás, Diószeg, Tatros) majd Pusztinán, Lészpeden és Szabófalván folytattam terepmunkát. Jelen az írás az ott szerzett benyomások és tapasztalatok alapján készült. Az alábbiakban kifejtett meglátások és gondolatok érvényessége nem pusztán az eltöltött idő rövidege miatt korlátozott. A legnagyobb problémát az okozza, hogy az általam az erkölcsi rendszerről és a társadalmi kontrollmechanizmusokról vázolt kép bizonyosan egyoldalú. S ennek csak egyik, és nem is a leglényegesebb összetevője, hogy a falvak társadalmában központi szerepet játszó papok véleménye és felfogása nem tükröződ(het)ik az itt leírtakban. A másik tényező, ami az elmondottakat egyoldalúvá teszi, hogy a kialakított kép elsődlegesen az idős generáció látásmódját és vélekedését tükrözi vissza. Ahol módomban áll természetesen utalok az értékrendben és az életmódban bekövetkezett változásokra, ezek azonban inkább csak bizonyos általános tendenciákra vonatkozó utalások, mintsem a tényleges állapotokat megközelítő leírás.

Elsősorban azt vizsgálom, hogy a moldvai falvakban az erkölcsi értékrend mely elemei hangsúlyosak s ezek milyen megfogalmazást nyernek. Hogyan viszonyult a helyi társadalom azokhoz, akik nem tartották be a közösségi normákat? A társadalmi kontrollmechanizmusok milyen változáson mentek keresztül az utóbbi évtizedekben bekövetkezett radikális életformaváltás következtében? Az elemzéshez Heller Ágnesnek a szegény hatalmáról írt tanulmányában megfogalmazott gondolatok igen nagy segítségemre voltak.⁴¹ Úgy tűnik, hogy az általa alkalmazott kategóriák (külső tekintély - belső tekintély, szegény - lelkiismeret) alkalmasak egy lokális kultúra erkölcsi rendszerének értelmezésére.

Manapság a moldvai falvakban egy radikális életforma-váltásnak vagyunk tanúi, melynek során egy régies, archaikus kultúra feloldódik egy új közkultúrában.⁴²

Az akkulturációs folyamat elemzése során nyomon követhető, hogy külső és belső tekintély milyen módon szabályozza a vizsgált falvak erkölcsi életét. Tanulmányomban kísérletet teszek arra, hogy egy átmeneti stádiumban⁴³levő kultúra erkölcsi rendszerének és társadalmi kontrollmechanizmusainak működését változásában megragadjam.

Erkölcsi normarendszer - társadalmi kontroll

Erkölcson az egyén gyakorlati viszonyát értjük a helyes magatartás normáihoz és szabályaihoz.⁴⁴ Bármely sajátos norma- és szabályhierarchiát valamely értelemmel bíró világszemlélet ruház fel jelentéssel. Az értelemmel bíró világszemlélet a dolgok jó, illetve szent rendjét igazolja és legitimálja a normák és szabályok hierarchiáját. Ez a világszemlélet kölcsönöz értelmet az adott közösség cselekvésmintáinak, normáinak és szabályainak, valamint azok hierarchiájának.⁴⁵

Az erkölcsi normák legitimitásának két alapvető formája van: a hagyomány és az ész.⁴⁶ A szegény a külső, a lelkiismeret a belső tekintéllyel áll kapcsolatban. A szegény esetében a tekintélyt azok a társadalmi szokások jelentik, amelyet "mások tekintete" képvisel. A lelkiismeret esetében a tekintély a gyakorlati ész, amely

⁴¹ Heller Ágnes é.n.

⁴² Pozsony Ferenc 1996. 175.

⁴³ Niklas Luhmann kategóriáit a moldvai csángó falvakra vonatkoztatva azt mondhatjuk, hogy azok a tradicionális és a posztradicionális társadalmak közötti átmeneti állapotban vannak. A hagyományos társadalmakra a rétegződött munkamegosztás, míg a posztradicionális társadalmakra a funkcionális munkamegosztás a jellemző. A tagolt (tradicionális) társadalmakban az egyén társadalmi funkcióját a rétegződésben elfoglalt helyzete határozza meg, míg a funkcionális társadalmakban a betöltött funkció az, ami az egyén helyzetét meghatározza a rétegződésben. Luhmann nézeteit idézi Heller Ágnes 1994. 181.

⁴⁴ Heller Ágnes 1994. 62.

⁴⁵ Heller Ágnes 1994. 49.

⁴⁶ Heller Ágnes 1994. 167.

belső hangként nyilvánul meg. A tradicionális társadalmakban a normák legitimitásának egyedüli forrása a szégyen, míg a funkcionális társadalmakban a lelkiismeret válik meghatározóvá. Ilyen értelemben szokás „szégyenkultúrákat” és „lelkiismeretkultúrákat”, szembeállítani egymással.⁴⁷

Ha a jóról és rosszról való tudás igazságáról kizárólag a hagyomány kezeskedik, akkor az erkölcsi tekintély külső.⁴⁸ A külső tekintély azoknak a konkrét normáknak az összessége, amelyeknek az emberek alávetik magukat. Aki ezt nem teszi meg, azt a többiek tekintete szégyenkezésre kényszeríti.⁴⁹

“Ha az emberek válogatás, vagy előzetes mérlegelés nélkül vetik alá magukat csoportjuk vagy közösségük valamennyi konkrét normájának, akkor az erkölcsi tekintély teljesen külső.(...) Mivel a normákat a tágabb közösség határozza meg és konkretizálja, az egyén mindenfajta normatív tartalmat külső forrásból kap semmit sem tesz hozzá és semmit sem vesz el a tartalomból.(...) Mindenki a közösség nevében beszél, amelynek az adott személy egyedi képviselője. Az erkölcsi megítélés így módon a mások tekintetében lakozik. Mások tekintete kíséri az egyén minden ténykedését. Ha olyasmit csinál, amit nem kellene, vagy nem tesz meg valamit , amit meg kellett volna, a mások tekintete miatt szégyelled magad.”⁵⁰

A vizsgált falvakban néhány évtizeddel ezelőtt az egyes személyek gyakorlati viszonya a helyes magatartás normáihoz és szabályaihoz voltaképpen nem különbözött attól, hogyan egy másik személy ugyan ezen normákhoz és szabályokhoz viszonyult. A normákhoz való viszonyt nem volt egyéni színezete.⁵¹

A helyi társadalom nemcsak a közös mindennapi élet valamennyi területén, hanem ezen túlmenően az életfolyások és élettervek, az individuális szükségletek és a magánérzések vonatkozásában is illetékesnek nyilvánította magát. Ez a társadalmi kontroll mechanizmus az életvilágbeli rend elnyomó és ellenőrző modellje.⁵² A falu teljes illetékességének kinyilvánításában egyszersmind társadalmi biztonságot nyújtó és felelős csoporttudat is kifejeződik. Az életvilágbeli rend érvényességének biztosítása érdekében lép fel a közvélemény a normasértőkkel szemben.

A társadalmi kontroll azoknak a materiális és szimbolikus eszközöknek az összessége, melyek az adott közösség, társadalom rendelkezésére állnak, tagjai normatartó viselkedésének biztosítására.⁵³ Ez az eszköztár igen széles. Magában foglal az önbíráskodástól kezdve a közvélemény-büntetésen keresztül a kiközösítéséig minden olyan cselekvést, amelynek célja a konform viselkedés kikényszerítése.

Falusi társadalmakban a közvélemény a társadalmi, életvilágbeli rend kialakításában és fenntartásában alapvető szerepet játszott, mivel az életeseményekre vonatkozó reakció alapvetően nyilvános jellegű, vagyis az egyén a falu egészéhez méri magát.

Azokat az embereket, akik a társadalmi szankciókat is magába foglaló ítéletek meghozatalára jogosultak, társadalmi tekintélyeknek nevezzük.⁵⁴ Az etnológiai szakirodalom ezt a kontrolláló intézményt közvélemény néven tartja nyilván. Bizonyos esetekben a közvélemény a felnőtt lakosság egészével azonos, máskor ezt a feladatot egyes társadalmi csoportok vállalják magukra.⁵⁵

Az emberi magatartást spontán módon elsősorban a közvélemény mérte meg, befolyásolta és kikényszeríthette, hogy a társadalom tagjai a megkövetelt magatartásnak megfeleljenek. A rend helyreállítása kényszerítéssel és megszégyenítés révén történt.⁵⁶ A közvélemény elsősorban a rendbontó egyént, de a fellépés nyilvánossága által közvetve az egész társadalmat igyekezett a helyes magatartás kialakítására és fenntartására kényszeríteni.⁵⁷ A közvélemény számos formát alkalmazott arra, hogy az érték-, elvárás-, és normarendszerét megsértő tagjaival szemben elítélő véleményét nyilvánítsa.⁵⁸

Bűnök és büntetések

⁴⁷ Ezt a felfogást elsősorban Ruth Benedict és Margaret Mead képviselték. Nézetük Freudnak a szégyent és büntudatot szembeállító elképzeléseihez kapcsolódik. Vö.: Heller Ágnes é.n. 159.

⁴⁸ Külső tekintély önmagában csak akkor szabályozhatja az egyének viselkedését, ha a viselkedés normái homogének, vagyis ugyanazok a normák érvényesek mindenkire. Vö.: Heller Ágnes é.n. 164.

⁴⁹ Heller Ágnes 1994. 140.

⁵⁰ Heller Ágnes 1994. 126.

⁵¹ Heller Ágnes 1994. 63.

⁵² Wolfgang Kaschuba 1990. 71.

⁵³ Boudon Raymond-Bourricaud, Francois 1992. 476.

⁵⁴ Heller Ágnes 1994. 145.

⁵⁵ Scharfe, Martin 1970. Igen gyakran falusi legénytársulások jogosultak a közvélemény nevében fellépni. Ebben az esetben igen érdekes helyzet áll elő, azok ellenőrzik a normák betartását, akik még nem teljesen szocializálódtak az adott közösség normarendszerébe.

⁵⁶ Angyal Pál 1933. 62., Tárkány Szűcs Ernő 1981. 787.

⁵⁷ Tárkány Szűcs Ernő 1981. 787.

⁵⁸ Angyal Pál 1933., Kulcsár Kálmán 1962., Nagy Olga 1989., Pápay Zsuzsa 1989., Jávor Kata 1978.

A vizsgált közösségek életében igen eltérő lehet a norma és szabálysértések elkövetésekor fogantatott büntetési gyakorlata. A bűn a moldvai csángó falvak lakói körében azon magatartások összessége, amelyeket a közvélemény elítélt. Nem azonos azzal, amit a törvények bűnnek nyilvánítanak. Bűnnek tekintették azt, amit erkölcsileg is elítéltek és ami a közvélemény megrovását vonta maga után.⁵⁹

Az erkölcsi élet egyéni és közösségi megnyilvánulásai nem szemléltethetők önmagukban, szoros kapcsolatban állnak az adott közösség világképével és értékrendszerével.

A moldvai magyarok idősebb generációjának világfelfogását és értékrendszerét *Tánczos Vilmos* igen találóan jellemzi nemrég megjelent könyvében. "Az idősebb generáció körében még ma is a középkor világlátása, érték- és erkölcsrendje a meghatározó, a felvilágosodás racionalizmusa és ateizmusa körükben teljesen ismeretlen.(...) A világképet szilárdá, statikussá szervezi az isteni bizonyosság, s a földi dolgoknak csak ebben a földön túli vonatkozásban van valódi értékük. Az élet itt még nem vesztette el keresztény metafizikai távlatait."⁶⁰

A moldvai csángó falvak életét mélyen áthatja a vallásosság. Itt a világ egésze eredetében és fenntartottságában egyaránt szakralizált.⁶¹ Erkölcsi életüket ugyancsak a vallás határozza meg. Az egyén legfontosabb törekvése ezekben a közösségekben az üdvösség elérése. Egész életüket, a munkához, a világhoz, másokhoz, és saját magukhoz való viszonyukat ez határozza meg. A katolikus egyház egyrészt explicit erkölcsi törvényeket deklaráll (pl. az abortusszal, a házasság felbonthatatlanságával kapcsolatos állásfoglalások), másrészt vannak implicit erkölcsiséget hordozó tanításai (pl. a szeretet). Mércéként az egyéni, személyes lelkiismeretet hirdeti meg, vagyis erről az oldalról bizonyos erkölcsi pluralitásnak is helyt ad. Ez azonban nem érinti az expliciten moralizált területeket.⁶²

Az egyházi erkölcsi rend alapja a tízparancsolat, ennek következtében a legfontosabb bűnök az igen vallásos moldvai emberek számára az emberölés, rablás, magzatelhajtás, lopás. A faluközösség minden tagja számára kötelező a rendszeres templomba járás és a katolikus vallás követelményeinek megfelelő életvitel. Igen nagy bűnnek számít a moldvai falvakban a rendszeres templomba járás elmulasztása, a vallás előírásainak és követelményeinek nem megfelelő életvitel, a részegeskedés, a káromkodás.

A vizsgált falvakban olyan közös normák és mércék a meghatározóak, amelyeket egyaránt és egyforma mértékben kell betartania a különböző társadalmi rétegek tagjainak és mindkét nemnek. Emellett azonban ezekben a lokális társadalomban még ma is létezik az erkölcsiségnek nemek szerinti szigorú tagolódása is.⁶³ Egészen más megítélés alá esik pl. a házasságtörés esetében a nő és a férfi. Az illegális szerelmi kapcsolatokban maguk az asszonyok is minden esetben a női felet hibáztatják. De ugyanez mondható el a túlzott alkoholfogyasztásról is. A káromkodást, a vallástalanságot a férfiaknál nem ítéli meg olyan szigorúan a közvélemény, mint a nőknél, még inkább a lányoknál. A nőktől ezen a ponton is a keresztény morállal való nagyobb azonosulást vár el a közvélemény.⁶⁴ Megfigyelhető, hogy nemcsak a nemek, hanem a társadalmi rétegződés szempontjából is differenciáltan juttatják érvényre az erkölcsi normatívákat. A falvak gazdarétege jobban ragaszkodik az erkölcsi szabályok betartásához, mint a földnélküliek, napszámosok vagy a városban munkát találók.

A moldvai csángók értékrendjében a becsület központi jelentőséggel bír.⁶⁵ Többet nincsen *böcsüje*, mondják arra, aki súlyosan megsértette a közösség erkölcs rendjét s ezáltal elvesztette tekintélyét. Rendes, becsületes, tisztességes, tiszta. Ezek a legfőbb értékmérők az emberek megítélésben. A csángó falvakban a *tiszta ember* a becsületes ember szinonimája. *Tiszta ember* az, aki nem csak ruházatában, viselkedésében felel meg az elvárásoknak, hanem tisztességgel végzi a munkáját, jó gazda, tisztán tartja az "életet" (háztartást) is.

Szabófalván a becsület különleges érdem, úgy tartják, ha valakinek egy jó háza van, egy derekabb lova, aki szerényen öltözködik, azt mondják róla: szép háza van, derék lova van, becsület neki. A lányokról, akik tisztességesek voltak, azt mondták, hogy eszes és becsületes leányok. "Nálunk az a legnagyobb bücsü a nagy lányánál, hogy megőreze magát. Legyen nagylyán tiszta..."⁶⁶ Az a lány, aki házasságáig nem őrizte meg szüzességét s ez kitudódott, nehezebben ment férjhez. Ha ezt el tudta titkolni és csak a nászéjszakán derült erre fény, akkor az újdonsült férj igen gyakran hazavarta feleségét szüleihez. Majd apósától a hozomány kiegészítését követelte, arra hivatkozva, hogy a felesége "már nem volt leán". Ilyen esetben a lány apja igen

⁵⁹ Tárkány Szücs Ernő 1981. 783.

⁶⁰ Tánczos Vilmos 1995. 286, 290.

⁶¹ Detrichné Török Zsuzsa 1990. 236. Lásd még Tánczos Vilmos 1995. 292-296. Mohay Tamás 1994.

⁶² Detrichné Török Zsuzsa 1990. 230-231.

⁶³ Heller Ágnes 1994. 182., Veres László 1982. 43., Jávör Kata 1978. 312.

⁶⁴ Jávör Kata 1978. 312.

⁶⁵ Richard van Dülmen 1990. 61. A középkori és korai újkorai európai tradicionális társadalmakban is a becsület volt az értékrend meghatározó tényezője. Ezért van a becsületbeli büntetéseknél olyan kiemelkedő szerepe a szegyenkultúrákban.

⁶⁶ Imreh István - Erdős Szeszka Péter 1978. 198-199.

nagy szégyenbe került és nehezen tudta kivédeni vője követeléseit. Klézsén, amikor egy csángó lányt feleségül vevő román férfi számára nyilvánvalóvá vált felesége "hibája", azonnal hazavartta. Mikor újra összekerültek, az asszonynak át kellett térnie az ortodox hitre, amiről korábban nem esett szó.

A moldvai csángó falvak életvilága munkaközpontú, vagyis a munka a profán élettér vezérlője. A becsületes munkavégzés, a szorgalom ennek megfelelően értékrendjükben központi helyet foglal el. Az ez ellen vétők megítélése éppen ezért igen negatív.

A túlzott alkoholfogyasztás, a részegeskedés önmagában is presztizs csökkentő tényező, de inkább közvetett módon fejt ki hatását. Az iszákos megbízhatatlan és munkakerülő is, és így már komoly hátrányt jelent családjának.

Azokat a nőket, akik nem tartják tisztán házukat és nem látják el otthoni teendőiket *dögnek* nevezik. "Az ilyet régebb úgy csúfolták, mondták, hogy dög, s ez egy mocskos, nem dógozik, s ez várja készen, mind amelyiknek ezt mondják: "add meg Uram és rágd es meg "az Isten adja be a szájába készen."⁶⁷ (Pusztina)

A csángók a nem kétkézi munkával, hanem ügyeskedéssel szerzett jövedelmet nem tartják tisztességesnek és megvetik. Új tendencia, hogy a jelenség megítélése ma már némelyik faluban nem tűnik szigorúnak.

A szorgos munkával megtermelt javak eltulajdonítását a közvélemény súlyos bűnnek tekintette, ha az a saját közösségen belül történt. De a lopás megítélése már enyhébb, ha más faluból lop valaki, és egyenesen erény, ha a lopás a kollektív gazdaságból történt. Sokak véleménye szerint az emberek a kollektív gazdaságokban tanulták meg a lopást.

Korábban, ha a tolvajt akkor kapták rajta, amikor kisebb dolgokat, vagy gyümölcsöt lopott, elég volt, ha bocsánatot kért és a lopott dolgokat visszaszolgáltatta tulajdonosának, aki azzal a feltétellel bocsátott meg, ha megígérte többet nem lop. Mindazonáltal gyakran megtörtént, hogy a rajta kapott tolvajt elverték, majd átadták az állami hatóságoknak. Önbíráskodásra ma már nem kerül sor és a lopás szankcionálása - a mágikus eljárásokat nem tekintve - mára egyértelműen az igazságszolgáltatás feladata lett.

Szabófalván 1947-ben rablógyilkosság történt. Az elfogott tetteseket a tett színhelyére vitték, mutassák meg hogyan történt az eset. A falubeliek felfedezve, hogy közöttük szabófalvi is van, a falut ért szégyen miatt ott helyben megölték a gyilkost.⁶⁸ Ebben az esetben a közösség kollektív önbíráskodással vett elégtételt becsületének beszennyeződéséért.

A lopás ma már a kárt szenvedett egyén személyes ügyeként jelenik meg, a közösség kollektívan nem lép fel károsult tagja védelmébe. Ezzel magyarázható, hogy a szimbolikus elégtétel egyéni formáinak az igazságszolgáltatás mellett még ma is igen fontos szerepük van. Akit kár ért misét mondat a *román papnál* abból a célból, hogy a károkozó megbűnhődjön érje. A román pap alakjához és tevékenységéhez fűződő hiedelemkör igen széles jelentéstartománnyal bír, ezen belül a károkozó személyének felderítése valamint megbüntetése az egyik központi mozzanat.⁶⁹ Ugyanezt szolgálja a rábőjtölés szokása is. „Csak a vót, hogy bőtöltek vagy bőtöt tartottak, hogy akkor nem ettek három pénteken, vaj kilenc pénteken nem ettek csak imádkoztak egész nap, sem a majorságnak nem adtak enni, s akkor az Isten kivilágosította, akkor aki bűnös vót, azt megfogta.” (Pusztina)⁷⁰

Szintén mágikus eljárás során *babhúzással* és kártyavetéssel próbálták sokan megtudakolni, hogy ki volt a tolvaj, meglesz-e az ellopott tárgy. Ebben az esetben a mágikus szertartás nem a bosszúra irányul, mint amikor fekete misét mondatnak a román pappal.

Az erkölcsi értékrend ellen vétőkkel szemben alkalmazott szankciók hatékonyságát az biztosította, hogy következménye a társadalmi elszigetelődés veszélye. Ennek legsúlyosabb formája a kiközösítés, azonban igen ritkán alkalmazták. Gyakoribb volt, hogy a viselkedésükben és életvezetésükben normasértő személyeket a falu társadalmán belül marginalizálták. A kirekesztés áldozatai lehettek az iszákosok mellett a feslett életű nők, a törvénytelen gyermekek szülő lányanyák éppúgy, mint a maguknak házastársat nem akaró, vagy nem találó agglagények és vénlányok.

A feslett életű lányokról, ha kitudódott erkölcstelen életük, hamar elterjedtek a pletykák, és a pap is kipurdikálta őket. Az ilyenek aztán rossz hírbe kerültek, és igen nehezen tudtak férjhez menni. Igen gyakran csak jóval öregebb legényekkel, megözvegyült férfiakkal vagy idegenből jött emberekkel tudtak házasságot kötni. Erkölcstelen életvitelük jogos következménye - a közösség megítélése szerint - perifériális pozíciójuk. Azokat, akiket vétkesnek, bűnösnek tartottak hátuk mögött vaskos tréfákkal gúnyolták, köszönésüket nem fogadták.

A lányanyák, amennyiben nem kényszerültek a közösségből való végleges kilépésre, akkor ott marginális pozícióba kerültek. Ez a helyzet és megítélés a lányanya gyermekére is vonatkozott. A törvénytelenül

⁶⁷ Xántusz Piroska gyűjtése. Az adatok átengedéséért itt mondok köszönetet Xántusz Piroska, Metz Ágnes és B. Szakács István egykori kolozsvári egyetemi hallgatóknak.

⁶⁸ Imreh István- Seszka Erdős Péter 1978. 202.

⁶⁹ Keszeg Vilmos tanulmányában a hiedelemkör teljes elemzését elvégzi mezőségi adatai alapján. Köszönöm, hogy írását kézirat formában rendelkezésemre bocsátotta.

⁷⁰ Metz Ágnes gyűjtése

született gyereket *bitangnak burjának*, Klézsén *csipkének*, *bojtorjának* nevezik. Több faluban az ilyen gyermeket szülő anyát a közösség ma is kirekeszti, saját falujában nem talál magának házastársat, így kénytelen máshol új életet kezdeni, ami egy gyermekkel igen nehéz, ezért a lányanya a legtöbb esetben saját szülei bízta gyermekét. Korábban is általános gyakorlat volt, hogy a kiközösített lányanya gyermekét szülei neveljék föl. Amennyiben a lányanya saját falujában talált magának házastársat, új családjával életük végéig a társadalom peremén, elszigeteltségben éltek.

Ugyanígy peremre szorultak azok is, akik nem találtak maguknak házastársat és ez által vétettek a közösség normái ellen.⁷¹ A házasság szakralitásával magyarázható az abból kimaradók igen negatív megítélése is. A moldvai csángók lokális közösségeiben az értékrend lényeges eleme a gyerekek vállalása és felnevelése, ami ellen éppúgy vét az agglégény mint a vénlány.⁷² Az ilyen ember szegényt hoz családjára, mert személye a helyi értékrend alapvető megkérdőjelezője. Éppen ezért mindenki igyekszik elkerülni a társtalanság kudarcát és az ezzel járó családi szegényt, valamint az ebből adódó marginális szerepet.

A marginalizált személy, mint negatív vonatkozási pont eszközként működik a falu lakói számára az egyéni életvezetés, a saját identitás definiálása számára.⁷³

A szegény rituáléi

A viselkedés normái és törvényei a tradicionális társadalmakban nemcsak azt írják elő, hogyan kell konform módon viselkedni, hanem azt is szabályozták, hogyan kell a dolgokat helyrehozni, vagyis a külső tekintély viselkedésmintákat kínál azok számára is, akik megszegték előírásait.

A megszegyenítő büntetés mindig nagy nyilvánosság előtt folyt, sőt az emberek tekintélyes része tevékeny szerepet vállalt benne, hozzájárulva a vétkes megalázásához. Az egyház vagy a hatóság által kezdeményezett aktusban való aktív részvétel azt a tudatot eredményezte, hogy maga a közösség büntette meg büntetett tagját.⁷⁴ Ez a ritualizált megszegyenítés arra utal, hogy a közösség jogot formál az egyén privát életszférájának megítélésére is, amennyiben az ellentétes a konszenzuson alapuló értékekkel. Ilyen esetben nemcsak az egyén, hanem a család jó hírneve is csorbul. A rítus célja azonban nem a kirekesztés, hanem az integráció. A vezeklés nyilvánossága révén válnak újra a közösség teljes jogú tagjaivá azok, akik megsértették a közösség által kanonizált értékrendet. A faluközösség ily módon biztosítja az értékrend fennmaradását hosszú távon a közösség erkölcsi önvédelmét szolgálva.⁷⁵ A közösség rosszallásának, kritikájának hagyományos formái lehetőséget nyújtottak arra, hogy a társadalmi konfliktusokat jelképesen fogalmazzák meg, s ezáltal olyan korlátok között tartsák, hogy a résztvevők továbbra is egymás mellett élhessenek a faluban.⁷⁶

Az egyház által alkalmazott becsületbeli büntetések közé tartozott a *kiprédikálás*, és ennek súlyosabb formája a *kiátkozás*, valamint a *gyertya* vagy *kereszttartás* szokása. A pap a vallási erkölcs ellen vétőket kisebb bűn esetén személyesen megdorgálta, nagyobb bűn esetén kiprédikálta. Ezt a szankciót a pap elsősorban házasságtörés, házasság előtti nemi élet, káromkodás esetében alkalmazta.

A lopás esetében ma már nem alkalmazzák a megszegyenítő büntetést, de a két világháború közötti időszakban az is gyakori volt. Szabófalván korábban a tolvaj hátára kötötték az ellopott dolgokat és végighurcolták a falun. Közben kiabálnia kellett: "Aki úgy tesz mint én, úgy járja meg, mint én". Egy férfiről, akivel ezt tették azt mondják, hogy a szegény miatt, amit szenvedett elment a faluból, és azóta sem tért vissza.⁷⁷

Szabófalván egy lányrablási esetet büntetett úgy a pap, hogy a vasárnapi nagymisén fekete ruhába öltözve, kiátkozta a hívek sokasága előtt törvénytelen tettéért a lányrablót.⁷⁸

Ha a lány terhes lett a házasság előtti nemi kapcsolat következtében, a legénynek kötelessége volt feleségül venni. Az egyházi büntetést azonban nem kerülhették el ebben az esetben sem. Gyertyát kellett tartaniuk, vagy keresztet, ami igen nagy szegény volt a falubeliek megítélésében. Ha nem teljesítették ezt a megalázó büntetést, a pap nem mátkásította meg és nem adta össze őket. Ha már a gyermek a házasság megkötése után született és kiderült, hogy korábbi együttlét eredménye, a büntetés lezajlásáig a pap nem volt hajlandó a gyermeket megkeresztelni.

Jól szemlélteti a *kereszt alá ültetés* szokásának részletesebb vizsgálata a megszegyenítő büntetésekben bekövetkezett változások irányultságát.

⁷¹ Pápay Zsuzsanna 1989. 92.

⁷² Pápay Zsuzsanna 1989. 92.

⁷³ Gagyai József 1994. 88.

⁷⁴ Gelencsér József 1989. 31.

⁷⁵ Detrichné Török Zsuzsa 1990. 228-229.

⁷⁶ Kaschuba, Wolfgang 1990. 66.

⁷⁷ Imreh István- Seszka Erdős Péter 1978. 201.

⁷⁸ Imreh István-Seszka Erdős Péter 1978. 205.

Pusztinán a *keresztállítás* szokását néhány évtizede még az alábbi módon gyakorolták: "Akkor édesanyám azt mondta, hogy akkor aztat elétérgyeltette (a pap), akiket ő hallotta, hibások, elétérgyeltette az ótárra, s visszajöttek a szenteltvizet mindenki elvette, s mind megszentelték (a bűnösöket). Az ördög menjen ki belőlük. Úgy megszentelték, hogy az ingik csupa locs vót. Addig szentelték. Így büntették meg régen."⁷⁹ A vétkesek megbüntetésében és nyilvános megalázásában ekkor még aktívan részt vettek a helyi társadalom tagjai.

Szabófalván a megesett leány és a legény égő gyertyát kellett tartson a vasárnapi misén az oltár előtt, ami igen nagy megaláztatás és szégyen volt. Történt itt olyan eset is, hogy a legény szégyenében nem akarta tartani a gyertyát, s a büntetés teljesítése csak a lányra maradt. A fiú sem szabadulhatott, mert ezt a büntetést a pap bírsággá (*gloaba*) változtatta, amit a legénynek ki kellett fizetni a parókia hivatalának az egyház hasznára. Így a vétkes legények is elnyerték büntetésüket, de a gyertya tartás általi megszegyenülést pénzben váltották meg. Kezdetben csak a legények húzhatták ki magukat a nyilvános megszegyenítés alól, ez is arra utal, hogy ezekben a lokális közösségekben eltérően ítélték meg a két nem szerepét az egyes bűnök büntetésénél.

Pusztinán is gyertyát kellett tartaniuk a lányanyáknak. Itt a gyertyát előzőleg *pakurával* kenték be és ezt kellett tartani három vasárnapon keresztül. Klézsén is *fekete gyertyát* kellett a lányanyáknak fogniuk. A gyertyát csúfságból szurokkal kenték be és mellette a kezükben még csalánt is kellett tartaniuk. Később már csak gyertyát fogtak a szurok és a csalán elmaradt, ma már ez a megszegyenítési mód nem él.

A Tatros környéki falvakban régebben nemcsak a megesett leányoknak kellett fekete keresztet fogniuk a misén, hanem azoknak is, akikről kitudódott, hogy abortuszuk volt.⁸⁰ Pusztinán is a megesett lányt, a legényt és a lány szüleit ültették ki keresztet fogni. Ha már megszületett a gyerek, azt is a karján fogta, hogy mindenki lássa.

Lészpeden ma már nem kell keresztet tartaniuk a házasság előtti nemi élet vétségét elkövetőknek, de a pap az esküvőt csak hétköznapi nap hajlandó megtartani, arra a vasárnapi nagymisén semmiképpen sem kerülhet sor. A menyasszony nem viselhet koszorút, a vőlegényről pedig a pap személyesen tépi le a „lakodalmi virágot”.

Diószegen a megesett leányt "fekete kereszt" alá ültették, a mise idejére, a kereszt másik oldalára a legényt, sőt a lány szüleit is. Mindezt három héten keresztül, arra az időre, amíg az esküvőt hirdették. Ugyancsak a büntetés része, hogy a leánynak nem szabad fehér menyasszonyi ruhát öltenie és nagy lakodalmat tartani. Ez azonban korábbi gyakorlat volt, a pap ma már megesketi az ilyen személyeket is. A közösségi kontroll megbomlását, az értékrendek összeütközését mutatja az a szitási eset amelyben egy férfi nehezményezi, hogy bár levélben jelezte a papnak egy helyi lány ilyen jellegű vétségét az mégis összeadta őket, a lány fehér ruhában esküdhetett és a nagy lakodalom se maradt el.⁸¹ Más esetekben az előbbivel ellentétes módon a pap az, aki az erkölcsi bűnöket szigorúbban ítéli meg, mint a közvélemény. Jóllehet az érintettek, de a közvélemény jelentős része is helyteleníti a nyilvános megszegyenítést, a helyi pap azonban azt a legutóbbi időig alkalmazza. Így Lészpeden még néhány éve is fekete keresztet kellett fognia a vétkes leánynak és legénynek. Újabban a szigor itt is enyhült valamelyest, s a vétkesek elkerülhetik a koprédikálást és a nyilvános megszegyenítést, ha pénzben váltják meg bűnüket. A bűnről természetesen az egész falunak tudomása van, de a büntetés formájáról csak az érintettek és a pap tud. Ezáltal éppen a büntetés nyilvánosságának, a megszegyenítésnek a visszatartó ereje szűnik meg a pap tud. Ezáltal éppen a büntetés nyilvánosságának, a megszegyenítésnek a visszatartó ereje szűnik meg a pap tud. Ezáltal éppen a büntetés nyilvánosságának, a megszegyenítésnek a visszatartó ereje szűnik meg a pap tud. Ezáltal éppen a büntetés nyilvánosságának, a megszegyenítésnek a visszatartó ereje szűnik meg a pap tud. Ezáltal éppen a büntetés nyilvánosságának, a megszegyenítésnek a visszatartó ereje szűnik meg a pap tud.⁸²

Brutális formái is voltak a papok által gyakorolt megszegyenítő büntetésnek, ha a leányok állapotosok lettek. Szabófalván a vétkes leányt a parókiára vitték, ahol egy jármot tettek a nyakára, egy szíjjal a kerítéshez kötötték. Az összegyülekezett sokaság szeme láttára a pap a vétkes leányt kegyetlenül megverte.⁸³

Klézsén azt a drasztikus büntetést alkalmazta a lányanyákkal a pap, hogy amikor kitudódott az eset a falu népének szeme láttára a vétkest saját házának disznó óljába zárta be. Így szégyenítve meg súlyos vétkéért.

A modernizálódó egyház a megszegyenítéssel kapcsolatos rítusokat egyre inkább feladja.⁸⁴

⁷⁹ Czégényi Dóra gyűjtése.

⁸⁰ B. Szakács István gyűjtése.

⁸¹ B. Szakács István gyűjtése.

⁸² Heller Ágnes é.n. 200.

⁸³ Imreh István-Seszka Erdős Péter 1978. 206. II. József eltította mind a nős, mind a nőtlen paráznak egyházi fenyítés alá kényszerítését. 1786-ban királyi rendelet született, melynek értelmében megesett személyeket meggyalázó büntetésekkel illetni nem szabad. Vö.: Gelencsér József 1989. 31.

⁸⁴ Ez annak ellenére így van, hogy egyes kutatók az e téren tapasztalható állapotok középkorias jellegét hangsúlyozzák. „A vallással kapcsolatban középkori állapotok vannak. Tudok olyan esetet, hogy a klézsei pap kiátkozott egy lányt azért, mert feljelentette a papot, hogy a segélycsomagból származó kávéért pénzt eladja.. S hogy ez hogy történt, az is nagyon érdekes, csak a görögkeleti egyháznál hallottam ilyesmit, hogy kiátkoznak valakit nyilvánosan a templomban. A pap gyertyát gyújtott és kiátkozta.. s a gyertyát eltaposta az oltáron. Szóval ilyen körülmények vannak még. Ez maga a középkor.” Kallós Zoltán 1993. 101. Ugyancsak a klézsei pap prédikálta ki azokat akik a Székelyföldre vitték üdülni a csángó

A megszégyenítő szokások változásában határozott tendenciákat vehetünk észre. Az első fázisban a közösség aktívan részt vesz a megszégyenítés rítusában, a következő fázis az, mikor már a közösség aktívan nem vesz ebben részt, viszont passzívan jelen van a nyilvános megszégyenítés helyén a templomban. Ekkor a bűnösök jól láthatóan, hosszabb időn keresztül kénytelenek vezeklésképpen gyertyát vagy feszületet tartani. Azonban a vétkesek hozzátartozóira nem azonos módon vonatkozik a büntetés, a legény szülei már ekkor is elkerülték a nyilvános megszégyenítést. Ez is arra utal, hogy a nő szerepét súlyosabbnak ítélték meg a vétkezésben. A büntetés pénzbeni kiváltása is kezdetben csak a férfi kiváltsága volt, a nőnek ki kellett állnia a megaláztatást.

Néhány évtizede már ez a gyakorlat is megszűnt, ma már a vétkeseknek nem kell kiülniük de bűnük így is nyilvánosságot kap a *kiprédikálás* révén. Ennek formája is megváltozott utóbb, a pap ugyan konkrét eseteket prédikál ki, de már nevek említése nélkül. Persze a közösség minden ilyen esetben következtetni tud a normasértők személyére, de nevük nyilvánosan nem hangzik el a templomban. A mai állapot szerint már ezt is nehezményezik a vétkesek, s egyénileg igyekeznek a pappal rendezni ügyüket. Ily módon némi pénzváltásáért már el tudják kerülni a nyilvános megszégyenítést.

A normák pluralitása és a társadalmi kontroll

Igen fontos annak vizsgálata, hogy milyen szerepet játszik ma a közvélemény a társadalmi, életvilágbeli rend előállításában és fenntartásában.

A jelentős életformaváltás és a polgárosodás következtében a moldvai falvakban a konkrét társadalmi szabályok korábban magától értetődő jellege eltűnőben van, megjelennek a rendkívül elvont és univerzális normák, melyek ma még ugyan kizárólag a fiatalabb generáció körében érvényesülnek, de még körükben sem maradéktalanul. Ezek az érvényessé új váló normák egyre kevésbé konkrétak. Ha teljesen elvonttá válnak, akkor több értelmezésnek engednek teret.⁸⁵ A radikális életformaváltás azonban nem hozta magával a korábbi normarendszer meggyöngyülését, a normák pluralitása jellemző a mai állapotokra. A viselkedési normák heterogenitása a különböző generációk eltérő felfogásának következménye.

A modernizációs folyamat elsősorban az életforma külső jegyeire hat, az életmódvezérlő értékeket csak kisebb mértékben érinti. Napjainkban a moldvai falvakban egy igen szigorú valláserkölcson alapuló életvitel keveredik egy polgárosultabb értékrenddel.

Az értékrend megváltozása, a szakrálisan megalapozott értékelsőségek elvetése vagy megkérdőjelezése a fiatal, elsősorban a városba költözött, vagy ott dolgozó generáció sajátja. Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a fiatal generáció már nem vallásos, csak értékrendjében súlyponteltolódás következett be. Ez azt jelenti, hogy a fiatal generáció világlátására már a városi életmódminták mind nagyobb hatással vannak. Jóllehet a normákat a fiatalok megkerülik vagy áthágyják, de nem tagadják meg őket. Értékkorientációjuk még egyértelműen a keresztény morál határozza meg. Azok a normák, amelyeket az eljáró férfiak a városban megismernek nem szivárognak be a falu vérkeringésébe, személy szerint azonban a falubeli normáktól már sok tekintetben eltávolodtak. Egyre nagyobb azoknak a száma, akik kiesnek a társadalmi ellenőrzés hatóköréből. A közösségi normák betartását segítő szankciórendszer rájuk már nem vonatkozik.

A közösségi élet területén az egyház a legfontosabb integráló tényező az, aki a vallásgyakorlással felhagy tulajdonképpen kirekeszti magát a közösségből. A keresztény erkölcs minden ott élő értékkorientációját alapvetően meghatározza még ma is.

Moldvában a család - a házasság szentsége folytán - szakrális alapokon álló intézmény. A házasság felbontása így alapvető, szakrális értékek elleni támadás. A válások csak az utóbbi néhány évben jelentek meg, s megítélésük még ma is igen negatív. Azt, aki nem a szakrális elv mentén viszonyul a házassághoz, a közösség kirekeszti soraiából. A pap tevékenysége ezt a kirekesztést alapvetően befolyásolja azzal, hogy az elváltak számára nem szolgáltatja ki az egyházi szentségeket, kizárja a templomból őket, nem engedi gyönni, áldozni.⁸⁶ Ennek gyakran következménye az, hogy az elváltak kénytelenek elhagyni az adott közösséget, s a közösség elhagyása sok esetben párosul a valláscserével (az ortodox vallásra való áttéréssel). A valláscsere sok esetben feltétele annak, hogy az elváltak újra házasságot köthessenek. A közvélemény szemében azonban ma már nem számít egyértelműen súlyos bűnnek a válás. Az egyéni szempontok és körülmények mérlegelése után bizonyos esetekben elfogadhatónak tartják a házasság felbontását. Kellő indok lehet ehhez, ha a férj durva, iszákos, brutális vagy ha a feleség lusta, erkölcstelen, házasságtörő.

gyerekeket, s közülük ketten nem érezték jól magukat. A vasárnapi misén mondott átkai során a hitetlenek földjének nevezte a székely várost, ahová a gyerekeket vitték. Fehér Kati közlése.

⁸⁵ Heller Ágnes 1994. 134.

⁸⁶ Vö.: Gagyí József 1994. 90. Az egyházadót nem fizetőt szankcionálják úgy, hogy halála után a temetési ceremónia alkalmával nem harangoznak, és a pap a sírjánál nem mond prédikációt.

Tradicionalis létfeltételek között a nők válása szinte teljesen reménytelen volt, hiszen az asszonynak férje családjából kiválva nem volt lehetősége önálló egzisztencia teremtésére. Miután a nők is kiszakadtak a hagyományos munkamegosztás által kínált szerepből, s egyre inkább anyagilag is tudták függetleníteni magukat, a válások száma jelentékenyen megnőtt. A közösségből való kilépésnek, a falu elhagyásának a megnövekedett mobilizációs lehetőségek következtében jóval nagyobb szerepe van. Megfigyelhető, hogy amikor a közösség elhagyására kényszerül az egyén (mert kiközösítik, vagy a marginális pozícióba kerülést nem vállalja), nem okoz számára nehézséget, hogy más vallású közösségekbe tagozódjon be és etnikailag is eltérő közegben éljen. A nyelvi és kulturális asszimiláció olyan szintjén állnak ezek a közösségek, ahol az identitások cseréje nem okoz megrázkódtatást az egyén számára, és ezt a tágabb család sem éli meg kudarcként, nem ítéli el⁸⁷ Az esetek többségében a kiközösített (így a közösséget véglegesen elhagyó) személy nő.

Jóllehet korábban a közösség egésze megbélyegezte, kiközösítéssel büntette az elváltakat, ma a válás már nem egyértelműen számít bűnnek a közvélemény szemében. A vadházasságra, a templomi esküvő nélküli együttélésre azonban egyetlen faluban sincs példa. A házasságon kívüli nemi élet ma is igen szigorú megítélés alá esik. Különösen az erre vetemedő nők elítélése jellemző. A közösségi ellenőrzés azonban már nem terjed ki ezeknek a viselkedési formáknak a szankcionált elítélésére, ez egyre inkább az egyház és a szűkebb rokonság feladatává vált. Ez egyértelműen annak a folyamatnak a részeként értelmezhető, amikor a közösségi kontroll hatóköre, hatóereje csökken, s a közvélemény már nem érzi jogosultnak a direkt vagy akár indirekt beleszólást a közösségben élő egyének privát életébe.

Az életmód és az értékrendszer változása, valamint a nagyarányú akkulturációs folyamat következtében ma már a vénlányokat sem ítélik meg olyan negatívan mint korábban, ha különben vallásos és dolgozó egy lány, akkor a közösség személyes döntésére bízva férjhez megy-e vagy sem.

Bizonyos tevékenységek az állami igazságszolgáltatás megjelenésével kikerülnek a közvélemény megítélése alól. A közvélemény és a hatósági, valamint az egyházi büntetések közötti bonyolult viszonyrendszer állandóan változik, s korszakonként más-más alakot mutat. Korábban a közvélemény - büntetésnek és az egyházi büntetésnek volt meghatározó szerepe. Ma a hatósági büntetési formák és az egyházi büntetés a domináns tényezők. A társadalmi kontroll szerepe a magántulajdon felszámolása, az ingázás, a városiasodás révén lényegesen csökkent, működése szűkebb rokonsági, ismertségi körökben érvényes, az egyén felszabadult a közösségi kontroll alól, az egyén élete, ma már egyre kisebb mértékben zajlik a falu szeme előtt.

Az utóbbi néhány évtizedben a vizsgált moldvai falvakban szemtanúi lehetünk annak, hogy hogyan strukturálódott át a társadalmi kontrollintézmények szerepe és tevékenysége. Olyan tevékenységek melyek korábban egyértelműen a helyi társadalom közvéleményének ellenőrzése alatt álltak (kisebb értékű lopások, abortusz stb.) egyértelműen az állami igazságszolgáltatás körébe utalódtak. Másfelől a társadalmi kontrollt ma leginkább az egyházhoz, szinte kizárólagosan a pap személyéhez kötődik. Sok esetben ez az ellenőrzés a közvélemény álláspontjának a kifejezője is, de már aktív részvétele és kezdeményező szerepe nélkül. Napjainkban a – korábbi állapottól eltérően – a társadalmi kontrollmechanizmusok centralizációjáról beszélhetünk.

Ezt az átalakulási folyamatot jól szemlélteti a túlzott alkoholfogyasztással kapcsolatos közösségi megítélés és attitűd megváltozása. A túlzott alkoholfogyasztás korábban jóval negatívabb megítélést kapott, hiszen azzal, hogy akadályozta a munkavégzést a közösség értékrendje egyik legfontosabb összetevőjét támadta. Éppen ezért a szankciók ilyen esetben igen szigorúak voltak. A nők a nyilvános alkoholfogyasztásból korábban teljesen ki voltak zárva. A változás nemcsak arra utal, hogy e téren is alapvető módosulások történtek, hiszen a moldvai falvak kocsmájában megjelenő nők már nem keltenek se feltűnést se megbotránkozást. Az asszonyok ma férjük nélkül is bemennek a kocsmába, s ezt a közvélemény már nem ítéli meg túl szigorúan, csupán a régi értékrendet képviselő idősebb asszonyok fejezik ki rosszallásukat az ilyen esettel kapcsolatban.

Napjainkban a moldvai falvakban nemcsak a férfiak, hanem a nők és az idősebbek is rendszeresen fogyasztanak alkoholt, sokszor mértéktelenül. A túlzott alkoholfogyasztásban megnyilatkozó normasértés megítéléséhez a közösségnek ma már nincsenek eszközei. Az alkoholizmust a család hatókörébe tartozó jelenségként értékelik, miután a beleszólás joga az egyéni életvezetési stratégiákba és cselekvésekbe ma már nem áll a közösség rendelkezésére. Publikus formát kap azonban a közösség megítélése manapság is, ha formálisan nem is, de a szóbeszéd, a pletyka révén.

Az egyház megnövekedett kontrolláló szerepe mellett az ellenőrzés máig igen hatékony és egyre nagyobb szerepet játszó formája a szóbeszéd, a pletyka. A „világ kacagja” az „ilyet beszélnek” mondják a kibeszélésre, a pletykálgatásra. Mindenki arra törekszik, hogy "ne kerüljön a világ szájára".

A pletyka, mint a társadalmi kontroll eszköze tehát ma is igen hatékonyan működik, sőt úgy tűnik a többi kontrollintézmény háttérbe szorulása, koncentrálódása következtében szerepe egyre nagyobb lesz. A moldvai falvakban a pletykanak, mint informális kontrollmechanizmusnak viselkedésszabályozó, konformitást kikényszerítő funkciója van. A pletyka olyan értelemben tekinthető a társadalmi kontroll eszközeinek,

⁸⁷ Pozsony Ferenc a moldvai magyarok identitásának vizsgálata során erősen hangsúlyozza ezt a tendenciát. Pozsony Ferenc 1996. 177. Vö.: Tánczos Vilmos 1995b 61-69.

amennyiben társadalmi nyomást gyakorol a helytelenített viselkedés elkövetőjére, kényszerítve a környezete által érvényesnek tekintett erkölcsi normák és értékek elismerésére.⁸⁸ A jó hírnév, a tisztesség elvesztésétől való félelem adja az alapját annak, hogy a pletykától a közösség minden tagja erősen tart. Ennek következtében igen hatékony szerepet tölt be az áthagyományozott normák kontrollálásában.⁸⁹

A pap szerepének megnövekedését mutatja az is, hogy tevékenysége nem pusztán a vallási étellel kapcsolatos események ellenőrzésére terjed ki. A mindennapi életvitel legapróbb mozzanataiba is beleszólása van. Sok esetben a családi konfliktusokba is beavatkozik, elsődlegesen azzal a szándékkal, hogy segítsen feloldani az ellentéteket. Erre azonban csak akkor vállalkozik, ha valamelyik családtag megkéri a közvetítésre. "Öt hétre otthagytam az uram. A pap jött, hogy békítsen ki bennünket" (Pusztina)

Az öngyilkosság mai megítélésében is létezik ellentét a közvélemény és a pap között. A hívek közül ma már többen nem értenek vele egyet abban, hogy az öngyilkost csak a *deák* temetheti el, az egyházi szertartásban nem részesülhet. Ezt többnyire az öngyilkos családja nehezményezi.

A törvénytelen gyermeket szülő lányanya megítélése még ma is igen negatív, de a korábbiaktól eltérően, az anya bűnét nem terjesztik ki a gyermekekre, és így ma már (az anyától eltérően) nem marginalizálódik a *bitang gyermek* a közösségben. Ma is él az a korábbi gyakorlat, hogy a lányanya elhagyja szülőfaluját – ahol szegényéről mindenki tud – egyedül, idegenben kezd új életet, gyermekét pedig szülei nevelik. A pap ma is sok esetben a szószékről a vétkes kiközösítésére szólítja föl a híveket, ezt azonban nem tartják már be, többen helytelenítik.⁹⁰ A nyilvános megszegényítés helyett a falu közvéleménye már azt is elégséges büntetésnek fogadja el, ha a vétkest "kacagták, beszéltek", és ha a pap kiprédikálta az esetet, a bűnbe esett lányt és a gyermekét *bitangnak* nevezte.

Az egyházi szolgáltatások megvonása, mint büntetési forma a vallásos ember számára igen súlyos, szégyenletes büntetés, egyértelmű kiközösítés.

A falunak nincs többé egységes (köz)véleménye. A külső tekintély erkölcsi kényszerítőerejének eróziója következtében a konszenzuson alapuló értékrendet ma már nem tartja mindenki magára nézve kötelezőnek. Alapvetően megváltozott a gyermekvállalással kapcsolatos attitűd is, ma már a sok gyermeket vállaló fiatalasszonyokat lenézik, sajnálkoznak rajtuk, "málészájúnak" tartják őket.⁹¹

Igen lényeges változás a szankciórendszer működésében, hogy egyéni spontán formái mellől elmaradnak a presztízsrontó, csoportos ritualizált alkalmak. Az értékrendszerben bekövetkezett jelentős változás következményeként a szegény ritualizált megnyilvánulási lehetőségei ma már nem játszanak jelentős szerepet a falvak társadalmi kontrollrendszerében. Korábban, amikor a társadalmi nyilvános és privát szféra még nem vált el, egységet képezett, igen szűk körű volt ezekben a közösségekben a privát, az intimszféra respektálása. Mára a helyzet gyökeresen megváltozott, a mai gyakorlat már azt mutatja, hogy a társadalmi kontroll egyre inkább kivonul a magánszféra területéről. Az ott történtek minősítése már kizárólag a pap feladata, a közvéleménynek nincs a privát életszférára kiterjedő beleszólási lehetősége.

A vizsgált moldvai falvakban a változások ellenére a mai napig egy kifinomult társadalmi ellenőrzési rendszer működik, amelynek hatékonyságát ugyan gyengíti a növekvő családi elzárkózás, azonban működőképessége mégsem kérdőjeleződik meg.

Irodalom

- Angyal Pál
1933 A közvélemény-büntetés. Budapest.
- Bergmann Jörg. R.**
1987 Der Klatsch. Zur Sozialform der diskreten Indiskretion. Berlin- New York.
- Boudon, Raymond-Bourricaud, Francois
1992 Soziologische Stichworte. Opladen.
- Detrichné Török Zsuzsa
1990 Kultúra és szakralitás a moldvai csángóknál. Szociológia. 3-4. szám 223-237.
- Gagyí József
1994 Marginalizált személy egy székely faluban. in Antropológiai Műhely 4. Csíkszereda. 87-97.
- Gelencsér József
1989 Pellengér, szegénykő, pacalozás. Megszegényítő büntetések a Káli -medencében. Horizont XVII. évf. 1. 28-35.
- Heller Ágnes
1994 Általános etika. Budapest.

⁸⁸ Bergmann, Jörg R. 1987. 199.

⁸⁹ Bergmann, Jörg R. 1987. 200.

⁹⁰ B. Szakács István gyűjtése.

⁹¹ B. Szakács István gyűjtése.

- é. n. A szégyen hatalma. Gond 10. szám. Debrecen, 158-211.
- Imreh István-Seszka Erdős Péter
1978 A szabófalvi jogszokásokról. In: Néprajzi dolgozatok. Bukarest. 195-207.
- Jávor Kata
1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Szerk..(Bodrogi Tibor) Budapest.295-375.
- Kallós Zoltán
1993 Gyűjtési élményeim Moldvában. In: Moldovának szíp tájaind születtem... Szerk.: Péterbence Anikó. Jászberény 95-109.
- Keszeg Vilmos
é. n. A román pap hiedelemköre. Kézirat.
- Kaschuba, Wolfgang
1990 Az agrártársadalom útban a modernség felé: új kutatási távlatok. In: A német társadalomtörténet új útjai. (Szerk.:Vári András). Budapest. 58-80.
- Kulcsár Kálmán
1962 A közvélemény, mint szociológiai jelenség. Magyar Filozófiai Szemle
- Mohay Tamás
1994 "Megszenteltesék áldott szent neved..." Magyar imádságok Moldvából. Pannonhalmi Szemle I/2. 53-66.
- Nagy Olga
1989 A törvény szorításában. Budapest.
- Pápay Zsuzsa
1989 Rang, párválasztás, közvélemény. Budapest.
- Pozsony Ferenc
1996 Etnokulturális folyamatok a moldvai csángó falvakban. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. (Szerk.: Katona Judit - Viga Gyula) Miskolc 173-181.
- Tánczos Vilmos
1995a Gyöngyökkel gyökerezve. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok. Csíkszereda.
1995b "Én román akarok lenni!! (Csángók Erdélyben- az etnikai-nyelvi- nemzeti identitás kérdései). Korunk 1. szám 61-69.
- Tárkány Szűcs Ernő
1981 Magyar jogi népszokások. Budapest.
- Veres László
1982 Erkölcsi normatívák és tevékenység típusok. Debrecen.

CSENDHÁBORÍTÁS VAGY A KÖZÖSSÉG BOSSZÚJA?
(A CHARIVARI SZOKÁSA ROZSNYÓ KÉZMŰVES KÖZÖSSÉGÉBEN A 19. SZÁZADBAN)

1864. június 13-án egy felvidéki kisvárosban – Rozsnyón – este 10 óra körül a helyi mészároscéh öt céhmestere betért a Sörkert nevezetű vendéglőbe, ahol közösen elfogyasztottak néhány icce bort. Jó másfél óra elteltével a vendéglőben muzsikáló cigányzenészeket maguk mellé véve, zeneszó mellett a közelben lakó céhtársuk házához mentek. A botokkal felfegyverzett mészárosok társuk házához érve iszonyú erővel zörgetni kezdték a ház ajtaját, ablakait. Eközben artikulátlan hangon ordítottak, a macska nyávogását utánozták, botrányos lármát csaptak. Miután társuk fölébredt és felszólította őket a távozásra, a cigányzenészekkel – bár azok vonakodtak – elhúzták az ún. zsidó nótát, újabb fülsüketítő láрма közepette. Dolguk végeztével visszatértek a Sörkertbe, ahol hajnalig mulattak. Botrányos tettükért csendháborításért és macskazene adásának vádjával hamarosan bíróság elé állították őket.⁹²

Európai párhuzamok, magyarországi elterjedés

Mielőtt a konkrét eset indítékait és jelentésrétegeit elemeznénk, röviden utalok a szokáskör európai és magyar párhuzamaira.

Az európai népi jogszokások körében csak elvétve találunk olyat, amely olyan széles körben elterjedt és gyakorolt lett volna, mint a nemzetközi terminus technikusszal charivarinak nevezett szokás. A szokással az adott közösség tiltakozását juttatta kifejezésre a házassági és nemi ekölcsöt megsértő tagjaival szemben. A legkorábbi és a legtöbb feljegyzés a charivarira vonatkozóan Franciaországból és Olaszországból maradt fenn, de a szokás él a német nyelvterületen éppúgy, mint Hollandiában és Angliában is meghonosították.⁹³

Az európai hagyománykörben igen széles skálán mozogtak azok a jelenségek, amelyek charivarit váltottak ki a közösség tagjaiból. A leggyakrabban özvegy nők vagy férfiak újraházasodása váltja ki a közösség ilyen valóságos reagálását. Jóllehet sem a világi, sem az egyházi törvények nem tiltották az özvegyek újraházasodását, ez a közösség értékítéletében igen negatív megítélést kapott. Az ide vonatkozó példák nagyrészt a falusi gyakorlatot jellemzik, de a középkori városi polgárság is ismeri a szokást, sőt feljegyzések arról tanúskodnak, hogy VI. Károly francia király 5 udvaroncával álarokba öltözve charivarit adott egy újraházasodott özvegy udvari hölgynek.⁹⁴ Ilyen esetekben a szokásra mindig a kézfogó előtti nap éjszakáján került sor és a falusi közösségekben a legénytársaságok voltak a szervezői.

Az özvegyek újraházasodása elleni tiltakozás mellett a leendő házastársak közötti nagy korkülönbség is a szokást előidéző tényezők között szerepelt. Ugyancsak Charivarit rendezett a közösség azon tagjainak, akik vadházasságban éltek, vagy házasságtörést követtek el, ez utóbbit elsősorban a nők esetében ítélték meg szigorúan.⁹⁵ Különösen drasztikusan büntették Angliában azokat a nőket, akik nem voltak hűségesek a férjükhöz. Az eset kitudódása után fiatalok egy csoportja a hűtlen feleség házának ajtaját, ablakát betörve a közösség szabályai ellen vétkezőt meztelenre vetkőztetve, egy számarra ültetve végigvezették a falun, tetteiért így szégyenítve meg őt nyilvánosan.⁹⁶

Angliában a Charivari igen gyakran úgy zajlott le, hogy a vétkezőt szalmabábuval helyettesítették, majd vétkeit fejére olvasva a bábút a falun végighordozták és egy pocsolyába hajították, vagy elégették.⁹⁷

A középkori Franciaországban a farsangi szertartások részeként előadott macskazenében valódi macskák is szerepeltek, Burgundiában például a vigasságok közé tartozott a macskák kínzása. A fiatalok felszarvazott vagy papucsférjeket jelképező macskákat adogattak körbe, s addig tépték, ráncigálták a szőrét, míg a nyomorult vonítani kezdett.⁹⁸ Egyes bajor falvakban a lakosság nyilvános megvetésének úgy ad kifejezést feslett életmódot folytató tagjával szemben, hogy macskazenét rendez az illető lakása előtt, kinek visszaéléseit nyilvános büntetőprédikációban megbélyegzi.⁹⁹ Mindezek mellett Charivarival illetve a közösség azokat a családtagokat, ahol állandó volt a veszekedés vagy perpatvar, a férj brutálisan bánt a feleségével, vagy éppen ellenkezőleg, papucsférjként viselkedett, igen ritkán, ha gyermektelen volt a házasság. Sajátos esete a rítusnak,

⁹² A per anyaga a Rozsnyói Levéltár Magisztrátusi iratanyagában található. 87-es doboz. 15/1864.

⁹³ Dömötör Tekla 1957. 73.

⁹⁴ Dömötör Tekla 1957. 76.

⁹⁵ Dömötör Tekla 1957. 77.

⁹⁶ Thompson, E. P. 1972. 291-292.

⁹⁷ Alford, Violet 1959. 507.

⁹⁸ Darnton, Robert 1987.140.

⁹⁹ Angyal Pál 1933. 67.

amikor a legénytársaságok a megnősülő társuknak adnak macskazenét, ha az nem teszi le az ilyenkor szokásos összeget. Itt a legényközösség egyben a normaadó és ítélkező is.¹⁰⁰

Franciaországban ismeretes a politikai Charivari szokása is. Ha a közösség elégedetlen választott vezetői tevékenységével, ezt igen gyakran Charivari formájában juttatják kifejezésre.¹⁰¹

Magyarországon a szokásnak nincs általánosan elterjedt megnevezése, előfordulási helyenként eltérő megnevezéssel illeték.

Az özvegyek újraházasodása ellen való tiltakozás jelentésben Magyarországon a szokás nem ismeretes. A magyar nyelvterületről szórványosan felbukkanó adatokból a következő kép tárul elénk. A múlt század eleje óta Békés és Hajdú-Bihar megyék, valamint Erdély egyes részeiről ismert az a szokás, hogy főleg fiatalokból álló kisebb csoport felkereste a házastársát elhagyó, de később a házassági életközösséget visszaállító nőt, ritkábban férfit, és a ház előtt nagy csörömpölés, macskazene kíséretében, házasságkötést utánzó szertartások kíséretében kigúnyolta, megszegyenítette. A szokásra aznap éjszaka került sor, amikor széles körben elterjedt a hír, hogy a feleség visszaköltözött férje családjához. A szokás alkalmazására a család egységének megóvása érdekében került sor a közvélemény kényszereszközeként.¹⁰²

A Sárret egyes falvaiban macskazenét rendeztek annak a nőnek, aki házastársa gyászidejének lejárta előtt más férfival összeállt.¹⁰³ Ezekben a falvakban a házastársát megcsaló nő sem kerülhette el a Charivarit.¹⁰⁴ Ugyanitt macskazenét adtak azoknak, akik több generáció együttélése esetén rosszul bántak szüleikkel.¹⁰⁵ Kalocsa környéki falvakban, ha a helybeli lány más faluból választott férjet, csengőkkel, kolompokkal rossz edényekkel felszerelt legények éktelen zajscapás révén fejezték ki rosszállásukat.¹⁰⁶ A Szolnok-Doboka megyei Almásmálomban nemcsak a férjét elhagyó, s később visszaköltöző nőnek adtak macskazenét, hanem azoknak is, akik a házasságkötés előtt együtt éltek. Ez utóbbi esetben a macskazenét a falu fiataljai farsang idején rendezték a vadházasságban élők házánál tréfás esküvőparódia bemutatásával.¹⁰⁷

Sajátos jelentéssel ruházták fel a Charivari szokását Csucs környékén. Itt azok a szülők kaptak macskazenét, akik a megígért hozományt egy év múlva sem adták ki. Jóllehet ebben az esetben bírósági úton is érvényt szerezhettek volna követeléseiknek, erre sohasem került sor. Helyette a szavukat megszegő szülők házában – miután a vő elterjesztette a szószegés híret – többen összegyűltek a faluból és fülsüketítő ordítás és zajscapás mellett emlékeztették őket ígéretükre, kötelességükre.¹⁰⁸ Ugyancsak Csucsán macskazenét kapott a lány, ha a jegyesség idején terhessé vált. Ebben az esetben azonban a legénynek sem volt már joga arra, hogy a teherbe esett lányt elhagyja. Ha erre készült, akkor a falu közvéleménye macskazenével kényszerítette a házasságkötésre.¹⁰⁹

A Charivari szokásának mind a magyar, mind az európai megjelenési formái ugyanannak a célnak a szolgálatában állnak, még akkor is, ha bizonyos hangsúlyeltolódások megfigyelhetők. A közvélemény szimbolikus formában így tudatta az érték-, elvárás- és normarendszerét megsértő tagjaival elítélő véleményét. A szokás legtöbbször kényszereszközzül szolgált a közösség által kívánatosnak tartott állapot visszaállítására.

A Rozsnyói Levéltárban található peranyag alapján megkísérlem bizonyítani, hogy a bevezetőben említett öt rozsnyói céhmester csendháborítása rítusként értelmezhető és a Charivari szokáskörhöz sorolható. Ezzel egyúttal arra is fel szeretném hívni a figyelmet, hogy az eddig csak szórványosan főljegyzett szokás korábban jóval nagyobb területen ismert lehetett, s nemcsak a falusi közösségek jogi szokásai között találjuk, hanem városi kézműves közösségekben is fellelhető.¹¹⁰

A rítus lefolyása

A Rozsnyói Levéltárban található jegyzőkönyvek és tanúvallomások alapján az események kétféle olvasata elemezhető ki. Az egyik változat a macskazene adásának vádját következetesen tagadó mészárosok

¹⁰⁰ Dömötör Tekla 1957. 80.

¹⁰¹ Davis, N. Z. 1971. 74.

¹⁰² Tárkány Szücs Ernő 1981. 790., Kálmán Béla 1954. 540., Szabó Pál 1943. 128-130.

¹⁰³ Dömötör Tekla 1957. 78.

¹⁰⁴ Végh József 1944. 100.

¹⁰⁵ Beck Zoltán 1991. 43.

¹⁰⁶ Dömötör Tekla 1957. 80.

¹⁰⁷ Makkai Endre-Nagy Ödön 1939. 177.

¹⁰⁸ Dömötör Tekla 1957. 80.

¹⁰⁹ Dömötör Tekla 1957. 87.

¹¹⁰ A Charivarira vonatkozóan Dömötör Tekla nem talált a XX. századinál korábbi magyarországi adatot. Valami módon elkerülhette figyelmét Tálasi István kis közleménye a szentgáli kikolompolásról. Ezeket a XVIII. század végéről származó adatokat egyértelműen a Charivari szokáskörébe tartozónak tekinthetjük. Vö. Tálasi István 1938. 222.

értelmezése a történekről. Eszerint 1864. június 13-án, egy hétfői napon vásár volt Rozsnyón. A vásárban véletlenül összetalálkozó mészárosok este 10 óra körül betértek a Sörkertbe, ahol elfogyasztottak néhány icce bort. Rögtön megérkezésük után maguk mellé vették az ott muzsikáló cigányzenészeket, s mulattak. Tizenegy óra után úgy ítélték meg, hogy a Sörkertben mért bor nem jó minőségű, ezért egyikük azt javasolta, menjenek el a közelben lakó céhtársukhoz, Belitzki Pálhoz, aki tudvalevőleg jó bort mér ki. A döntést elhatározás követte, s a cigányzenészekkel együtt elindultak mestertársuk házához. Aki már késő éjszaka lévén családjával együtt nyugovóra tért. A kapu és ablak zörgetésére azonban fölébredt, és közölte társaival, hogy ilyen későn nem ad nekik bort. Erre azok felbőszültek, s pillanatnyi haragjukban énekelni, ordítozni kezdtek. De miután látták, hogy mestertársuk hajthatatlan, békésen visszatértek a Sörkertbe, ahol folytatták a mulatást. Az elfogyasztott bor hatására olyan féktelen jókedvre kerekedtek, hogy a kocsmá bútorzatát összetörték. Ekkor a városi hajdú felszólította őket, hogy hagyják abba a randalírozásukat. Erre ők nem voltak hajlandók. Röviddel ezután a bíró parancsára a cigányzenészeket letiltották a muzsikálástól, s erre a mészárosok is hazamentek.

Eszerint az értelmezés szerint azon a bizonyos éjszakán valóban nem történt más, mint néhány ittas mészáros féktelen jókedvében rövid időre megzavarta mestertársát és a város nyugalmát.

Azonban a sértett Belitzki Pál és több mint tíz tanú vallomásából az eseményeknek egy egészen eltérő értelmezése olvasható ki. A tanúk egybehangzó vallomása szerint a mészárosok előre megfontolt szándékkal s nem pillanatnyi elhatározásuk következtében keresték fel Belitzki Pált. Erre egyfelől az utal, hogy késő éjszaka lévén biztosak lehettek benne, hogy mestertársuk már nyugovóra tért s nem szolgálja ki őket. Azt is tudták, hogy Belitzki Pál felesége és kislánya nagyon beteg, s már csak ezért sem járhatnak sikerrel. De az előre kitervelt látogatást leginkább az erősíti meg, hogy a Sörkert kocsmárosával közölték: a számlát még nem fizetik ki, mert azonnal visszajönnek. Emellett szól az is, hogy a cigányzenészekkel nem közölték szándékukat, mert tudták, hogy a cigányzenekar vezetője jó komája Belitzkinek. A vallomások alapján megkérdőjelezhető a mészárosok békés szándékú látogatása is. Papp Sándor városi őrmester, aki a jelzett időpontban a Sörkertben tartózkodott, erről így vallott: „... ez alkalommal tapasztalta a tanú, hogy nevezett mészárosok nagy dühbe voltak, mert erősen pattogtak és lármáztak.”¹¹¹ Ugyanó vallotta, hogy a mészárosok, mielőtt Belitzki házához indultak erősen szidalmazták mestertársukat. „... Ujházy Samu felszólalt, mivel az Istenét az oly céhmesternek – értette pedig Belitzki Pált – hunczut, nem chéhmester, még az is aki ötlet annak ismeri, aki döghúst vág, mint ő Várallyán a kő híd mellett az ökre elesett és döghúsát kivágta Rosnyón.”¹¹²

A mészáros mesterek láthatólag érzelmileg ráhangolódtak a „békés” látogatásra. A városi őrmester az útnak induló mészárosokat egy ideig követte, de miután azok botokkal felfegyverkezve igyekeztek társukhoz, jobbnak látta, ha visszatér a Sörkertbe.

Az éjszakai álmukból felriadó szomszédok egészen másként írták le a Belitzki házánál történeteket, mint ahogy azt a mészárosok vallomásaiból megismertük. Az egyik tanú így mondta el a történeteket: „Folyó június 13-án vagyis a múlt hétfőn éjjel 11 és 12 óra között az Öttház utcán Belitzki Pál háza előtt roppant lármát hallottam, mely álmomból felkeltett. Mire az ágyamból felkeltem és szobám ablakára mentem, hallottam, hogy Belitzki Pál háza előtt sokan álltak az ajtót és az ablakot verték, kiabáltak. Húzd rá azt a bűdös zsidó nótát, mert nekem az tetszik. Ki nyafogott, ki visított, szóval macskazenét csináltak. A cigánybanda is úgy húzta, s észre lehetett venni, hogy a cigány vonakodott, mert gyakran elhagyta a zenét, de mindig kiáltottak reájuk, hogy csak a bűdös zsidó nótát húzzák.”¹¹³ Egy másik szomszéd a következőket vallotta: „A nagy zajra fölébredtem, az utcára kimentem és láttam, hogy szomszédomban Belitzki Pál háza előtt egy csoport ember és cigányzenészek vannak, kik muzsikáltak. Amikor a cigányok odajöttek magyar dalt húztak, de csakhamar Mojses Samu mondta néki – mivel az Istenedet húzd azt a bűdös sidó nótát. A cigány Mojses Illés zenész azonnal a sidó nótát húzta az után vonítottak, nyavukoltak – vékonyan, vastagon hep hep kiabáltak, még a cigányokat is lármáztatták. Idétlen, borzasztó hangokat ejtettek Belitzki Pál háza, ablaka alatt, az ablakot és kaput igen verték, roppant zörgést tettek.”¹¹⁴

A rítus lefolyásában központi szerep jut az ún. zsidó nóta eljátszásának. Mojses Illés, a zenészek vezetője, aki nem tudta, hogy a mészárosok milyen céllal indultak Belitzki Pálhoz, a durva felszólítások ellenére megtagadta a zsidó dal eljátszását. Döntésének motivációjáról a Megyei Fenyítő Törvényszéknek felküldött jelentésében a rozsnyói főbíró ezeket írja: „Mojses Illés sem idétlen macskazenét nem muzsikált sem zsidó nótát, mert látta, hogy a macskazenét tevők és tétetők tilos tétben járnak. Belitzki Pált, - kit nevezettek ezen tettök által legyalázní, pellengérré kitenni, így vállalkozásáért megbosszulni kívántak – nagyon sajnálta s félt, hogy mindezért, mind pedig azért, hogy a város lakosságának éjfélkori nyugalmábuli felháborításáért, így éjjeli népcsoportokban eszközsléséért a törvényes következmények kellemetlenek lehetnek.”¹¹⁵ Mojses Illés, aki azonnal átlátta, milyen célból jöttek Belitzki Pál házához, nemcsak a törvényes következményektől való

¹¹¹ Rozsnyói Levéltár Magisztrátusi iratanyag 15/1864. Papp Sándor városi őrmester tanúvallomása.

¹¹² Ugyanott

¹¹³ Rozsnyói Levéltár Magisztrátusi iratanyaga 15/1864. Gosztonyi József tanúvallomása.

¹¹⁴ Rozsnyói Levéltár Magisztrátusi iratanyaga 15/1864. Keller Sámuel tanúvallomása.

¹¹⁵ Rozsnyói Levéltár Magisztrátusi iratanyaga 422/1864. Kek József főbíró jelentése.

félelmében maradt ki az eseményekből. Belitzki Pálnak komája lévén nem kívánt részese lenni megaláztatásának.

Igen sokatmondóak a macskazenét adó mészárosok vallomásai a zsidó nóta elhúztatásával kapcsolatban. Az egyik mészáros erről így vall: „Én nem emlékszem arra, hogy a zsidó nótát is húzott volna a cigány, de ha húzta volna is, az mégsem tekinthető macskazenének, hiszen az nincs eltiltva, nagyobb vásárokbba is húzzák az nyilvános helyeken.”¹¹⁶ Mojses Sámuel, a macskazenét adó mészárosok vezére erről az alábbiakat nyilatkozta: „Hogy macskazenét adtak abból is kitűnik, hogy a cigány a zsidó nótát húzta, mely nóta gúnyul szolgál mindenkinek, kinek az muzsikáltatik? – Én nem emlékszem, hogy a zsidó nótát húzta volna a muzsikus, egyébiránt nem látok benne semmit amennyiben a zsidó nótát Kassán és más nagyobb vásárokbba a katonai zene is szokta nappal az úgynevezett Platmusik alkalmával is muzsikálni és senki sem botránkozik meg felette.”¹¹⁷ Hiába védekeznek a mészárosok azzal, hogy a zsidó nótát más alkalommal nyilvánosan játszották, ebben a kontextusban minden jelenlevő előtt teljesen nyilvánvaló volt jelentése. Az iszonyú lármára odagyülekező szomszédoknak éppúgy, mint a cigányzenészeknek, nem volt nehéz felismerni a mészárosok szándékát. A tanúvallomásokból az is kiderül, hogy másnapra a város közvéleménye előtt is ismert volt, hogy Belitzki Pál macskazenét kapott céhtársaitól. A sértett vallomásából az indítékokra is fény derül. „Azonnal tudtam, hogy mi okból cselekedték az én házam ablakai alatt, mert bosszujuk forrongását észre lehetett venni már e folyó Év Húsvét napi chékhquártális gyűlésében is, melyben Antal Károly berzéli mészáros és korcsmáros mint a Rosnyó Városi szarvasmarha kiméretése tágyában vállalkozó chéhbéli tagtársunkat – jogtalanul és törvénytelenül e vállalkozásáért tíz ezüst forintokban megbüntették. De ezen büntetéssel meg nem elégedtek – hanem említett Antal Károly vállalkozó Rosnyói mészáros a Sasra csalták (azon napon) és ott tetszések szerint jól s kegyetlenül megverték. Mostan pedig miután Antal Károllyal és is vállalkoztam magunk mellé Farkas Dávid ungvári és Grósz Nachmann kisvárdai izraelitákkal mészárosokat comparistainknak kötvényileg illetőleg a Városi Hatóság előtt felvett jegyzőkönyv föltételei szerint elvállaltuk és kötelezettségeinknek eleget tenni bírunk hat évig ezen marhahús méreteri kötelezettséget a Várostól elvállaltuk. Ők pedig – hat évig – mint daczoskodók és lemondók kimaradtak: ellenünk minduntalan bosszút forraltak. E bosszú ösztönözte őket az e folyó hó június 13-án éppen Rosnyói baromvásár estvéjén éjfélkor ezen Macskazenének melynél rútabbat és borzasztóbbat kivált éjjel nem hallottam ártani kívánó szándékból és indulatból.”¹¹⁸

Belitzki Pált mélyen felháborította nyilvános megaláztatása. Már hosszú ideje súlyos beteg leánygyermek a botrányos eset után hat nappal meghal. Bár a haláleset és az iszonyatos macskazene között – előtte is nyilvánvalóan – semmiféle összefüggés nem található, első felindulásában társait csendháborításon túl közvetett módon gyilkossággal is vádolja. Ő a törvény segítségével próbál elégtételt nyerni társai bosszújárt. Kezdeményezése azonban nem jár sikerrel. A mészárosokat a megyei törvényszék felmenti a gyilkosság vádjára alól, s őket egyszerű kihágásért, csendháborítás címén a rozsnói tanács bünteti meg 5-5 forintra. A rítus elérte célját. A sértett mészárosok a lehető legkisebb büntetés mellett mindenki számára nyilvánvaló módon adták mestertársuk és a közvélemény tudára nyilvános megvetésüket.

A rítus jelentései

A rítus jelentésének megértéséhez utalni kell a szokást végső soron előidéző konfliktusokra. Ezek a konfliktusok két szinten jelentkeztek. Az alapkönfliktus során a város vezetése és a mészáros cég tagjai között alakul ki feszültség. Ennek oka, hogy a rozsnói tanács 1864 januárjában behívatta a mészáros cég tagjait és tudakolta tőlük, hogy kívánják-e folytatni a mesterséget abban az esetben is, ha a városi lakosság szükségleteit kielégítő marhahúst a továbbiakban csak megyei árszabáson – 14 krajcárért – mérhetik. A cég erre, miután az érdekeit mélyen sértette, nem volt hajlandó, így a cég összes tagja lemondott mestersége gyakorlásáról. A városi vezetés nem kívánt engedni a mészárosok követelésének, s olyannyira eltökélt volt a szándékában, hogy kilátásba helyezte, végső esetben katonák bevonásával is véghez viszi a marhahús hatósági áron való kimérését. Végül is a város nem kényszerült arra, hogy a katonaság segítségével oldja meg a kérdést, miután a mészáros cég két tagja, Antal Károly és Belitzki Pál céhmesterek – korábbi lemondó nyilatkozatukat visszavonva – megegyeztek a város vezetőivel, és bizonyos összeg lefizetéséért kibérlik a várostól a marhahús kimérésének jogát. Ezzel a megegyezéssel a város vezetése elérte a célját, a város és a cég között feszülő konfliktus feloldódik.

Más oldalról azonban a megegyezés létrejöttével igen éles ellentét alakul ki a két vállalkozó mészáros és a cég többi tagja között. A húsvét napján tartott soron következő céhgyűlésen Antal Károly bejelenti a cégnek, hogy Belitzki Pál mestertársával, valamint társként Farkas Dávid ungvári és Grósz Nachmann kisvárdai izraelitákkal kibérlete a várostól hat évre a marhahús kimérésének jogát. A két céhmester ezzel a döntésével a

¹¹⁶ Rozsnói Levéltár Magisztrátusi iratanyaga 15/1864. Kossits Károly önvallomása.

¹¹⁷ Rozsnói Levéltár Magisztrátusi iratanyaga. Mojses Sámuel önvallomása.

¹¹⁸ Rozsnói Levéltár Magisztrátusi iratanyaga 15/1864. Belitzki Pál tanúvallomása.

várossal egységesen szembenálló céhmesterek közösségét bontotta meg önös érdekből. A bejelentés óriási felzúdulást váltott ki a hoppon maradt céhtársakból. Több mester felindultságában 10 forint büntetés lefizetésére kötelezte a vállalkozó két mestert a céh indokolatlan egybehívása, valamint „hasztalan idő mulasztás” címen. Jóllehet ez az eljárás teljesen ellentétes volt a céh szabályaival, Antal Károly lefizette az összeget. Azonban a céhtársak az őket ért sérelmeket súlyosabbnak tartották, minthogy ezzel a dolgot befejezettnek tekinték. Békét színlelve sikerült nekik Antal Károlyt a Sas nevezetű vendéglőbe csalni, ahol is renitens társukat kegyetlenül megverték. Antal Károlytól a felbőszült céhmesterek önbíráskodás révén vettek elégtételt. Azonban vállalkozó társa, Belitzki Pál sem úszhatta meg büntetlenül cselekedetét. Az indulatok lecsillapodása beláttatta velük, hogy az önbíráskodással csak maguknak árthatnak. Olyan megoldást kellett találniuk, amelyik nem ütközik a törvényekkel. Abból is okulhattak, hogy két társukat, akik azon a húsvéti céhgyűlésen jogszerűen kötelezték Antal Károlyt a 10 ezüst forint lefizetésére, a városi tanács a következő céhgyűlés elé hívatta, „mint a nép érdekében tett hatósági intézkedések ellenszegülőit”.¹¹⁹ Behatároltak voltak a lehetőségeik, de a bosszúról nem mondhattak le. A megtorlás mégis sikeres volt, mert a mészárosok ügyesen bántak a rendelkezésükre álló szertartás- és szimbólumkészlettel. Belitzki Pál, amikor azon a június 13-i éjszakán az iszonyatos zajra felébredt, rögtön tudta, miről van szó. Társai így állnak rajta bosszút elárultatásukért. Jóllehet a kihallgatás során a macskazenét adó mészárosok következetesen tagadták, hogy társukat előre megfontoltan, a nyilvános megszégyenítés céljával keresték föl, a sértett és a tanúk vallomása alapján ez teljesen nyilvánvaló. A bíróság azonban ezt a vádat nem tudja rájuk bizonyítani, így őket csak csendháborítás címen tudják megbüntetni fejenként 5-5 forinttal.

Miután a jog a társaikat eláruló és őket hosszabb távon anyagilag jelentősen megkárosító mészárosok oldalán állt, így a többiek csak macskazene adása által vehettek revansot rajtuk.

A macskazenét adó mészárosok joggal érezhették úgy: elérték céljukat, Belitzki Páltól is elégtételt vettek az őket ért méltánytalanságért. Őket eláruló társuknak szimbolikus – így jogilag nem büntethető – módon nyilvánosan adták tudtára megvetésüket. S miután az adott kisvárosi kézműves közösség kultúrájának mindenki által ismert elemeiből merítették a mészárosok, a jelképiség szintjén közvetített értékítéletük sokkal hatékonyabb volt, mintha közvetlenül reagáltak volna.

A rozsnyói mészárosok által adott macskazene rítusa két szinten hordoz jelentést. Általános vonatkozásban a közösség normarendszere ellen vétőket kívánja jelképesen megbüntetni. Emellett van egy speciális jelentésrétege is a bemutatott esetnek. Korábban említettem, hogy a macskazene során a cigányzenészek vonakodása ellenére az ún. zsidó dalt húzták mestertársuknak a mészárosok. Azon túl, hogy ez önmagában is gúnyt és megvetést fejez ki irányában, itt ez konkrét jelentéssel is bír, amennyiben a céh tagjainak burkolt rosszallását fejezi ki amiatt, hogy Belitzki Pál és Antal Károly két izraelita társsal mert ellenükre vállalkozni.

Végezetül felvetődik a kérdés, hogy ez a városi kézműves közösségekben gyakorolt szokás hogyan kapcsolódik a Charivari szokáskörébe. A korábbiakban láttuk, hogy mind az európai mind a magyar néphagyományban a Charivari a jelenségek egy szűk, viszonylag jól körülhatárolható körére – a házassági és nemi erkölcs normái ellen vétőkkel szemben alkalmazott módja a közvélemény büntetésnek. Annak ellenére, hogy a rozsnyói szokás esetében ez a jelentésmező kitérül – az elfogadott normától valami módon eltérő személyek kigúnyolására szolgált – és általános értelmet nyer, a lényegi azonosság nyilvánvaló.

Irodalom

Alford, Violet

1959 Rought Music of Charivari. Folklore LXX. 505-519.
Angyal Pál

1933 A közvélemény-büntetés. Budapest
Beck Zoltán

1991 A zángózás mint jog népszokás. Napóra 1991. 3. Szám. 43-46.
Darnton, Robert

1987 Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Budapest

Davis, N. Z.

¹¹⁹ Szabad Királyi Rozsnyó Bányaváros 1864. Évi városi közgyűlés jegyzőkönyve, 159. Pont alatt.

- 1971 The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth-Century France. Past and Present n. 50. 41-75.
Dömötör Tekla
- 1957 Erscheinungsformen des Charivari im ungarischen Sprachgebiet. Acta Ethnographica 73-88.
Kálmán Béla
- 1954 A zángó Biharugrán. Ethnographia LXV. 540.
Makkai Endre-Nagy Ödön
- 1939 Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Kolozsvár
Szabó Pál
- 1943 Őszi vetés. Budapest
Tálasi István
- 1938 Kidobolás, kiharangozás Szentgálon. Ethnographia IXL. 222.
Tárkány Szűcs Ernő
- 1981 Magyar jogi népszokások. Budapest
- Thompson, E. P.**
- 1972 „Rought Music”: le Charivari anglais. In: Annales ESC XXVII. 285-312.
Végh József
- 1944 Sárréti népmesék és elbeszélések. Debrecen

A NŐ SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA POLGÁROSODÓ PARASZTKÖZÖSSÉGEKBE. VÁLÁSOK A TISZAZUGBAN

A hazai társadalomtudományi vizsgálatok mindezidáig kevés figyelmet fordítottak a válások társadalomtörténeti szempontú elemzésére. A szociológiai elemzések mellett elsődlegesen jogi és jogtörténeti feldolgozások születtek erről a kérdéskörrel.¹²⁰ Gyáni Gábor A nagyvárosi Budapest címmel közzétett könyvének egyik fejezetét szenteli a válások társadalomtörténeti feldolgozásának.¹²¹ A paraszti társadalomra vonatkozóan a válások teljesen kimaradtak a kutatók vizsgálataiból. Társadalom néprajzi kutatások a paraszti közösségekben megjelenő válással kapcsolatban nem folytak. A néprajzi irodalomban meggyökeresedett az a nézet, hogy a parasztság körében a válás nagyon ritka, az idegen a falusi, paraszti létformától. Jóllehet a kutatás is érzékeli, hogy ez a megállapítás a századelő polgárosodó magyar paraszti társadalmára már sok esetben nem vonatkoztatható, megfelelő vizsgálatok híján érdemít nem tud a kérdésről mondani.¹²²

A válás és az urbanizáció, a válás és a város problematikája között szoros kapcsolat van. Az elváltak több mint kétharmada él városban, míg a népességnek majd fele. Longitudinális demográfiai vizsgálatok alapján az állapítható meg, hogy még ma is igen jelentősek a különbségek a lakóhely típusa szerint: a fővárosban minden harmadik, a vidéki városokban minden negyedik, a falvakban csak minden hatodik házasság végződött válással.¹²³ Az urbanizáció más-más szintjén lévő lakosságcsoportok válási hajlandóságának jelentősen különböző mértéke megerősíti a fenti megállapítást.¹²⁴

Erdei Ferenc szerint a városi és falusi életformában egészen más szerepet játszik a válás. Számításai szerint az 1930-as évben városon ezer lakosra 1,2 falun 0,4 válás esett. Tehát városon háromszor annyian váltak el, mint falun. Ezt a jelentős különbséget Erdei az alábbi okokkal magyarázza: a paraszti társadalomban, ellentétben a városi életformával, nem személyi okokból jön létre a házasság, hanem a gazdaság és a gyermekek miatt. Éppen ezért személyi okokból tradicionális paraszti közösségekben nem is váltak el. A paraszti gazdaság esetében a munkahely és a háztartás egybeesik, válás esetén mindkettő tönkremenne. Miután az egész létforma erre alapozódik, csak igen indokolt esetben hoznak ilyen döntést. A válás a hagyományos paraszti közösségek értékrendjében szégyen, a közvélemény ítéletétől való félelem is visszatartotta a válni akaró házastársakat.¹²⁵

A házasság és a család egykor szilárdan beágyazódott a szélesebb közösségi kapcsolatok mátrixába, mintegy kiterjesztése és konkretizálása volt azok társadalmi ellenőrző mechanizmusainak.¹²⁶

A tradicionális házasságokból hiányzott az érzelmi közösség igénye, azt a gazdasági és társadalmi elvárásokra alapozták. A tradicionális házasságban nincsenek alternatív szerepértelmezési lehetőségek.¹²⁷ A válás a család instabilitását jelenti s ez tradicionális közösségekben alapvető ütközést jelent a normarendszerrel.

Tradicionális létfeltételek között a nők válása szinte teljesen reménytelen, hiszen férje családjából kiválva nem volt lehetősége önálló egzisztencia teremtésére. Miután, a nők is kiszakadtak a hagyományos munkamegosztás által kínált szerepből, egyre inkább anyagilag is tudták függetleníteni magukat.¹²⁸ Az alá-fölrendeltségen alapuló házastársi kapcsolat ott és akkor érvényesül, amikor a nő egyetlen reális megélhetési lehetősége a házasság. Ha a feleség „kint” is talál munkát, már kevésbé elnyomott.¹²⁹

A 20. század elején a válás városban és falun egyaránt szégyenletes dolog volt. Jóllehet a törvény lehetővé tette, de csak abban az esetben, ha az egyik fél megsértette a házasság szabályait, vétkesnek bizonyult. Ez a társadalom rosszállását vonta maga után a vétkes megítélésében, de rossz fényt vetett a sértettre is. Mint elvált belekerült egy olyan csoportba, amely tagjaira nézve stigmatizáló volt; a válásuk egyéni történetétől függetlenül, valamennyiüket gyanússá tette.¹³⁰

Tradicionális közösségekben még ma is a helyi társadalom morális rosszállását és szankcionáló ítéletét vonja maga után a válás. Moldvai csángó falvakban az elváltak még ma is kizárják a közösségből, mert alapjaiban sérti az életviláguk konszenzuson alapuló értékrendjét. Ilyen esetben az elvált nő gyermekeit szüleire

120 Valkai Zsuzsa 1991, Rév Erika 1986, Csiki Ottó 1990

121 Gyáni Gábor 1995

122 Tárkány Szűcs Ernő 1981. 274.

123 Csiky Ottó 1990. 46, Lócsei Pál 1978. 95.

124 Lócsei Pál 1978. 100.

125 Erdei Ferenc é. n. 137

126 Berger, Peter -Kelnner, Hansfried 1984 438.

127 Cseh-Szombathy László 1985. 72.

128 Gyáni Gábor 1987-88., Nagy Beáta 1994.

129 Csiky Ottó 1990. 41.

130 Cseh-Szombathy László 1985. 168.

hagyva közösségből kilépve igen gyakran kényszerül vallást és etnikumot váltani.¹³¹ A még ma is igen vallásos katolikus csángó falvakban a válások csak az utóbbi néhány évben jelentek meg. A család - a házasság szentsége folytán - szakrális alapon álló intézmény. Az egyén házasságához nem azért marad hű, mert az jól működik, hanem azért, mert az szakrális alapokon nyugszik. A válás ezért még ma is igen negatív megítélés alá esik. Aki nem a szakrális elv szerint viszonyul hozzá, azt a közösség kirekeszti soraiból.¹³²

„Társadalmunkban tipikusan nem azért válnak el az egyének, mert a házasság elvesztette számukra fontosságát, hanem mert olyan fontos lett számukra, hogy nem tudnak kibékülni a nem teljesen sikeres házassággal, amelyet egy bizonyos személlyel kötöttek. A válások gyakorisága egyszerűen a házassági vállalkozás nehézségeit, sokat követelő jellegét tükrözi vissza.”¹³³ Ez az amerikai válásokat elemző megállapítás nem vonatkoztatható azokra a válásokra, amelyek a századelő magyar falvaiban valósultak meg, ahol a válást legalábbis kezdetben menekülésként foghatjuk fel. A nők számára éppen emiatt tűnik fontosabbnak. Általa kiléphetnek egy olyan kapcsolatból, mely számukra többé nem viselhető el.

A tiszazugi arzenes gyilkosságok, társadalomtörténeti, mikroantropológiai vizsgálata terén évek óta folytatott kutatásokat. Ez az egyedülálló, két évtizeden át tartó, tömeges gyilkosságsorozatot - jóllehet igen erősen foglalkoztatta a kortárs közvéleményt és tudományosságot - máig sem elemezték megnyugtató módon. Jelen írásnak nem célja, hogy az arzenes gyilkosságokról bármiféle képet adjon, azonban a peranyag és a többi rendelkezésre álló forrás vizsgálata közben az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy az események egyik lényeges összetevőjét abban kell látnunk, hogy ezekben a lokális társadalmakban századunk első évtizedeiben a nők helyzetében jelentős változások következtek be. Azt is mondhatnánk, hogy a nők szerepének megváltozása nélkül a gyilkosságsorozat nem öltött volna ilyen méreteket. Ez a felismerés késztetett arra, hogy a nők szerepében bekövetkezett változásokat minél alaposabban szemügyre vegyem. A recens adatokon túl a kérdés behatóbb vizsgálatára kevés forrás kínálkozik. Bizonyos adalékokat szolgáltatnak azok a tanúvallomások is, amelyek a per kapcsán elhangzanak, de ezek az elszórt adatok általánosabb érvényű következtetések levonására nem alkalmasak. Az anyakönyvi adatokból - igaz csak közvetetten - igen fontos változásokra következtethetünk. Az arzenmérgezések központi falujában Nagyréven az anyakönyvi bejegyzéseket nominatív (név szerinti) vizsgálatnak is alávettem a családrekonstitúció módszerét is alkalmaztam.¹³⁴ A többi tiszazugi település esetében erre a vizsgálatra nem kerül sor, így az elemzés csupán a nem nominatív adatokat használja föl.

A források arra nem adnak módot, hogy konkrét esetek vizsgálata során vázolhassuk azokat a kiváltó okokat, amelyek a házasságok megszűnéséhez vezettek. Ezeket a válókokat - ahogyan azt Gyáni Gábor okkal jegyzi meg - elsősorban az ügyvédek konstruálják, s nem a tényleges állapotokat tükrözik.¹³⁵ Célom nem a házassági konfliktusok valóságos indítékainak feltárása, hiszen erre a választott forrás nem ad lehetőséget. Arra teszek kísérletet, hogy az anyakönyvi adatok válási bejegyzései alapján a lokális társadalmak érték- és normarendszerének eltéréseire következtessék.

Az anyakönyvi bejegyzések tanulmányozása során két olyan kérdés vizsgálható, amelyekből egyértelműen a nő helyzetében bekövetkezett változásokra következtethetünk: a születéskorlátozás és a válás. Ezt a két tényezőt indikátornak tekinthetjük a nő szerepében bekövetkezett változások megítélésében. Ezekben a paraszti közösségekben a válások és a születéskorlátozás az adott életvilágot konstituáló és fenntartó értékelsőségek és világfelfogás alapvető változásáról beszélnek. Nézetem szerint a válások megjelenése a századelő paraszti közösségeiben egyértelműen a polgári, individualizált értékrendszer megnyilvánulásaként fogható fel. A házasságát felbontó egyén kiszakad a lokális társadalom mindenre kiterjedő kontrollja alól, s ez arra utal, hogy ezekben a társadalmakban már plurálissá válik a normarendszer. A válások mértékéből és intenzitásából következtethetünk a lokális társadalmak normarendszerében bekövetkezett változásokra.

Felvetődik az az értelmezési lehetőség is, hogy a válás nem a polgárosultság és a női emancipálódás folyamatában értelmezhető, hanem az erkölcsi értékrend erodálásának, szétbomlásának következménye. Csak ott válik a válás elfogadottá, ahol az értékrend lehetővé teszi a szabadabb nemi morált, kötetlenebb szexuális viselkedést. Szélesebb adatbázison nyugvó elemzés adhat csak egyértelmű választ a kérdésre. Magam úgy látom, hogy jóllehet egyes tiszazugi falvak esetében valóban beszélhetünk az erkölcsi rendszer bomlásáról, erodálásáról, de a válások megjelenése és általánossá válása a lokális társadalmak érték- és normarendszerében bekövetkezett változásaival állnak elsődlegesen összefüggésben.

A válások mellett a női emancipálódás irányába hatottak a demográfiai változások is, elsősorban a csökkenő gyermekszám, amelynek során megváltozott a feleség lekötöttsége a kisgyermek körül.¹³⁶ A születéskorlátozásnak és az egyének a nők életformáját megváltoztató hatását elsősorban nem abban látom,

¹³¹ Kotics József 1997. 48.

¹³² Kotics József 1997. 48.

¹³³ Berger, Peter-Kellner, Hansfried 1984. 452.

¹³⁴ Andorka Rudolf 1988.

¹³⁵ Gyáni Gábor 1995. 22.

¹³⁶ Nagy Beáta 1994. 173.

hogy általa a nő tevékenység szerkezete, feladatai módosulnak, hanem abban, hogy saját teste és személyisége válik önmaga számára fontossá. Az önmagát, mint egyedi személyiséget tételező nő egyértelműen elindul az emancipálódás útján. Ez már nem a férfiuralomhoz alkalmazkodni kész alattvalói személyiség, hanem saját arcú, önmagát vállalni kész individuum.¹³⁷

A válás ebben a rurális környezetben nem elsődlegesen a női önmegvalósítás eszközeként interpretálható, hanem egy olyan döntés, amely egy már nem elviselhetőnek nyilvánított kapcsolat megszűnését eredményezi. A válással a nő kiléphet egy olyan viszonyrendszerből, amely számára már nem vállalható tovább.

A válás révén a férfi-nő közötti asszimmetrikus viszony nem szűnik meg, de a válás megjelenésével és elfogadottá válásával a férfiak uralma a nő fölött a paraszti családban korlátozottabbá válik. A házastársi szerepek bevett rendje nem változik meg alapvetően és nem is kérdőjeleződik meg, de módosul.

Mielőtt a tiszazugi falvak válásra vonatkozó adatait behatóbban szemügyre vennénk utalnom kell a kutatott falvak kiválasztási szempontjaira. A Tiszazug földrajzi terminus, a Tisza és a Hármas Körös által körülvárt kicsiny, zsák alakú terület. A néprajzi kutatás a Tiszazugot egységes kultúrával rendelkező csoportként tartja számon és 8 települést sorol ebbe a néprajzi csoportba (Cibakháza, Csépa, Nagyrév, Szelevény, Tiszainoka, Tizsakürt, Tiszaug és Tizsasas). Elemzésünk szempontjából fontos utalni a Tiszazug belső tagoltságára. Szállási Sándor a tiszazugi falvak szociográfusa kéziratban maradt munkájában jó szemmel veszi észre ezeket az eltéréseket. Ő három nagyobb egységet különít el a Tiszazugon belül. Az egyik az arzenes per által leginkább érintett Nagyrév központú északi rész, ahol a születéskorlátozás is nagy méreteket öltött. Itt a századelőtől kezdődően az eredetileg református őslakosság jelentős számú katolikus betelepülővel gyarapodott. A másik jellegzetes terület egy egykézű tiszazugi övezet, amely a délnyugati községeket foglalja magában (Tiszainoka, Tizsakürt, Tiszaug, Tizsasas) a harmadik terület sem az egyke, sem az arzenmérgezések által nem érintett, de szociálisan a leginkább hátrányos helyzetű körzet, a katolikusok lakta Csépa és Szelevény sorolható ide.¹³⁸

Nézzük mit mutatnak az anyakönyvi bejegyzések az egyes falvakban a válások számát tekintve.

1. ábra
Válások száma és házasságkötéshez viszonyított aránya

Falu neve	Időszak	Válások száma	Házasságkötések száma	Százalék	Ezer házasságra eső válás
Nagyrév	1895-1945	64	647	10,11	98,91
	1945-1980	89	545	6,12	163,3
	1895-1980	153	1192	7,79	182,4
Csépa	1895-1945	65	1800	27,69	36,10
	1945-1980	174	1000	5,75	174
	1895-1980	239	2800	11,71	85,36
Tizsasas	1895-1945	93	886	9,53	105
	1945-1980	87	491	5,64	177
	1895-1980	180	1377	7,65	130
Tiszaug	1895-1945	26	464	17,84	56
	1945-1980	92	498	5,41	184
	1895-1980	118	962	8,15	122

¹³⁷ Lócsei Pál 1970 85.

¹³⁸ Szállási Sándor é.n. 6-8.

2. ábra
Elvált férfiak életkora válásuk évében

	Szelevény			Tiszainoka		
	1913-1945	1945-1991	1913-1991	1903-1945	1945-1994	1903-1994
24 év alatt	0	6	6	1	1	2
25-29 év	4	18	22	7	4	11
30-34 év	7	17	24	8	8	16
35-39 év	3	20	23	3	9	12
40-44 év	4	16	20	2	9	11
45 év fölött	3	25	28	4	15	19
Összesen	21	102	123	25	47	72

3. ábra
Elvált nők életkora válásuk évében

	Szelevény			Tiszainoka		
	1913-1945	1945-1991	1913-1991	1903-1945	1945-1994	1903-1994
24 év alatt	4	13	17	8	6	14
25-29 év	8	27	35	7	6	13
30-34 év	2	17	19	3	7	10
35-39 év	1	18	19	2	9	11
40-44 év	5	11	16	2	7	9
45 év fölött	1	16	17	3	11	14
Összesen	21	102	123	25	47	72

4. ábra
Válással végződött házasságok időtartama

	Tiszaug			Szelevény		
	1895-1945	1945-1980	1895-1980	1895-1945	1945-1980	1895-1980
1 év alatt	0	8	8	0	0	0
1-4 év	16	30	46	4	20	24
5-9 év	7	15	22	8	18	24
10-14 év	2	12	14	4	22	26
15-19 év	0	5	5	3	15	18
20-24 év	1	7	8	2	7	9
24 év fölött	0	12	12	0	10	10
	Tiszainoka			Csépa		
	1895-1945	1945-1980	1895-1980	1895-1945	1945-1980	1895-1980
1 év alatt	0	0	0	1	3	4
1-4 év	12	8	20	32	57	89
5-9 év	7	9	17	16	46	62
10-14 év	2	11	13	8	24	32
15-19 év	3	5	8	8	18	26
20-24 év	1	6	7	0	10	10
24 év fölött	0	9	9	2	16	18

	Nagyrev		Tizsasas			
	1895-1945	1945-1980	1895-1980	1895-1945	1945-1980	1895-1980
1 év alatt	0	1	1	3	0	3
1-4 év	22	23	55	39	19	58
5-9 év	20	24	44	23	23	46
10-14 év	13	11	24	16	16	32
15-19 év	2	13	15	8	8	16
20-24 év	5	9	14	5	5	10
24 év fölött	2	8	10	0	16	16

Miről tudósítanak ezek a számok? Első látásra is nyilvánvaló, hogy itt falusi környezetben igen hamar megjelenő válásokat figyelhetünk meg. Álljon itt néhány adat összehasonlításként. Budapesten pl. 1900-ban 3,54 1935-ben 18,51 válás jut 10.000 házasságra. 1931-ben Magyarországon ezer házasságkötésre 64 válás jutott míg 1983-ban már 386. Ezeket az adatokat tekintve igen magasnak tűnnek egyes tiszazugi falvak válási adatai. Szembetűnő az egyes falvak között mutatkozó igen jelentős eltérés. Ha az egész időszakra vonatkozóan számolnánk átlagokat, akkor ezek a karakteres különbségek nem lennének megragadhatók. Ezeket az adatokat figyelve 1895-1980 között Nagyrevén minden nyolcadik, Csépán minden tizenkettedik, Tizsasason minden nyolcadik és Tizsaugon is minden nyolcadik házasságot bontottak fel. Ettől lényegesen eltérő képet kapunk a századelő és a két világháború időszakára vonatkozóan, ha megbontjuk az adatsorokat és így vesszük őket vizsgálat alá. Ebben az esetben azt találjuk, hogy nagyon lényeges eltérések tapasztalhatók az egyes falvak között. A kiválasztás szempontjai során már említettem, hogy a Tizsaug három jellegzetes falucsoportra tagolódik. A falvak adatainak bemutatása során mindegyik típusba tartozót bevontunk a vizsgálatba. Azt látjuk, hogy Nagyrevén és Tizsasason az 1895-1945 közötti időszakban is igen nagy a válási hajlandóság. Igen korán megjelennek a válások és a magas válási arány tartós tendenciát mutat. Nagyrev esetében az erre az időszakra számított érték, miszerint minden tizedik házasság válással végződik (Tizsasason még az arány ennél is magasabb) országos összehasonlításban is igen kiugrónak számít.

A válásra vonatkozó számadatok egyértelműen arra utalnak, hogy itt némely faluban (Nagyrev, Tizsasas) a századelőtől kezdve, a polgári válás intézményének megjelenése óta bevett normaként tételeződik a válás. Olyan konfliktuskezelő megoldás, amely már a személyes döntés kategóriájába tartozik. A közösség nem tudja, vagy nem akarja megakadályozni tagját döntésében. Arra vonatkozóan ez idáig nincsen tudomásom, hogy a korábbi időszakból vannak-e válásra utaló adatok. A protestáns egyházak korábban is nagyobb teret engedtek a válásoknak. Nem elképzelhetetlen, hogy a polgári válás megjelenése egy korábbi gyakorlat legalizációját jelentette ezekben a falvakban. A válások megjelenésével és általánossá válásával egyértelműen a nő mozgásteret bővül. Ennek következtében a válások megjelenését ezekben a közösségekben a női emancipálódás folyamataként értelmezem. Jogos ellenvetés lehet e gondolatmenettel szemben az, hogy a férfiak számára legalább olyan mértékben jelentős a válás intézményének megjelenése, így azt nem lehet a női emancipálódás folyamatában értelmezni. Mindaddig azonban, amíg a házasságok asszimmetrikus viszonylatokra épültek, addig ennek a viszonyrendszernek a megszűnése nyilvánvalóan annak a félnek kedvez, aki elszenvedti az alávetettséget.

Nagyrev és Tizsasas esetében a válás a többi falutól eltérően nem fokozatosan válik elfogadottá, hanem a századelőtől legitim eszköze a házastársi konfliktusok kezelésének. Érdekes megfigyelni az ugyancsak az "egykező" övezetbe tartozó Tizsaug adatait. Itt az 1945-ig terjedő időszakban csak a fele a válással végződött házasságok aránya Nagyrevéhez és Tizsasashoz viszonyítva. 1945 után ez a különbség aztán fokozatosan kiegyenlítődik. Sőt ha csak a háború utáni időszakot tekintjük a Tizsaugi válási ráta magasabb lesz, mint a két másik faluban.

Az egyes közösségek váláshoz való viszonyulását jól szemlélteti a harmadik övezetbe tartozó Csépa esete. Ebben a katolikusok lakta faluban ugyan hamar megjelenik a válás, de az nem válik elfogadott konfliktuskezelő megoldássá. A számadatok egyértelműen igazolják, hogy 1895-1945 között csak minden huszonnyolcadik házasság bomlott fel ebben a faluban. Figyelemreméltó azonban, hogy a többi faluhoz viszonyított eltérés a háború utáni időszakban itt is kiegyenlítődik.

Az a tendencia, amely a századelő és a két világháború közötti állapotokat jellemezte a tiszazugi falvakban, amikor is a válások a református, egykező, birtokos parasztok körében voltak a legelterjedtebbek alapvetően megváltozott.

A nominatív vizsgálatok arra utalnak, hogy az elváltak túlnyomó része újraházasodik, vagy élettársi kapcsolatot létesít röviddel válása után. Az egyáltalán nem meglepő, hogy az elvált nők esetében ez fokozottabban így van. Ha a lokális közösségben akarnak maradni, más esélyük mint egy újabb házastársi vagy élettársi viszony kialakítása nem adódik. Ha a válás miatt kilépnek a lokális közösségből, akkor bémunkát kényszerülnek vállalni. A női munkavállalók jelentékeny része kerül ki a hajadonok túlsúlya mellett az özvegy

és elvált nők köréből.¹³⁹ Több esetben Nagyrévről is van példa arra, hogy az elvált nő családja fenntartása érdekében Budapesten kényszerül időlegesen cselédséget vállalni. Ez azonban csak átmeneti stratégiának tekinthető. A konkrét példák elemzése arra utal, hogy néhány év múlva itt is újra férjhez megy a házasságát korábban felbontó nő. A nagyszámú anyakönyvi bejegyzés teljeskörű nominatív számítógépes feldolgozása után nemcsak a statisztikai átlagok, hanem egyedi esetek kapcsán is elemezhető lesz a tiszazugi falvakban élő nők helyzete. Más forráscsoportokat is bevonva az elemzésbe rajzolhatunk majd olyan képet erről a kérdéstről, amely hitelesen számol be egykor élt emberek gondolkodási és cselekvési struktúráiról.

Tanulmányomban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy mikroközösségek társadalmi folyamatainak vizsgálata során olyan eddig perifériálisnak tekintett kérdések is elemezhetők társadalomtörténeti szempontból, amelyek eddig nem kerültek a vizsgálat fókuszába. A tiszazugi arzenes gyilkosságok további mikrohistoriai tanulmányozása remélhetőleg a vizsgált kérdéskör több olyan dimenzióját is feltárhatja, amelyre a jelen tanulmány nem tudott választ adni. Hipotézisem szerint igen összetett problematika vezetett egy lokális társadalom súlyos működési zavarához, mint amilyen a tiszazugi arzenes gyilkosságok hírhedtté vált esete. S ebben a nők szerepének megváltozása igen fontos összetevőnek tekinthető. A válások vizsgálata - úgy tűnik számomra - valamelyest közelebb vitt a probléma elemzéséhez és megértéséhez.

Irodalom

Andorka Rudolf

1988 A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti demográfiai Füzetek 4. Budapest.

Berger, Peter – Kellner, Hansfried

1984 Valóságfelépítés a házasságban. In: A fenomenológiai a társadalomtudományban. Szerk.: Hernádi Miklós. Budapest, 1984. Gondolat. 431-454. p.

Cseh-Szombathy László

1985 A házastársi konfliktusok szociológiája. Budapest, 1985. Gondolat.

Csiky Ottó

1990 A házasság felbontása. Budapest, 1990. Közgazdasági és Jogi.

Erdei Ferenc

é.n. Magyar falu. Budapest, é.n.

Gyáni Gábor

1987-1988 Női munka és család Magyarországon (1900-1930). In: Történelmi Szemle, 1987-88. 3. sz. 366-379. p.

1995 Hétköznapi Budapest. Budapest, 1995. Városháza

Kotics József

1997 Erkölcsei értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban. In: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Kolozsvár, 1977. 36-56. p.

Löcsei Pál

1970 A női munkavállalás és a hagyományos magyar család. Kortárs. 78-91. p.

1978 A házasság bomlás problémái Magyarországon. In: A változó család. Szerk.: Cseh-Szombathy László. Budapest, 1978. Kossuth. 85-126. p.

Nagy Beáta

1994 Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Férfiuralom. Szerk.: Hadas Miklós. Budapest, 1994. Replika Kör. 155-176. p.

Rév Erika

1986 Váloperek krónikája. Budapest, 1986. Kossuth.

Szállási Sándor

é.n. Tiszazug problémái. (kézirat) Néprajzi Múzeum EA. 4321.

Tárkány Szűcs Ernő

1981 Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981. Gondolat.

Valkai Zsuzsa

1991 Salamoni perek. Budapest, 1991. Idea.

¹³⁹ Nagy Beáta 1994. 162-163.

INTEGRÁCIÓ VAGY SZEGREGÁCIÓ? CIGÁNYOK A HÁROMSZÉKI ZABOLÁN

Bevezetés

A háromszéki Zabolán a cigány, a magyar és a román etnikum lélekszámát tekintve közel azonos súllyal van jelen. Ennek ellenére a cigány-magyar és cigány-román viszonyra az aszimmetrikus kapcsolatok a jellemzőek. Mind a magyarok, mind a románok magukat a cigányok fölött álló csoportként tételezik. E vélekedés alapját az a korábbi évtizedekre jellemző tartós gazdasági viszony adta, melyben a román és magyar gazdáknál a cigányok mezőgazdasági szolgaként jutottak szerephez.

Jelen írás a cigányok által egységesen „parasztoknak” nevezett magyar és román lakosság cigányokról kialakított elképzeléseit, a velük kapcsolatos kulturális, viselkedésbeli attitűdöket veszi számba.

Tanulmányomban az etnicitás termelődésének folyamatában kívánom vizsgálni a cigányokról formált kép alakulását és változásait egy lokális közösségben, ahol románok, cigányok és magyarok élnek együtt.¹⁴⁰ A kulturális különbségek társadalmi szerveződéseként felfogott etnicitás vizsgálatokor Fredrik Barthoz hasonlóan¹⁴¹ a kulturális határoknak szentelek nagyobb figyelmet s nem a határokon belül található kulturális anyagnak. E megközelítés a csoportoknak önmagukat körülhatároló és a határokat fenntartó, állandóan újratermelő gyakorlatára helyezi a hangsúlyt.¹⁴²

Elsődlegesen azt a kérdést vizsgálom, hogy a háromszéki Zabolán az 1989-es változásokat követően az eltérő etnikumok között korábban kialakult viszonyok, valamint az egymásról formált képük milyen változási folyamaton ment át. A cigány - nem cigány kapcsolatokban meginduló változások többirányúak. Egyrészt jelentősen megnő a faluban élő románok száma. Másrészt megszűnik, teljes (legalábbis térbeli) szegregációjuk azáltal, hogy a falu középpontjában vásárolnak házat. A változások közül azonban a legfontosabbnak a cigányok egy csoportjának gazdasági helyzetében bekövetkezett alapvető javulás tekinthető. A rendkívül összetett problémakörből most csak az kerül vizsgálatra, amely a cigányok egy részének jelentős életforma változásával áll kapcsolatban.

Cigányok a helyi társadalomban

Zabolán a cigányok az 1850-es összeírás szerint 32 fővel voltak jelen. Ekkor a falu jelentős részét a székelyek alkották 1843 fővel, a románság 127 fővel jelent meg.¹⁴³ A visszaemlékezések szerint a múlt század végén és a századelőn is csupán néhány cigánycsalád élt a faluban. Zabola jelenlegi etnikai összetételéről az 1992-es összeírásból nyerhetünk képet. Ez alapján még jelenleg is a magyar etnikum van túlsúlyban 1653 fővel (58%), a románság 1022 fővel (38%) és a cigányság 165 fővel (6%). Ezek az adatok azonban egyáltalán nem relevánsak az etnikai összetételre illetően. Mivel az itt élő magyar nyelvű cigányok többségében magyarnak vallják magukat, ez megmutatkozik az összeírásban is. Ténylegesen a magukat cigánynak vallók száma eléri a 700 főt.

A cigányok a századelőn és a két világháború közötti időszakban szoros együttműködésben éltek a helyi magyarsággal és románsággal. Elsődlegesen olyan munkafolyamatok végzésére szakosodtak, melyet a gyorsan polgárosuló székelyek fokozatosan megvetettek.¹⁴⁴

A cigányok az emlékezettel elérhető időszakban már magyar nyelvűvé váltak. A nyelvváltás valószínűleg a XIX. század második felében történt.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Az erdélyi cigányok kultúrantropológiai vizsgálata csak az utóbbi években élénkült meg. A csíkszeredei Kommunikációs Antropológiai Munkaközösség kutatásai Fredrik Barth etnicitás felfogásához kapcsolódva erdélyi lokális társadalmakban vizsgálják a cigányokkal kapcsolatos beállítódásokat. Vö.: Oláh Sándor 1993., Oláh Sándor 1996/a., Oláh Sándor 1996/b., Túrós Endre 1996. Hasonló szemléletű megközelítés Fosztó László írása. Vö.: Fosztó László 1997. Lásd még: Szabó Judit 1993., Pozsony Ferenc 1997a., Pozsony Ferenc 1997/b.

¹⁴¹ Fredrik Barth 1996.

¹⁴² Fredrik Barth felfogásában a csoportidentitás konstruálása során a megkülönböztető vonások előtérbe állításán és szimbolikus voltán van a hangsúly. Az etnikai identitást ennek értelmében folyamatos újratermelődésként, jelentéstulajdonítási gyakorlatként értelmezi.

¹⁴³ Az 1850. évi erdélyi népszámlálás. KSH. Budapest 1994.

¹⁴⁴ Pozsony Ferenc. 1997/b. 16.

¹⁴⁵ Pozsony Ferenc, 1997/b. 16.

A mezőgazdaság kollektivizálása után a korábban seprű és kosárkötésből valamint különböző faeszközök előállításából élő cigányok a szövetkezetek fő munkaerőforrásává váltak. A cigányok az 1970-es évektől a falu legjelentősebb fuvarozó rétegét alkották. Ekkor kapcsolódtak be a Moldva és Erdély közötti cserekereskedelembé. Elsődlegesen az erdélyi falvakban felvásárolt burgonyát és kukoricát értékesítették a moldvai területen.

Az 1989-es változásokat követően a cigányok a szövetkezetek megszűnése, a földosztás révén elveszítették megélhetésük alapját. A romániai földosztás az 1962-es állapotokat vette alapul, amikor a cigány családok nem rendelkeztek földterülettel, így teljesen kizárta a romákat a földhöz jutásból.¹⁴⁶ Ennek következtében a kollektív gazdaságok hirtelen megszűntével a zabolai roma családok is egyik napról a másikra megélhetés nélkül maradtak. A zabolai cigány családok nagyfokú mobilitásukat működésbe hozva az új helyzetre a magyarországi munkavállalással reagáltak.

A helyi cigány társadalom belső tagoltsága

A zabolai cigányok a vándorló életformát folytató csoportoktól való elkülönülésükként magukat házi cigányoknak definiálják. E megnevezéssel a letelepedett életmódjukat kívánják hangsúlyozni. A zabolai cigányok magukat „magyar cigánynak”, „székely-magyar cigánynak” tartják. A magyarokhoz való tartozásnak fontos szimbolikus tartalmat is tulajdonítanak. Ennek egyik legjellemzőbb példája, amikor konfliktusos helyzetekben a cigányok a magyarok oldalán állónak mutatják magukat. A hetvenes években felsőbb utasításra a helyi hatóság meg akarta változtatni a falu nevét. Miután ez a helyi magyarok ellenállásába ütközött a kérdést a falusiak szavazásával döntötték el. A szavazás úgy zajlott le, hogy a falugyűlésen aki az új román név bevezetése mellett döntött az a terem jobboldali ajtaján ment ki, aki a Zabola név megtartását kívánta a terem másik ajtaján. A falu nevének megmaradása annak volt köszönhető, hogy a faluban élő cigányok azt az ajtót választották, amit a magyarok.¹⁴⁷

A helyi cigánytársadalom hierarchikus szerveződésű, a társadalmi mezőben a státusokat, szerepeket elválasztó határvonalak élénken működnek.¹⁴⁸ A zabolai cigányok között három egymástól élesen elkülönülő réteget különböztethetünk meg. A köztük levő jelentős életmódbeli eltérések az egyes roma csoportok kasztszerű elkülönülését eredményezik. Az egyes cigány csoportok közötti átjárhatóság legalább annyira nehéz, mint a magyar és román etnikum vonatkozásában. A „dombi” a „hegyaljai” és a „falusi” cigányok nemcsak térben különülnek el egymástól, hanem életformájuk, értékrendszerük és viselkedési mintáik is igen nagy különbségeket mutatnak.

A „domb”-nak nevezett terület a falu szélén mind a magyar, mind a román etnikumtól elkülönülve található. Az itt élő cigánylakosság körülményei a legrosszabbak. Ez elsődlegesen az infrastruktúra fejletlenségének következménye. Itt nincsenek kialakított utcák, hiányzik a közvilágítás, a vezetékes víz, a telkek közötti határok kijelöletlenek. Az itt lévő házak minősége igen rossz. Egyedüli civilizációs vívmány a vezetékes áram.

A dombon élő cigányok, mint egy nagycsalád élék életüket. Számukra a falusi társadalom normáihoz való igazodás nem tűnik fontosnak. Viselkedésük és gondolkodás módjuk a saját cigánytársadalom értékrendjéhez idomul. Az egyes családok házai nem választódnak el kerítéssel egymástól, a gyermekek nevelése is a „nagycsalád” közös feladata. Gazdasági helyzetük igen rossz. Jóllehet közülük is többen magyarországi munkavállalással foglalkoznak, ez nem teszi számukra lehetővé egy stabil életforma kialakítását. Többségük az igen ritkán nyújtott segélyekből tartja fenn magát. Közülük kerülnek ki azok is, akik a helyi magyar és román gazdáknál idényjellegű napszámos munkát végeznek.

Fontos megjegyezni, hogy a magyarországi munkavállalásuk során eltérő gyakorlatot folytatnak, mint a meggazdagodott falubeli társaik. Ők nem kereskedelmi tevékenységet végeznek, hanem Magyarországon mezőgazdasági idénymunkát vállalnak s a kemény munkával szerzett csekély pénz a sokgyermekes háztartások igen alacsony szintű megélhetését biztosítja csupán. Az itt élők gyermekei igen ritkán járnak iskolába. Csak miután az állam a gyermekek után járó családi pótlékot a gyermekek rendszeres iskolába jártásához köti, lett nagyobb szerepe a gyerekek iskoláztatásának. Azonban most is gyakran előfordul, hogy a Magyarországon tartózkodó szülők távollétében a gyermekek hetekig nem járnak iskolába. A dombon lakó cigányok mindegyike írástudatlan. Sajátos a viszonyuk a román nyelvhez. Miután a faluban élő románok ismerik a magyar nyelvet, a velük való kommunikáció során nem szükséges a román nyelvismeret. A dombi cigányok körében csak azok

¹⁴⁶ Pozsony Ferenc 1997/a 3.

¹⁴⁷ A zabolai cigányok az 1989-es változások után kialakult magyar-román etnikai feszültségek során is több esetben kifejezték a helyi magyarsághoz való tartozásukat. Amikor a kolozsvári szélsőségesen nacionalista polgármester túlkapásai ellen Erdély minden magyar templomában megkondították a harangokat, a zabolai toronyban egy cigány fiatalember húzta meg a harangokat, akit ezért a rendőrök súlyosan bántalmaztak. Vö.: Pozsony Ferenc 1997/b. 18.

¹⁴⁸ Vö.: Oláh Sándor 1996. 183.

ismerik jobban a román nyelvet, akik bekapcsolódtak a romániai belföldi kereskedelembe a székelyföldi mezőgazdasági termékek moldvai cseréjébe.

A cigányok közties csoportját alkotják a „hegyaljaiak”. Ők már a faluhoz tartozó részen laknak. Ez a falu peremterületét jelöli. Ezen a részen egykor románok laktak, de az itt lakók az 1970-es évektől folyamatosan eladták házaikat és a románok által lakott felszegi részbe költöztek. A megüresedő házakat vásárolták meg azok a dombi cigányok, akik ki akartak szakadni a korábbi életformájukból s erre anyagi lehetőségük volt. Ez a rész ma teljes egészében cigányok által lakott. Az itt lakók nemcsak térben, hanem mentálisan is elkülönülnek a dombon lakóktól. Ez az eltérés elsődlegesen az életforma különbségében ragadható meg. Az ő életformájukhoz már minden esetben hozzátartozik, - ha csak a kerti gazdaság szintjén is - az önálló mezőgazdasági tevékenység. Rájuk is jellemző a falu gazdáinál való napszamos munkavállalás. Közülük is gyakran kerülnek ki olyanok, akik magyarországi munkavállalásból próbálják családjukat fenntartani. Többen már kereskedelmi tevékenységet is folytatnak Magyarországon, nem pusztán mezőgazdasági idénymunkát. Miután ez jóval jövedelmezőbb kereseti lehetőség, néhányan a faluba való költözést fontolgatják. A jóval szerényebb anyagi körülmények között élők számára is a legfőbb törekvés a falusi életformához való közelítés, s ennek szimbolikusan felértékelte mozzanata a faluban való házvásárlás.

A gyerekek nevelésével és iskoláztatásával kapcsolatban a hegyaljaiak már a dombiaktól teljesen eltérő felfogást képviselnek. A gyerekek rendszeres iskolába járatása számukra alapvető erkölcsi kötelessége a szülőnek. Az itt élők mentálisan a dombon élő cigányok fölé helyezik magukat, s a kapcsolatok minden formáját elutasítják. Gyerekeiket kifejezetten tiltják a közelben lakó „dombiakkal” való barátkozástól. A nem cigány szomszédokkal jó viszony kialakítására törekednek. Jellemzően fogalmazza meg önértékelésüket az egyik itt élő cigányasszony: „...Én már félig magyar vagyok...Nekünk azt mondják a szomszédok: ti már nem is vagytok már cigányok, most már ti hozzánk tartoztok, mi veletek, eszünk, iszunk, barátkozunk...”

A Zabolán élő cigányok legszűkebb csoportját alkotja az a néhány család, akik anyagi helyzetüknek köszönhetően a faluban tudtak maguknak házat vásárolni. Közülük többen új házat építettek a megvásárolt telken. E csoport fő megélhetési forrása ugyancsak a magyarországi munkavállalás, de ők kifejezetten a jól jövedelmező kereskedéssel foglalkoznak, elsődlegesen edények és ruházati cikkek értékesítésével. A budapesti kínai piacon veszik meg árujukat s a magyarországi vidéki településeken jó haszonnal próbálnak túladni portékájukon. Ez a tevékenység igen nagy haszonnal jár erre utalnak hatalmas házaik és azok berendezése. Néhány év alatt olyan anyagi erőforrásokra tettek szert, amire a helyben lakóknak nem volt módjuk.¹⁴⁹

A faluban lakó cigány családok jóllehet a kereskedésből tartják fenn magukat a kerti gazdálkodás szintjén ők is kapcsolatba kerülnek a mezőgazdasági tevékenységgel. Közülük már nem vállalkoznak napszamos munkára. Néhányan igyekeznek szántó és kaszáló területet is vásárolni, azonban megélhetési stratégiájukban az önálló gazdálkodás nem szerepel hangsúlyosan. A paraszti életformával és értékrenddel való azonosulás elsődlegesen fontos számukra. Kínosan ügyelnek a faluban kialakult együttélési normák betartására. A faluban lakó cigányok jóllehet a viselkedésmódokat illetően görcsösen igyekeznek megfelelni a helyi paraszti társadalom elvárásainak, az életmód anyagi bázisát létrehozó gazdasági beállítódásuk attól alapvető eltérést mutat. Számukra a mezőgazdaságból élés túlzottan kötött tevékenységnek minősül és mobilitásuknak kevés teret biztosít. Beszédesebből a szempontból annak a faluban lakó cigányembernek a vélekedése, aki számol azzal, hogy a magyarországi jövedelemszerzés pusztán időlegesen biztosítja megélhetésüket, de későbbi megélhetési forrását is a kereskedelmi, vendéglátói tevékenységben véli megtalálni. Jóllehet a megszerzett jövedelmet nem földterületek vásárlására fordítják, abból elsődlegesen kulturális reprezentációra áldoznak, törekszenek a mezőgazdasági szakismereteket elsajátítani s önellátásra berendezkedett paraszti üzemeket fenntartani.

Ez a réteg már rendszeres templomba járó, az egyházi szolgáltatásokat már nemcsak alkalmasszerűen veszik igénybe, azt életformájuk meghatározó részének tekintik. A meggazdagodó cigányok számára egyre nagyobb szereppel bír a gyermekek iskoláztatása. Ez elsődlegesen a rendszeres iskolába járásban nyilvánul meg, de ennek kapcsán ennél a rétegnél már a román nyelv elsajátítása is felértékelődik.

Jóllehet egy-két évtizede még ők is a dombon éltek, ma teljesen elhatárolódnak az ott lakó cigányoktól. A faluban élő cigányok szegyenlik a dombon lakókat, velük semmilyen kapcsolatot nem tartanak, hiszen ezzel integrációs esélyeiket csökkentenék. A cigány elit esetében az integrációra való törekvés a domináns életmódmintához való idomuláson keresztül tűnik elérhetőnek, s a korábbi életformájukhoz való pozitív viszonyulás ezt a szándékukat kérdőjelezné meg. A zabolai cigánytársadalomban ma is számszerű többségben vannak a máról holnapra tengődő, legalacsonyabb társadalmi kategóriát képviselő családok. A cigány elit a

¹⁴⁹ A néhány cigány család hirtelen meggazdagodását a falu közvéleménye gyanakvással és irigységgel szemléli. „Magyarország felmillióította őket” mondják elítélőleg. A rendkívül munkajényes mezőgazdasági tevékenység igen szűkös megélhetést biztosít a faluban élő magyaroknak és románoknak. A „munka nélkül” szerzett igen magas jövedelmek ebben a felfogásban nem elfogadhatóak, azt a már nem tisztességes tevékenységek körébe sorolják. Fontos utalni rá, hogy a kereskedést nem azért ítélik meg negatívan, mert az a cigányokhoz köthető, hanem azért mert felfogásukban a tisztességes munkával szerzett jövedelmek közé a kereskedés már nem tartozik bele. Vö.: Steward, Michael Sinclair 1993.

mindennapi élet minden területén szimbolikus eljárásokkal határolja el magát ettől az általa lenézett rétegtől. Jellemző példája ennek, amikor az egykor „dombi” tehetős, meggazdagodott cigány már nem ül le a kocsmában egy asztalhoz a dombi cigányokkal. Jóllehet szolidaritását kifejezi azzal, hogy megvendégeli egykori sorstársait, de az italt már nem együtt fogyasztják el, hanem úgy küldeti oda az asztalukhoz. A dombon élők a második kört már nem fogadják el, mert szégyenlik, hogy nem tudják viszonzni az italmeghívást.

Az önálló anyagi egzisztencia megteremtésére képtelen, önálló családi gazdasággal nem rendelkező cigányréteg életvitеле gyökeresen különbözik a faluba költözött, helyi cigány elit életformájától. Az elkülönülés legszembetűnőbb vonása az, hogy a lenézett csoport tagjait saját fizikai terükből kizárják. A „dombiak” számára a faluban élő cigányok udvarába, házába való belépés éppen úgy nem megengedett, mint a helyi magyar vagy román gazdák esetében. A faluban lakók és a dombiak között a házasság is teljesen kizárt.

A faluba költözött cigányok életformájában nagy szerepe van a reprezentációnak. Ez elsődlegesen a házépítés és lakberendezés, valamint a ruházkodás terén a legnyilvánvalóbb. A falu közvéleménye ezt a jelenséget ugyancsak negatívként tünteti fel, s elítéléssel említik azt az esetet, amikor az egyik faluban élő gazdag cigánycsalád a házszentelésre érkező pap elé a lakástól a kapuig perzsa szőnyeget terített.

A hierarchia alján lévő „dombi” cigányok mind a hegyaljaiakat, mind a faluban élőket egyaránt cigányoknak tartják és emiatt önmagukhoz hasonlatosnak gondolják. Ők a különbségeket pusztán a gazdasági helyzetben megmutató eltérésként értelmezik. A hegyaljaiak mint említettem erőteljesen elkülönítik magukat a dombiaktól, a faluban élő cigányokkal viszont egyenrangúnak tartják magukat, a különbséget ők is a gazdasági erőben vélik megtalálni. A faluban élő cigányok már mind a dombi, mind a hegyaljai cigányoktól igyekeznek elkülönülni, s itt az elhatárolódási szempont már kulturális dimenzióban nyer megfogalmazást. Feltűnő, hogy a cigány elit kitorve az etnikai gettó gazdasági szorításából hasonló módon viszonyul az általa már szégyellt és lenézett szegényebb romákhoz, mint a helyi magyarok és románok.

A vallás szerepe a cigányok integrációjában

A faluban élő cigányok és magyarok kapcsolatában fontos elem, hogy a cigányok minden esetben a magyar iskolába íratják gyermekeiket és a református és katolikus gyülekezetben fejtik ki hitéletüket. A zabolai cigányok felekezeti asszimilációja etnikai betagozódást is jelent. Itt is azt látjuk, hogy az egyházi hovatartozásnak etnikai színezete is van.¹⁵⁰

A cigányok vallásosságára jellemző, hogy elsődlegesen a keresztelessel és halálózással kapcsolatos egyházi szolgáltatásokat veszik igénybe. Az új cigány elit számára már a házasságkötés szertartása is az egyházhoz kötődik.

Elsősorban a dombon élő és a hegyaljai cigányokra jellemző, hogy külsőségekben, a szertartások rendjén közeledtek a keresztény egyházakhoz, de azok tételes tanításait, elveit teljes mértékben nem interiorizálták. Ma azonban a néhány feltörekvő hegyaljai család gyermekei valamint a faluban lakó cigány fiatalok többsége tudati és érzelmi szinten is azonosult a református és katolikus egyház tanításaival és értékeivel.¹⁵¹ 1998 őszén Zabolán 12 elsőáldozóból öt cigánygyermek, mindegyikük a faluban lakó cigány családokhoz tartozik. Ugyan így 43 bér mátkozóból 12 faluban lakó cigánygyermek. A reformátusoknál a cigány fiatalok korábban nem konfirmáltak együtt a székelyekkel, miután a közös kehelyből való úrvacsora vétel igen nagy ellenállásba ütközött. Ma már minden esetben együtt konfirmálnak a gyerekek, s a cigányok úrvacsora vétele is lehetséges, miután számukra külön kehelyt biztosítottak.

A templomba járás kiemelt szerepet tölt be az integrálódni kívánó faluban élő cigányságnál. A templom itt azt a közösségi teret jelenti, ahol a beköltözött cigányok a leginkább reprezentálhatják életformaváltásukat a helyi társadalom közvéleménye előtt.

A székely kapu, mint a helyi cigány elit identifikációs szimbóluma

Zabolán a Kovásznára vezető főút mellett a falu végén hatalmas, faragott székely kapukat látunk, mögöttük még befejezetlen óriási méretű családi házakat. Ezeket a falu meggazdagodó cigány lakói építik. Ezek a házak és a székely kapu a helyi etnikumok közötti kapcsolatok és viszonyok teljesen megváltozott helyzetére utalnak.

A faluba költözött cigány családok székely kapu állítása a magyarok és cigányok szimbolikus összetartozását fejezi ki. Fontos említeni, hogy Zabolán a helyi székelyek paraszti kultúrájának nem volt része a székely kapu. Azt elsődlegesen a helyi értelmiségiek kezdeményezésére kezdték el állíttatni. Az első székely kaput a református parókia elé építették 1975-ben. Ezt követően fokozatosan vált elfogadott gyakorlattá a

¹⁵⁰ Pozsony Ferenc 1997. 18.

¹⁵¹ Pozsony Ferenc 1997/b. 18.

székelyek körében. A cigányok a székely paraszti kultúra identifikációs szimbólumát használják saját azonosságuk jelzésére a külvilág felé. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a székely kaput építő cigányok elsődlegesen nem az etnikai azonosulást hangsúlyozzák építményeikkel, hanem a kulturálist. A székely kapu a társadalomba való beilleszkedés, a gazdagodás szimbólumának tekinthető ebben az esetben.

A falu közvéleménye nem egységesen ítéli meg azt a gyakorlatot, hogy a cigányok székely kaput állítanak. A faluban élő magyar értelmiségiek ezt igen pozitív eseménynek tartják, mert az vélekedésük szerint nem pusztán az anyagi erő szimbolikus kifejeződése, hanem ezen túl a faluban élő magyarság dominanciájának megjelenítése is. Jóval negatívabban ítéli meg a falu magyar gazdarétege ezt a jelenséget. Egyesek úgy látják, hogy miután a cigányok kisajátították a székely kapu építését, az a faluban élő magyarok számára már egyáltalán nem bír fontossággal. Miután egy leértékelt csoport kezébe kerül a székely kapu az, vélekedésük szerint elveszíti eredeti szimbolikus többlettartalmát.

A cigányokról formált kép és annak változásai

Míg a zabolai cigányok mindig a konkrét helyzet, a személyes pozíció szempontjából mondanak ítéletet a „parasztokról”, addig a román és magyar etnikum tartósan létező sztereotípiákat mozgósít a cigányok megítélésben.

A magyar és román népesség értékrendjének radikális eltérése miatt egyaránt egyértelműen negatív, sztereotípiákban megnyilvánuló képet formál a helyi magyar nyelvű cigányokról, függetlenül attól, hogy a cigányok három egymástól élesen elkülönülő csoportot alkotnak.

Az 1990-es évek elejétől kezdődően a korábban teljesen a zabolai társadalom perifériáján élő cigánycsaládok egy része magyarországi munkavállalása révén hirtelen meggazdagodik s anyagi ereje folytán a falu magyarok lakta központi területén vásárol magának házakat, vagy épített új lakóépületeket. A cigányok faluba költözésével a korábbi etnikai alapú szegregáció megszűnik.¹⁵² Meg kell említeni, hogy Zabolán nem csupán a cigányok különültek el területileg a magyaroktól és a románoktól hanem azok is egymástól. A magyarok a falu központi részében a Felszegen laknak, míg a románok a falu központtól távolabbi felső részén, az Alszegen. A cigányok a falu központi részébe költözésével a magyarok életvilágának közvetlen közelébe kerülnek, ahol is a kulturális idegenséggel való érintkezés során a saját világ és az idegenség közötti határokat újra kell definiálni, miután az eddig érvényesnek tekintett minták elveszítik érvényességüket.

Jóllehet a cigány családok faluba költözése már a politikai változások előtt megindult,¹⁵³ ez nem volt olyan jelentőségteljes, hogy az a korábban róluk kialakított kép újraértelmezéséhez vezessen. 1989 után ez a folyamat felgyorsult és nagyobb méretet öltött. S miután a megerősödött anyagi bázison egy döntően más életforma jött létre, mint amit korábban a cigányoknak tulajdonítottak, a változáshoz mind a magyar, mind a román etnikumnak viszonyulnia kellett. Az új helyzetre való reagálás igénye magával hozta, hogy ekkor már a cigányokról éltetett kép újragondolása és újrafogalmazása sem volt kikerülhető.

A zabolai magyarok az új helyzetet elsődlegesen fenyegetettségként élték meg, s ennek megfelelően reagáltak a történésekre.¹⁵⁴ Az eddigi állapotok megváltozását a többségi csoportok veszélyeztettségként élik meg, s ez még inkább az elzárkózást, a másik csoportról kialakított negatív képet, az önkép pozitív jellegét erősíti.¹⁵⁵

Jóllehet a cigányokról korábban kialakult sztereotip képtől teljesen eltérő, sőt azzal kifejezetten ellentétes tapasztalatokkal szembesültek, a jelenséget elsődlegesen életviláguk korábbi integritása elleni támadásként értelmezik s így annak negatív vonatkozásait erősítik fel. Azok esetében akik nem hajlandók elfogadni és tudomásul venni a cigányok életformaváltását még ma is az asszimetria hangsúlyozása, a magyarok és románok felsőbbrendűségének kimutatása a cél a cigányokról való beszélés során. A cigányokról alkotott sztereotip képben a munkaszerezet hiánya a cigány értékrend jellemző vonása, így ebbe nem illik, hogy a cigányok jó anyagi helyzetbe kerülhetnek. A cigányok gazdasági előnyét szimbolikus módon leértékelik, amikor

¹⁵² A szegregáció teljes megszűnéséről azonban nem beszélhetünk. A faluba költözött cigánycsaládok ma is két olyan kocsmába járnak, ahová a falu más etnikumához tartozó semmi esetre sem lépne be. Az ide való betérés a helyi nem cigány lakosok számára presztízs veszteség nélkül még ma sem lehetséges.

¹⁵³ A cigányok a városokba költöző magyarok házeit az 1970-es évektől kezdődően vásárolták meg. Jóllehet ez kezdetben a helyi magyarok nagy ellenállásába ütközött, a folyamatot megakadályozni nem voltak képesek. A zabolaiak emlékezete szerint egy helyi tanácsi hivatalnok megvesztegetésének köszönhető, hogy a cigányok a faluba költözhetek. Meg kell jegyezni, hogy a városba költöző magyar népesség üresedő házeit kezdetben inkább adta el a magyar nyelvű jómódú cigányoknak, mint a többet ígérő románoknak. Vö. Pozsony Ferenc 1997/b. 18.

¹⁵⁴ Kirívó példának számít a magyar közösség egyik tagjának megítélése. Neki a cigányok sikeres megélhetési stratégiája követendő példának számít, s hosszabb ideje ő maga is társult hozzájuk a gyors meggazdagodást remélve.

¹⁵⁵ Vö.: Kürti László 1994.

a megszerzett jövedelmet nem tisztességes tevékenység eredményének tulajdonítják. Miután a nem tisztességes kategóriájába utalják a jelenséget, ezzel megkerülhetővé válik a korábban róluk éltetett kép alapvető újrafogalmazása. Jellemzője ennek a gondolkodásnak az is, hogy a faluba költözött cigánycsaládok életformájának a negatív oldalait emelik ki: hangosak, kerítésre terítik a ruhát, giccsesek a lakberendezési tárgyaik, pazarló, költséges életmódot folytatnak¹⁵⁶. E vélekedés jóllehet érzékeli a faluba költözött életformájában az alapvető változásokat és a cigányok megfelelni törekvését, azonban ezeket csupán egyedi példaként szemléli s ennek következtében a cigányokkal kapcsolatos korábbi vélekedéseit élteti és forgalmazza továbbra is.

A vizsgálat egyik tanulsága az, hogy a rendszerváltás lehetőségeit kihasználó és ennek következtében hirtelen meggazdagodó helyi cigány elit „paraszi” értékrendhez tudatosan igazodó életformája¹⁵⁷ sem képes megváltoztatni a cigánysággal kapcsolatos nézeteket. Ezek a vélekedések a paraszti társadalmakban jellemző patrónus-kliens viszonyrendszerben formálódtak. A cigány elit gazdasági és társadalmi térnyerése következtében a helyi társadalomban alapvetően változott meg napjainkra ez a patrónus-kliens viszony. A cigánynépesség számszerű növekedése és az életformaváltás zavarokat, átalakulásokat hozott a korábban megszokott együttélési minták tekintetében.

A lokális társadalom számára az új helyzet nagy kihívást jelent, hiszen az eddig érvényesnek tekintett viselkedési minták nem érvényesek többé a román-cigány és a magyar-cigány együttélésben. A cigányokról, mint elvont csoportról alkotott kép azonban a jelentős változásokat követően sem módosul alapvetően. A falu gazda társadalma pusztán egyedi esetekben hajlandó a korábban éltetett kép egyoldalúságán enyhíteni, általánosabb értelemben még ma is a korábbi sztereotípiák fogalmazódnak meg a cigányokkal kapcsolatban.

A cigány-magyar viszony a faluban lakó cigányok esetében több alkalommal kooperatívnak mutatkozik. A magyar etnikum funkcionális és kényszerű okokból tolerálja a cigányok közeledését, velük szemben hajlandó integráló lépéseket tenni. Bár hangsúlyoznom kell ez elsődlegesen nem a paraszti lakosság véleményét tükrözi, hanem a magyar értelmiségiek meghatározó rétegének a vélekedését. A falu értelmiségének megítélése szerint az utóbbi évtizedekben Zabolán a magyarság nagyarányú térvesztése figyelhető meg, a magyar etnikum jelentőségének, dominanciájának megőrzése csupán a cigányok magyarok közé való integrálódása révén tűnik elérhetőnek az értelmiségi vélekedés szerint. Míg a századelőn a faluban számbelileg és a gazdasági erő tekintve is a magyar etnikum volt a meghatározó, addig mára ez alapvetően változott meg. A gazdasági erő mára már az előregedő magyaroktól átkerült a románokhoz. Úgy tűnik, hogy az értelmiség egy részének (elsődlegesen a református és katolikus lelkésznek) a cigányok integrációját elősegítő törekvései ennek a társadalmi és gazdasági átrétegződésnek a fényében értelmezhetők.

A cigányok magyarok közé költözését és életformájukba való integrálódási szándékukat a falu nem ítéli egyértelműen olyan pozitívnak, mint a falu értelmiségének egy része. Ezen felfogás egyfelől egy pozitív civilizálódási törekvésként értékeli a történéseket, másfelől azt emeli ki, hogy ennek révén a falu etnikai viszonyainak kedvezőtlen átalakulási folyamata, a magyarok számának fokozatos csökkenése veszít erejéből. Az értelmiség ezen része etnikai és kulturális dimenziójában egyaránt pozitívan értékeli a változást. (Ezen vélekedés nem számol azzal, hogy a cigányok már korábban is a magyarok közé sorolták magukat, így az etnikai hovatartozásuk nem a mostani helyzetre való reagálás következménye. A kulturális változásokat illetően pedig nem veszik tekintetbe, hogy ez az általuk kívánatos és örvendetes folyamat csupán a helyi cigány lakosság töredékét érinti s igen kétséges, hogy a cigányok túlnyomórészt kitevők esetében ilyen magától értetődő-e ennek a folyamatnak a folytatódása.)

Az értelmiség nem jelentéktelen része nem is osztja társaik nézetét, s ők maguk is a paraszti lakossághoz hasonlóan egyértelműen a korábbi előítéletes gondolkodásmód követői.

Magyar-cigány viszonylatban a szomszédsági kapcsolatok csak látszólagosan működnek, miután annak alapja a kölcsönösség. A magyar fél ezt egyoldalúnak tartja s ezért ezt a viszonyrendszert gyakran felrúgja. „Úgy csinál az az én szomszédom, akinek van az a cigány szomszédság. Jönnek. Telefonálni akar, akkor éppen a testvirínek. Jó. Hát tessék, megengedik. Mert megfizetem instállok. Jó, telefonál. Hát a telefonálásnak az egész lényege az volt, hogy hogy vagy, mit csinálsz, beteg vagy-e? Akkor Józsi elment ehhez, olyan lényegtelen dolgok. Aztán megmondtam neki, ide jöjj, de csak akkor, ha valami nagyon fontos dolgot akarsz elintézni, ide ne gyere.” A vissza nem adott kölcsön esetében a szomszédoknál bevett gyakorlat, hogy ledolgozza a cigány fél a kölcsönkért termék árát.

A patrónus-kliens viszony eddig jellemző formájának megfordulása, amikor a cigány válik munkaadóvá és az egykori magyar gazda lesz a munkavállaló, sokakban erősíti a fenyegetettség érzését. A korábbi gazdasági-társadalmi kapcsolatokban a cigányok egyértelműen perifériális szerepbe szorultak, ez az új helyzet következtében megváltozott. Különösen nehezen élnek meg a magyar közösségekben a korábbi aszimmetrikus viszonyok megfordulását. Ma már több esetben fordul elő, hogy a jómódú cigányok alkalmaznak magyarokat

¹⁵⁶ A cigányokról való beszélés során a faluba beköltözött cigánycsaládok jellemzésekor minden esetben említik a kivagyiságot jelző, fényűzésnek tekintett költséges lakodalmakat és mulatságokat.

¹⁵⁷ Vö.: Szuhay Péter 1993.

bizonyos munkákra. Miután a faluba költözött felnőtt cigánylakosság még analfabéta, nincs módjuk a jogosítvány megszerzésére. Ezért gyakran fordul elő, hogy a cigányok magyarokat fogadnak fel sofőrnek. Ezt is igen nehezen fogadja el a korábbi viszonyok megváltozását belátni nem akaró gondolkodásmód. Még súlyosabban élik meg azokat a helyzeteket, amikor korábban jómódú gazdacsaládok hozzátartozói a cigányok gazdaságában végeznek munkákat.

Más jellemzőket mutat a cigányok és a románok közötti viszony. Ez elsődlegesen a gazdasági kapcsolatokra korlátozódik. A cigányok és románok ma is teljesen elkülönülnek. Nem tekinthető véletlennek, hogy a románok esetében a cigányokról korábban éltetett kép él tovább, s ennek igen negatív tartalma van. A normákhoz való igazodás egyes esetekben azonban elfogadottá teszi a cigány családokat a román szomszédok számára is. A románok számára a cigányok faluban betöltött szerepének megváltozása nem közvetlen fenyegetéssé jelenik meg. Ebből következően rájuk nem nehezedik olyan erős nyomásként a korábbi vélekedések újraértelmezése. A falu egymástól élesen elkülönülő három roma csoportját – a magyarokhoz hasonlóan - egységesen kezelik s életformájukat és gondolkodásmódjukat egyaránt igen negatívan értékelik. A románok nem etnikai, hanem az életmódbeli eltérések vonatkozásában fogalmazzák meg elítélő véleményüket. S miután mind fizikai, mind mentális szinten kevés a találkozási pont¹⁵⁸ nem kényszerülnek újrafogalmazni vélekedésüket.

Zabolai románok és magyarok még ma sem szívesen használnak közös edényeket, vagy evőeszközöket a cigányokkal. A tisztasággal kapcsolatos előítéletek és határok átlépése már a cigányok integrációjának előrehaladott voltát mutatja, ez azonban csak néhány család esetében mondható el. Az elfogadottságukat hangsúlyozó cigány családok esetében is igen nagy jelentősége van a tisztasággal kapcsolatos fenntartások leküzdésének.

A konkrét kapcsolatok szintjén néha eltűnik a cigányokkal szembeni diszkrimináció, de nem tűnik el általában. A cigányokkal szembeni egyéni viszonyulás eltér a cigányokhoz, mint csoporthoz való viszonyulástól. A leggyakrabban megnyilvánuló gesztusok még ma is, a cigányoktól való elhatárolódást, a távolságtartást hordozzák.

A cigányok és nem cigányok között nagyon szűk az érintkezések, a találkozások zónája. Sem igény, sem mód nincs egymás életformájának jobb megismerésére. A faluban élő családok számára létezik egy általános tudás a helyi cigányokról, ezen ismeretekhez azonban nem kapcsolódik az élmények konkrétsága. Más esetben a konkrét élmények közül azok értékelődnek fel, amelyek a negatív beállítódásukat erősítik meg. Több példa a cigányokkal való együttműködés kellemetlenségeiről szól, amikor is a cigányok bár rendesen dolgoznak, de megbízhatatlanok és követelőzőeknek tűnnek fel.

A cigányok integrálódása elsődlegesen nem a magyarrá válás folyamataként értelmezhető, hanem a falu magyar etnikuma által éltetett és működtetett paraszti értékrendhez való idomulásként. Ez azért is sajátos folyamat, mert az életforma alapját jelentő mezőgazdasági termelés nem válik a cigányok életformájának alapjává. Bár e vonatkozásban is vannak elmozdulások, az életforma bázisa egyértelműen a kereskedő tevékenységre alapozódik. Éppen emiatt válnak hangsúlyossá a kulturális hasonulás folyamatában a paraszti életforma más összetevői: a vallásosság és templomba járás kap kiemelt szerepet valamint a mindennapi élet viselkedési normáinak betartása hangsúlyozódik.

A cigányok Zabolán még ma is mind a román, mind a magyar etnikum számára negatív viszonyítási pontként jelennek meg s a két etnikum saját identitását ellenükben fogalmazza meg. A kirekesztési stratégiák, cigányokkal szembeni diszkriminatív viselkedések mindaddig termelődnek, amíg a nagyfokú kulturális különbözőség mindennapi tapasztalatként élhető meg a magyar és román etnikum számára.¹⁵⁹ E folyamatot éppen ezért csupán enyhítheti néhány cigány család helyi társadalomba való integrálódása, de annak megszűntét nem eredményezheti.

Az integrációról egy cigány-magyar vegyes házasság tükrében

A cigányok és magyarok között ma is erősen hangsúlyozott szimbolikus határok jellegére utal az eddigi egyetlen – és kudarcba fulladt – cigány-magyar vegyes házasság.

A különböző etnikumok egymás mellett élésében a legsúlyosabb vétség a saját csoport ellen a vegyes házasság.

A zabolai magyar mikro társadalmat igen érzékenyen érinti, hogy egyik tagja olyan etnikum köréből választott házastársat, akit ők lenéznek. Nehezíti a helyzetet, hogy a cigánylányt feleségül választó fiú családja

¹⁵⁸ Bíró A. Zoltán a „találkozások” során tetten érhető etnikai identitás vizsgálatát tekinti az etnicitás vizsgálatában az elsődlegesnek. Ő találkozásnak tekinti „azokat a helyzeteket, eseményeket, amelyek különböző etnikumhoz tartozó személyek között jönnek létre, legyen szó akár fizikai, akár mentális jellegű találkozásról és amelyben a résztvevők számára az etnikai hovatartozás olyan mértékben fontos, hogy befolyásolja, alakítja a találkozási helyzet viselkedésmintáit.” Bíró A. Zoltán 1996. 249.

¹⁵⁹ Vö.: Fosztó László 1997.

korábban a magyar gazdák nagy tiszteletben tartott csoportjába tartozott. Különös ellentmondás, hogy a cigánylány családjáról a magyar fél szülei és a közvélemény is igen pozitívan vélekedik. Ez arra utal, hogy a házasság negatív megítélése az etnikai hovatartozás miatt ilyen mértékű és nem az életforma, a viselkedés jelenti az elfogadás hiányát.

A cigány-magyar vegyes házasság esetében teljesen új helyzet állt elő a gyermek megszületésekor.¹⁶⁰ Jóllehet a falu közvéleménye egyértelműen úgy ítélte meg, hogy a gyermek semmi esetre sem tartozhat a magyar etnikumhoz, ő csak cigány lehet. A gyermek születése után azonban az apa minden törekvése arra irányult, hogy a gyermeket kiszakítsa abból a közezből, ahova ő maga is integrálódni akart. Ez a szándéka olyan konfliktusok forrása lett, amelynek következtében a cigány nő és a magyar férfi között a kapcsolat teljes mértékben megszűnt. Az első magyar-cigány vegyes házasság mindkét fél nagy örömeire sikertelenül végződött. Ez a jelenség is arra utal, hogy jóllehet néhány cigány család megindult az integráció útján, azonban a cigányok és magyarok közötti közeledésnek még igen behatárolt a lehetősége. Abba a vegyes házasság ma még semmi esetre sem fér bele. A vegyes házasság mindkét fél általi igen negatív megítélése jelzi, hogy a két csoport között megindulhat a közeledés, de a szorosabb kapcsolat kialakítása ma nem tűnik egyik fél számára sem elfogadhatónak. A magyar és román etnikum között a vegyes házasságok egyre inkább bevett gyakorlatnak számítanak.¹⁶¹ Ezzel szemben sem a románok sem a magyarok nem tudják elfogadni a cigányokkal kötött házasságokat.

Zabolán a cigány-nem cigány egymás mellett élést napjainkban is bizonyos jól körülírható kulturális minták, stratégiák szabályozzák. A falu társadalmi terében továbbra is megmaradnak az etnikumok közötti szimbolikus határok és ezek fenntartása fontos része a helyi társadalom mai működésének.

Irodalom

Barth, Fredrik

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Régió 1. szám. 3-25.

Bíró A. Zoltán

1996 A megmutakozás kényszere és módszertana. In: Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról. Csíkszereda, 247-277.

Fosztó László

1997 Ki a cigány? Az etnikai identitás(ok)ról. Keresztény Szó április 26-29.

Kürti László

1994 Etnikai viszályok és többszámú önazonosság: néhány antropológia gondolat az önazonosságról. Korunk 1. szám 91-99.

Mirk Szidónia

1997 Magyar-román vegyes házasságok Zabolán. In: Varia Szerk.: Keményfi Róbert - Szabó László Debrecen, 264-272.

Oláh Sándor

1993 Cigány-magyar kapcsolatok. (A többségi magyarság cigányképének vizsgálata Homoródalmáson). In: Antropológia Műhely 1. 117-127.

1996/a Szimbolikus elhatárolódás egy település cigány lakói között. In: Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról. Helyzet könyvek. Csíkszereda, 207-225.

1996/b Gazdasági kapcsolatok cigányok és magyarok között. In: Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról. Helyzet könyvek. Csíkszereda, 225-247.

Prónai Csaba

1995 Cigánykutatás és kulturális antropológia. Budapest-Kaposvár.

Túrós Endre

1996 Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban? In: Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról. Helyzet könyvek. Csíkszereda, 165-181.

1997 Magyar-cigány viszony Kisbácsban. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának legújabb eredményei. Szerk.: Katona Judit - Viga Gyula Miskolc, 263-266.

Szabó Judit

1993 Cigányok egy magyar-román közösségben a Maros menti Gernyeszegen. In: Cigány néprajzi tanulmányok 1. Szerk.: Barna Gábor Budapest, 18-24.

Szuhay Péter

1993 Utóparasztosodó cigányok az északkelet-magyarországi régióban. In: Phralipe 1. szám

Pozsony Ferenc

1993 A háromszéki magyar ajkú cigányok vallásos hitélete. In: Cigány néprajzi tanulmányok I. Szerk.: Barna Gábor Budapest, 76-79.

1997/a Változások az erdélyi cigánytársadalom életében. Erdélyi Szó április 2-5.

1997/b A háromszéki magyar ajkú cigányok vallásos és hitélete. Keresztény Szó VIII. Évf. 8. szám 15-19.

¹⁶⁰ A cigány-magyar vegyes házasságot részletesen elemzi egy kézirat tanulóanyagában Harbula Hajnalka.

¹⁶¹ Mirk Szidónia tanulmánya részletesen elemzi a román-magyar vegyes házasságok kérdéskörét. Mirk Szidónia 1997.

Steward, Michael Sinclair

1993 Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest.

ETNIKAI ELŐÍTÉLETEK ÉS SZTEREOTÍPIÁK.

A MINDENNAPI ÉLET KONFLIKTUSAI AZ EGYÜTT ÉLŐ BUKOVINAI SZÉKELYEK ÉS NÉMETEK KÖZÖTT

Amerikai szociálpszichológusok az 1950-es években abból a feltevésből kiindulva, hogy a konfliktus és versengés előítéletekhez vezet, előítéletek laboratóriumban történő előállításával kísérleteztek. A kísérleteket végző Sherif házaspár úgy vélte, hogy a csoportok közötti verseny az oka a negatív megismerési minták, az előítéletek és az ellenséges attitűdök kialakulásának és fennmaradásának. A kísérlet során kimutatták, hogy amikor a két önálló csoportta szerveződő tábor különböző, de a győzelmet mindig csak a másik csoport rovására elérhető versenyhelyzetek sorában vett részt, az egymással versengő csoportok végül csakugyan megutálták egymást, de ezzel párhuzamosan belső struktúrájuk is átalakult, összetartóbbá váltak. A konfliktus- és versenyszituációk bevezetésével a kutatók maguk provokálták az ellenségeskedést a két csoport között. Bizonyítást nyert az is, hogy a feszültséget a konfliktushelyzetek és a versengés megszüntetésével már nem lehet csökkenteni, ha a negatív előítéletek és sztereotípiák korábban már masszívan kialakultak.¹⁶²

A huszadik században Kelet-Közép-Európában — ugyan korántsem „laboratórium” körülmények között — mesterségesen létrehozott, felülről irányított népmozgások eredményeképpen a különböző etnikumok között olyan konfliktushelyzetek alakultak ki, melyek máig ható érvényű etnikus előítéletek forrásaivá váltak. Ezek az előítéletek — mindamelllett, hogy történetiségükben is megragadhatóak — lehetőséget kínálnak a közvetlen megfigyelésre, tanulmányozásra is.

A második világháborút követő ki- és betelepítések, népességcserék forgatagában nemcsak egyes területek etnikai összetétele változott meg alapvetően, hanem ezzel együtt a különböző etnikumokhoz tartozó csoportok között komoly feszültségek, tartós konfliktusok keletkeztek. A kényszerhelyzet szülte rossz politikai döntésekkel akaratlanul is olyan helyzetek teremtődtek, amelyek tartós társadalmi feszültségekhez vezettek, s a konfliktushelyzet által létrejött negatív előítéletek és sztereotípiák máig éreztetik hatásukat.

A közvetlenül a második világháborút követő időszakban a politikai történéseknek kiszolgáltatva drámai konfliktus keletkezett a völgyeségi németység és a bukovinai székelyek között. A helyzet rendkívül ellentmondásos és bonyolult volt. A nacionalista kormánypolitika eredményeként 1941-ben a bukovinai székelyeket az előzetes tervektől eltérően nem az ország belsejébe, hanem Bácskába, az elűzött délszláv népesség házaiba telepítették.¹⁶³ A döntés nemcsak annyiban volt elhibázott, hogy a székelyek letelepítése a szerb lakosság elűzésével járt együtt, hanem azért is, mert a székelyek sorsa nem rendeződött megnyugtatóan, s így a háború végén újabb létbizonytalanságba kerültek. 1944 őszén, a front közeledtével, mindenüket otthagya menekülésre kényszerültek.

A bukovinai székelyek egy tömbben való letelepítése rendkívüli nehézségek elé állította az akkori kormányzatot. Különböző politikai megfontolások eredményeként a német lakosság kollektív felelősségre vonását összekapcsolták a bukovinai székelyek telepítési igényeinek kielégítésével.¹⁶⁴ A máig ható társadalmi konfliktusok oka itt keresendő. A bukovinai székelyek letelepítése vagyonekobjások, tömeges internálás és a német lakosság harmadára csökkenése árán valósulhatott meg.¹⁶⁵ Bodor György, a telepítéssel megbízott kormánybiztos rekordidő, néhány hét alatt vitte véghez a telepítést.¹⁶⁶ Bodor a gyors siker érdekében drasztikus lépésre szánta el magát. A Volksbund listákon szereplő németeket internáltatta és közben — az elkobzási határozat meghozatala előtt — házukat és földjüket a bukovinai székelyeknek juttatta. Néhány hét múlva hazatértek a teljesen törvénytelenül internált németek s házaikban találták a székelyeket, akik nemcsak földjüket, állataikat, de még bútoraikat is használatba vették. A külső, a két népcsoport akaratától független történeti események életüket jelentős módon befolyásolták, és sajátos csapdahelyzetet idéztek elő. Egymás mellé került és egymással élesen szembesült két kultúra. Az érdekek tisztán és világosan rajzolódtak ki mindkét oldalon. Miután az egyes csoportok csak egymás rovására érvényesíthették érdekeiket, szembenállásuk egyre nyersebb, kíméletlenebb lett. Az ellentétes törekvésekhez rendkívül erős érzelmek kapcsolódtak. A drámai konfliktus az adott körülmények között feloldhatatlan volt. Csak a német lakosság jelentős részének kitelepítése által enyhült a konfliktus feszültsége valamelyest. Ördögi kör. Feszültségek csak újabb sérelmek árán enyhülhetnek.

Ebben a kiélezett helyzetben mindkét csoportnál az együvé tartozás megmaradásának fenyegetettsége jelentette a legnagyobb problémát, ezért a másikat olyan címkékkal, jegyekkel látják el, amelyek az eltéréseket, a

¹⁶² Idézi: Csepeli György 1977. 724-727.

¹⁶³ Albert Gábor 1983.253-282., A. Sajti Enikő 1884. 46. Tóth Ágnes 1989. 363. Bodor György 1975., 70-83. Csupor Tibor 1979., Csupor Tibor 1987., Ósy-Oberding József 1967., Füzes Miklós 1991. 33-45., Solymár Imre 1991. 92-94.

¹⁶⁴ Szabó A. Ferenc 1993. 49.

¹⁶⁵ Csupor Tibor 1979. 61.

¹⁶⁶ Csupor Tibor 1979. 61.

különbségeket hangsúlyozzák.¹⁶⁷ Az első pillanattól kialakulnak a csoportazonosságot meghatározó sztereotípiák. Önazonosságuk megerősítése érdekében mind a németek, mind a székelyek a másik csoportot, mint ellenséget veszik célba. Ösztönszerű csoportvédekezési mechanizmusként a másik csoporttól való különbözőségüket felnagyítják. A drámai szituációban nemcsak a csoportérdekek ütköznek antagonisztikusan, hanem az életmód, a kulturális minták tekintetében is lényegi különbségek voltak a két népcsoport között. Az új telepések a németekétől gyökeresen eltérő értékorientációval és szokásrendszerrel rendelkeztek. A mindennapi életet irányító-szabályozó, jelentős eltéréseket mutató normatív minták az életmegnyilvánulások majd minden területén konfliktusok forrásai voltak. A német és székely családok a rá- és összetelepítési gyakorlat következtében hosszú ideig kényszerültek egy fedél alatt élni. Az elmergesedő érdekellentétek, az életvezetési különbségek állandó ütközése következtében mindennaposak a veszekedések, verekedések, leszámolások, gyilkosságok.¹⁶⁸ A német lakosság kitelepítéséig felfokozott érzelmi állapotok jellemzik a mindennapokat.

A németek helyzete kétségkívül nehezebb volt, hiszen ők voltak a telepítési akció igazi vesztesei. A bukovinai székelyek kiváltságolt helyzetben voltak, a helyi közigazgatás, a rendőrség őket támogatta. A németek a társadalmi élet periferiájára szorultak. 1945-1948 között a völgyes német családok életét a teljes kiszolgáltatottság és a tartós nyugtalanság jellemezte. A vagyonukból kiforgatott, önértékben sértett németek minden indulata a bukovinai székelyek ellen fordult. A székelyek ellen, akik letelepedésükkel először bontották meg a vidék zártságát, akik jelentős létszámukkal döntően szétfeszítették az itteni élet kereteit.¹⁶⁹ A németek szemében a saját életvilágbeli rend felbomlásának okaként jelennek meg a bukovinai székelyek. Mindkét csoport számára a másik eltérő életmódbeli és kulturális sajátosságai a saját életvilág határait, egységét alapvetően veszélyeztető másságként tételeződött.

A két kultúra között valóban nagy különbségek voltak. Az új szituációban nemcsak a két népcsoport politikai helyzete volt élesen különböző, hanem a társadalmi fejlettségük szintje, a polgárosodásban való előrehaladás mértékében is különböztek egymástól. Az alapvető problémák egyike az volt, hogy a bukovinai székelyek társadalmi struktúrája jelentősen eltért a németekétől. Amíg az itt élő németek majd 80 százaléka a közép- és nagygazdák kategóriájába tartozott, addig a bukovinaiaknak csak az egyharmada, a többi törpebirtokos volt, vagy mezőgazdasági idénymunkából és fuvarozásból tartotta fenn magát.¹⁷⁰

Döntően más volt a székely családok demográfiai struktúrája is: a nemzedékek óta egykező németekkel szemben náluk a 8-10 gyermekes családok voltak jellemzőek.¹⁷¹

A legjelentősebb eltérés azonban a két népcsoport termelési és munkakultúrájában mutatkozott. A német falvak szarvasmarha-tenyésztésre orientált állattartása fejlett tejfeldolgozással párosult. Növénytermesztésüket az intenzív kultúrák megléte jellemezte, a szőlő- és bortermelés. Az árutermelésre berendezkedett német paraszti üzemből a termelés szerkezete a piac igényeinek megfelelően gyorsan átalakult. A német paraszti gazdaságokban takarmány- és ipari növényeket állítottak a vetésforgóba, a munkafolyamatokat racionalizálták, új gépeket alkalmaztak. Innovációs készségük igen erős volt, gyakorlatias, racionális munkafelfogásuk révén.¹⁷²

A bukovinai székelyek gazdálkodási struktúrája jóval fejletlenebb volt. Az elsősorban önellátásra törekvő paraszti üzemeik nem alkalmazkodtak rögtön és hathatósan a piac igényeihez. Jóllehet a zöldség és gyümölcsstermesztésben a bukovinaiak gyakorlottabbak voltak, a tejjgazdálkodás terén ismereteik elmaradtak az itt élő németek tudásától. A család jövedelmét nem elsődlegesen fordították hasznos beruházásokra, a gazdaság növelésére és korszerűsítésére. Gazdasági eszközkészletük kevésbé volt korszerű. Mindezek mellett nem voltak jártasak a belterjes gazdálkodásban és a szőlőtermesztésben sem.¹⁷³

A székelyek és a németek mentalitása és értékrendje ugyancsak jelentős eltéréseket mutatott. A bukovinaiak vallásos, erősen érzelmre hangolt mentalitása teljesen idegen volt a németek számára.¹⁷⁴ A székelyek mulató, örömeikre fogékony életvezetése kevés megértésre számíthatott a takarékos, fölhalmozásra összpontosító, polgárosult völgyes németek körében.¹⁷⁵ A két csoport eltérő értékorientációját és mentalitását igen jól szemlélteti az elmebetegek heterofamiliáris családi ápolásában való részvétel és az ahhoz való viszonyulás.¹⁷⁶ A két világháború közötti időszakban néhány völgyes faluban gyakorlat volt az elmebetegek pénzért történő, családi körben való ápolása. A nagy türelmet és szakértelmet igénylő ápolás teljesen idegen volt

¹⁶⁷ Bodor György 1975. Vö.: V. Kápolnás Mária 1991. 123-128. Köhegyi Mihály-Tóth Ágnes 1991. 129-140.

¹⁶⁸ Vö.: Kürti László 1994. 92-93.

¹⁶⁹ Tóth Antal 1991. 112., Földi István 1987. passim, Csupor Tibor 1987. passim

¹⁷⁰ Csupor Tibor 1979. 62.

¹⁷¹ Szabó A. Ferenc 1993. 44-45.

¹⁷² Szabó A. Ferenc 1993. 46.

¹⁷³ Csupor Tibor 1987. 169-174.

¹⁷⁴ Csupor Tibor 1979. 65.

¹⁷⁵ Solymár Imre 1983. Solymár Imre 1990-1991. Solymár Imre 1991.

¹⁷⁶ Pisztor Ferenc 1991.

a bukovinaiak számára. A székelyek egyenesen félték a lelkiileg abnormális emberektől. S ha néhányan vállaltak is díjazás fejében a gondozást, csak addig tartották maguknál a beteget, ameddig az hajlandó volt dolgozni. Külön problémaként jelentkezett, hogy a székely gazdák nehezen értették meg azt, hogy a gondozottak egyáltalán nem fogyaszthatnak alkoholt. A más életvitelű német gazdák esetében ez hosszú idő alatt sem jelentett problémát.¹⁷⁷

A fentiek csupán érzékeltetni szeretnék azt, hogy milyen jellegű az a két kultúra, amely külső okok következtében itt együtt létezni kényszerült. Nem lepődhetünk meg, ha ez az együttélés, legalább is a kezdetekben nem a legbékésebb körülmények között ment végbe. A hirtelen egymás mellé kényszerített két eltérő kultúra közötti éles konfliktusok egyértelműen az új helyzet következményei, tartós szerves együttélés mellett ezek valószínűleg nem alakultak volna ki.

Az új szituációban a másság, a más gondolkodási, viszonyulási és cselekvési modell elfogadásának korábban ismert mechanizmusai mindkét fél részéről érvényüket veszítették. Ez első látásra meglepőnek tűnik mindkét oldalról, hiszen a bukovinai székelyek korábban etnikailag és kulturálisan igen tagolt környezetben éltek, románok, németek, zsidók, lengyelek közvetlen szomszédságában mindenféle konfliktus nélkül. A Völgységben éppúgy, mint Bukovinában különböző kultúrák találkoztak és ötvöződtek: németek, magyarok, szerbek, zsidók élnek itt együtt békésen a XVIII. századtól. A németek itt nemcsak letelepedek és éltek az életüket a maguk zárt világában, hanem hozzáidomulva környezetükhöz, tevékenyen kivették részüket a területi-zónális munkamegosztásból.

A második világháborút követő politikai szituációban egymás mellé sodródott két népcsoportnak azonban nemcsak egymás másságát kellett elviselnie, hanem létezésük addigi keretének döntő megváltozását is. A megszokott életformából való kizökkenést mindkét fél a másik csoportnak tulajdonítja, és ez törvényszerűen vonja maga után a negatív előítéletek és sztereotípiák kialakulását és makacs fennmaradását.

Az egymást torz prizmán át szemlélő két népcsoport az amúgy is jelentős társadalmi és kulturális különbözőségeket felnagyítva, tartós ellenségeskedéshez vezető negatív véleményeket alakítottak ki egymásról. A székelyek a sváboknak nevezett németekben a hitleri eszméket hűen kiszolgáló volksbundistákat láttak. Ezzel szemben a németek a nyolc hónapos menekülés, vándorlás után megviselten a Völgységbe érkező sokgyermekes székelyeket csángóknak, cigányoknak nevezték.

„Lusta, barbár, cigány népség, nem értenek az állatokhoz, tönkreteszik a juttatott földeket, kipusztítják a szőlőt, csak a gyerekcsináláshoz értenek” — fogalmazódik meg a nyers, indulatos vélekedés. A székelyek Bukovinából hozott életformája a gúny és a megvetés ösztüzébe került.¹⁷⁸

Az együttélés kezdeti időszakában, a gyakori összeütközések folyamatában kialakult érzelmek meghatározó szerepet játszottak a konfliktus későbbi alakulásában is. Egy, az 1980-as évek második felében készített szociológiai felmérés, amely a baranyai nemzetiségek önképét és magyarságképét vizsgálta azt regisztrálta, hogy a székelyek és a németek kapcsolatát firtató kérdésekre adott válaszok hangsúlyosan tartalmaztak negatív értékelő mozzanatot, az indulatok a történések után majd ötven évvel, még mindig nagyon mélyről jöttek.¹⁷⁹

Az előítéletek negatív sztereotípiákat hoztak létre, ezek pedig visszahatottak az előítéletekre és tovább erősítették azokat. Kialakult egy olyan előítélet-láncolat, amelyet az ellenkező tényállást bizonyító információval, a saját pozitív tapasztalattal is nehéz volt érvényteleníteni. Megnehezítette a konfliktus megoldását, hogy az ellentét okát mindkét csoport a szembenálló fél alapvető tulajdonságaira vezette vissza, s azt változatlanul tekintette.

A német lakosság többségének kitelepítése után a két csoport közötti direkt konfrontáció megszűnt, az ellentétek a nem nyilvános szférákban éltek tovább, s az egyes történelmi korszakokat követve más-más dimenziót kaptak. A nyílt konfrontációt követő időszakban a két etnikum közötti kommunikációs csatornák elzáródtak. Az elkülönülés, az elzárkózás legbeszédesebb példája a vegyes székely-német házasságok teljes hiánya. Az együttélés első 15-20 évében még elvétve sem találunk vegyes házasságot.¹⁸⁰ A későbbiekben már szórványosan felbukkannak, de még az 1980-as években is előfordult, hogy a szülők erős ellenállásába ütközött mindkét részről a német és a székely fiatalok összeházasodása.¹⁸¹

Az etnikai alapon nyugvó szegregáció igyekszik pontosan kijelölni a két kultúra közötti határokat. Ennek szembeutó formája a térbeli elkülönülés. A nyilvános terek használata során (autóbuszon, kocsmában) hosszú ideig volt megfigyelhető a két népcsoport tagjainak elkülönülése.¹⁸² Különösen a németeknél volt erős

¹⁷⁷ Pisztor Ferenc 1991. 161.

¹⁷⁸ Csupor Tibor 1979. 62-64.

¹⁷⁹ Demeter Zayzon Mária 1992. 50-52.

¹⁸⁰ Zielbauer György 1990. 130-131.

¹⁸¹ Együttélés. Gyarmathy Livia filmje. A filmet a Német Szövetségi Köztársaságban is bemutatták.

¹⁸² Csupor Tibor 1987.

törekvés arra, hogy új házaikat egymáshoz közel építsék. Kakasdon például létre jött egy új falurész, melyet a helybeliek Berlinnek neveznek, mivel csak németek építkeztek ott.¹⁸³

Azoknak a német családoknak a magatartását, akik nem kerültek kitelepítésre, hosszú időn keresztül a csendes elzárkózás, a család, a szűkebb rokonság körébe való visszahúzóds jellemezte. Az egy tömbben való letelepedés, az erős családi, rokoni kötelékek ápolása az új helyzethez való adaptációban eredményes stratégiaként szolgált a bukovinai székelyek számára is.¹⁸⁴

Az új helyzet kihívásainak azonban a magukkal hozott kulturális minták alapján a bukovinai székelyek csak igen nehezen tudtak megfelelni. Jóllehet Bácskában rövid idő alatt be tudtak illeszkedni a gazdasági élet vérkeringésébe, itt döbbenet kellett érzékelniük, hogy a Bukovinából hozott tapasztalok érvényüket veszítették. A gyökeres társadalmi- és életformaváltáshoz való alkalmazkodás stratégiái mindkét oldalról — a székelyek és a németek oldaláról is — behatároltak voltak, s ezek a kényszerpályák további sérelmek és konfliktusok okozói lettek.

Visszakanyarodva a bevezetőben idézett amerikai szociálpszichológiai kísérlethez, újra utalok annak egyik legfontosabb megállapítására, mely szerint a két csoport között a kutatók által mesterségesen létrehozott ellenségeskedés és előítélet nem szűnt meg a konfliktus és versenyhelyzet kiiktatásával párhuzamosan. A sztereotípiák és előítéletek fennmaradtak akkor is, ha egy sztereotípiát hordozója a saját elvárását meg nem erősítő információval találkozott. A mesterségesen előállított ellenségeskedést csak oly módon tudták a kísérletet végző kutatók megszüntetni, hogy a két csoportot olyan helyzet elé állították, amely az egymástól való kölcsönös függést igényelte tőlük, s a két csoportnak egy bizonyos cél elérése érdekében kooperálnia kellett egymással.¹⁸⁵

A laboratóriumi kísérlettel ekvivalens módon a németek és a székelyek között létrejött negatív előítéletek és sztereotípiák akkor változnak meg, amikor mindkét fél felismeri, hogy az integráció elkerülhetetlen. E két népcsoport közeledését ösztönözte, s egyben a helyi társadalom „összerázódásának” keretét is jelentette a kollektív gazdaságokban, a termelőszövetkezetekben, valamint a közeli bányákban végzett közös munka. Az együttműködés során a közös cél, valamint a bányákban a közösen átélt veszély félretette az ellentéteket az individuumok között. Lehetőség nyílt egymás jobb, előítélet-mentes megismerésére. Az egyes emberek közeledését, így az ellentétek oldódását a kollektivizálást követő években segítette az is, hogy az etnikumok státusz-meghatározó szerep már jelentősen csökken ebben az időszakban.¹⁸⁶

Összegzőképpen megállapítható, hogy a Völgyességben közel 50 éve együtt élő, együttélésre kényszerített német és székely népcsoport története a nyílt konfrontációtól, ellenségeskedéstől, az elzárkózáson át a lassú integrálódásig, „összerázódásig” ível. Ennek során az etnikus előítéletek, negatív sztereotípiák lassan elhalványulnak, bár a mindennapi társadalmi érintkezés területén nyomai napjainkban is érzékelhetőek.

Irodalom

Aschaur, Wolfgang

1995 A magyarországi németek falvainak átalakulása a második világháború után, Baranya megye példáján. Rendi Társadalom - Polgári Társadalom 5. Gyula. 344-357.

Aubert Antal - Wolfgang Aschaur

1990 Társadalmi státusz és etnikum a somberekéi falukörzetben. In: A Dunántúli településtörténete VIII. Szerkesztette Nemes István Pécs 135-145.

A. Sajti Enikő

1984 Székely telepítés és nemzetiségi politika a Bácskában 1941. Budapest.

Albert Gábor

1983 Emelt fővel. Budapest.

Bodor György

1975 Székely honfoglalás 1945-ben. Forrás VIII. 3. szám 70-83. ill. 4. szám 59-68.

Csepeli György

1977 Előítéletek és csoportközi viszonyok. Utószó Gordon W. Allport: Az előítélet. Budapest. 707-747.

Csupor Tibor

1975 Bukovinaiak. Valóság. XXII. 5. szám 58-68.

1987 Mikor Csíkból elindultam. Budapest.

Demeter Zayzon Mária

1992 Önkép és magyarságkép a Baranya megyei németeknél. Honismeret XX. 3. szám 46-52.

183 Fábrián Péter (Izmény) közlése.

184 Tóth Ágnes 1989. 364.

185 idézi: Csepeli György 1977. 726-727.

186 Wolfgang Aschaur 1995. Aubert Antal - Wolfgang Aschaur 1990. 135-145.

- Földi István
1987 Mádéfalvától a Dunántúlig. Szekszárd.
- Füzes Miklós
1991 Völgységi forgószelel. In: A Völgység két évszázada. Szerkesztette: Szita László - Szóts Zoltán Bonyhád. 33-45.
- Kőhegyi Mihály-Tóth Ágnes
1991 Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítéséről (1945) In: A Völgység két évszázada. 129-141.
- Kürti László
1994 Etnikai viszályok és többszólamú önazonosság: néhány antropológiai gondolat az identitásról. Korunk 1. szám 91-100.
- Ósy-Oberding József
1967 A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon. Agrártörténet Szemle. 1-2. szám
- Pisztora Ferenc
1991 Az elmebeteg heterofamiliáris családi ápolásának fénykora és hanyatlása a szálkai, kakasdi és belaci sváb községekben. In: A Völgység két évszázada. 147-165.
- Solymár Imre
1983 A völgységi svábság értékorientációi, történeti életmódja és ennek néhány orvos-egészségügyi vetülete. Orvostörténeti Közlemények Vol. XXIX. No 2-4. 137-156.
1990-91 Gazdaságcentrikus értékrend, gazdasági magatartás. adalékok a dél-dunántúli németek mentalitástörténetéhez. Baranyai Történetírás. 345-395.
1991 "Hidas akkor szimbólummá vált" Egy politikai jelkép magyarok és svábok együttélésében, a bukovinai székelyek letelepítésében. In: A Völgység két évszázada. 85-105.
- Szabó A. Ferenc
1993 Völgységi metamorfózis. A német kitelepítés és a bukovinai székelyek Tolna megyei letelepítése. Valóság XXXVI. 10. szám 43-54.
- Tóth Ágnes
1989 A bukovinai székelyek beilleszkedési stratégiái észak-Bácskában 1945 és 1950 között. rendi Társadalom - Polgári Társadalom 3. Salgótarján. 363-370.
- Tóth Antal
1991 Adalékok a hazai némettség "Hűséggel a Hazához" mozgalmának utóéletéhez. In: A Völgység két évszázada. 109-121.
- V. Kápolnás Mária
1991 Ahogy a kormánybiztos látta... Bodor György visszaemlékezése a székelyek letelepítésére. In: A Völgység két évszázada. 123-129.
- Zielbauer György
1990 Együttélés és asszimilláció az őslakos némettség, a bukovinai székelyek és a felvidéki magyarok között. In: A Dunántúl településtörténete VIII. Szekszárd

GAZDÁLKODÓI MENTALITÁS ÉS PARASZTI POLGÁROSODÁS (Egy régióvizsgálat tanulságai)

Céltűzések

Tanulmányom a gömöri régió (egykori Gömör-Kishont vármegye) agrártermelésének társadalmi viszonyait kívánja feltárni és elemezni két időmetszetben. Egyfelől a két világháború közötti üzemszervezeti formákat, gazdálkodói magatartásokat és stratégiákat kívánom bemutatni. Munkám hangsúlyosan kíván a mai kisüzemi termelési formák vizsgálatával is foglalkozni. A szocialista időszak szövetkezeti gazdálkodása és az azt kiegészítő háztáji gazdálkodás önálló vizsgálatára nem vállalkozom. Ezek a problémák csak annyiban kerülnek az elemzés fókuszába, amennyiben a mai folyamatok értelmezési szempontjai azt megkívánják.

Írásomban három kérdésre keresek választ. 1. A századelőn és a két világháború közötti időszakban a vizsgált régió gazdálkodási gyakorlatának mik voltak a jellemzői, melyek voltak a meghatározó gazdálkodói stratégiák és magatartások. 2. A rendszerváltoztatás utáni időszakban a föld reprivatizációját követően milyen gazdálkodási formák éledtek újra, kimutatható-e kapcsolat a korábbi beállítódások és gazdálkodói magatartások és a mai formák között. 3. Arra kísérlek meg választ adni, hogy az eltérő politikai és gazdasági környezetbe került térségek hasonló stratégiákat éltenek-e az új körülmények között. Kutatási hipotézisem szerint ezek a térségek a mai kihívásokra eltérő válaszokat fogalmaznak meg.

Tanulmányom a magyarok lakta dél-gömöri falvak gazdálkodási stratégiáit és üzemszervezeti formáit írja le és elemzi. Céloom a gazdálkodási gyakorlat elemzésén keresztül feltárni a régióra jellemző gazdasági magatartások és viselkedés működését. E bonyolult kérdéskör árnyalt bemutatása csak akkor lehetséges, ha az egyes tevékenységeket nem különítjük el egymástól, ha a gazdálkodást szervezett egészként vizsgáljuk és az életmóddal való összefüggéseket is feltárjuk. Céloom, hogy a gazdaság működését és a társadalmi élet egészében betöltött szerepét tárjam föl. Ily módon vizsgálni kellett a gazdálkodásmód és az életvitel összefüggését.¹⁸⁷

A vizsgálat arra is kísérletet tesz, hogy feltárja a korábban egységes, azonos módon fejlődő, ám hatalmi, politikai döntések révén kettévágott régió fejlődési tendenciáit. A gömöri régió mesterséges kettévágása szükségszerűen vont maga után a térség határmentivé válását, perifériára szorultságát.¹⁸⁸ Ennek a tényezőnek a kisüzemi gazdálkodás szempontjából is igen nagy jelentősége van. Munkám az 1989 utáni változásokat követő folyamatok irányáról, a kisüzemi termelés térszerkezetének jelenlegi alakulásáról is képet kíván adni.

A régió mezőgazdasági kistermelésének majd százéves alakulását a modernizáció és a kontinuitás kettőségében látom elemezhetőnek.¹⁸⁹

A jelenlegi gazdálkodási formák minél pontosabb és részletesebb adatolása mellett a családi gazdaságok jövedelemszerzésének, foglalkozási szerkezetének, a fogyasztás fő irányainak bemutatása képezi a tanulmány célját.

A vizsgálat eredetileg a századforduló időszakától az egyes gazdaságok kollektivizálásáig terjedő időszakokra vonatkozott volna. Miután a rendszerváltoztatás következtében olyan helyzet állt elő, amely újra lehetővé tette a kisüzemi keretek közötti gazdálkodás folytatását, vizsgáldásaim során igen nagy súlyt fektettem annak elemzésére is, hogy a változások utáni időszakban milyen jellemzői alakultak a kisüzemi gazdálkodásnak. Elsődlegesen azt a kérdést vizsgáltam, hogy a korábbi gazdasági magatartások és beállítódások vajon milyen módon jelennek meg az új körülmények között. Az elemzést igen izgalmassá, ugyanakkor egyben nehezzé is tette az a tény, hogy a trianoni döntés, majd a párizsi béke révén kettészelt történeti Gömör-Kishont megyéhez tartozó magyar falvak egészen más típusú fejlődést jártak be, annak ellenére, hogy mindkét rész az ún. szocialista típusú gazdálkodás körébe tartozott évtizedeken keresztül. Ez a probléma egyben arra is utal, hogy rövid történelmi korszakok is nagy hatást gyakorolhatnak korábban azonos tendenciák mentén zajló társadalmi-gazdasági folyamatokat illetően.¹⁹⁰

Két egymással szorosan összefüggő tényező képezi azt a keretet, amely a mindenkori gazdálkodói magatartásokat befolyásolja. Többen úgy vélik, hogy a makrogazdasági tényezők, a közgazdasági környezet határozza meg azokat a formákat, amelyek a paraszti gazdálkodás mikéntjét befolyásolják.¹⁹¹ Az újabb kutatások rámutatnak arra, hogy a mentális tényezőknek a folyamat jellegének meghatározásában ugyancsak fontos

¹⁸⁷Oláh Sándor 1984.

¹⁸⁸ A határmenti térségek vizsgálatához lásd Éger György 1990., Hadas Miklós 1994.

¹⁸⁹ Kovách Imre 1988.

¹⁹⁰ Éger György 1990. 75-96.

¹⁹¹Tóth Tibor 1988., Balogh István 1965.

szerpe van.¹⁹² A gazdálkodási gyakorlat teljesen feloldódott a mindennapi általános életvezetési gyakorlatban. A társadalmi relevanciával bíró kulturális minták döntő mértékben behatárolják az egyéni gazdálkodási gyakorlatot. Az alábbiakban a két szempont együttes vizsgálatát tartjuk feladatunknak.

A vizsgálat módszere

Munkám az egykori Gömör megye magyarok lakta déli területének vizsgálatára vállalkozik. A vizsgálatba azokat a falvakat vontam be, ahol az 1910-es összeírás alapján a települések lakosságának több mint 50 százaléka magyar volt.¹⁹³ Az eltelt majd egy évszázad alatt lezajlottak bizonyos etnikai átrendeződések, azonban ezek a változások elhanyagolható mértékben befolyásolták a térség etnikai homogenitását.¹⁹⁴ E szempont alapján a vizsgált települések száma 146.

Munkám során három szinten próbálok a kérdéskört megközelíteni. Makroszinten a régió egészére, mezoszinten konkrét településekre, mikroszinten családi gazdaságokra vonatkoznak az elemzések. Makroszinten az országos statisztikai összeírások alapján az összes vizsgálatba vont település adatait feldolgoztam, amelyek összefüggésbe hozhatók a birtoknagysággal, az állatszámokkal, az eszközellátottsággal stb. A középső szinten néhány előzetes szempontrendszer alapján kiválasztott település gazdaságtípusait és gazdálkodói gyakorlatát kívánom elemezni és bemutatni. A harmadik szint esetében pedig a mélyebb elemzésnek alávetett települések egyedi gazdálkodói gyakorlatát mutatom be esettanulmányok formájában. Úgy tűnik csak e három szint együttes kibontása ad lehetőséget arra, hogy ezt a szinte átláthatatlanul összetett problematikát meg tudjuk oldani.

Az alaposabb vizsgálatnak alávetett települések az alábbiak: Baraca, Hubó, Hét, Imola, Felsővály, Kiskovácsvágása, Zádorháza, Zsip.

Külön ki kell térni arra, hogy a kiválasztott 8 község milyen szempontok alapján került a mintába. Az eddigi kutatások az általam vizsgált terület gazdasági szakosodását vizsgálva 5 karakteresen elkülönülő alrégiót különböztetnek meg a nagyobb egységen belül. A kiválasztott falvak közül 1-1 az alrégiókból származik. A falvak mintába kerülésénél figyelemmel voltam arra, hogy a vallási megoszlás kövesse a gömői falvak vallási megoszlásának arányait. Fontosnak ítélem azt is, hogy a mintába megfelelő arányban kerüljenek egykori kismesesi falvak is. Ezen szempontok figyelembe vételével került a mintába Kiskovácsvágása, Zádorháza, Imola, Hét, Felsővály. Baraca, Hubó és Zsip referenciaként került be a kiválasztott települések közé. Feltétlenül meg kell említenem, hogy a századelőre vonatkoztatott állapotok alapján kiválasztott, a mintába került falvak - különösen a szlovákiai falvak - közül túlerepresentáltak azok a települések, amelyek népessége ma jelentős csökkenést mutat. Ennek a ténynek a mai gazdálkodási gyakorlatra igen erős befolyása van. Baraca mintába kerülését azzal magyarázhatjuk, hogy egyike azon kevés gömői településeknek, amelyek már igen nagy mértékben elcigányosodtak. A mintába kerülő falvak kiválasztásánál a szlovákiai falvak megfelelő arányszáma is szempont volt.

A kiválasztott falvak mindegyikében cenzust készítettünk. Ennek során az egész lakosságra vonatkozóan háztartás-összeírást végeztünk. Az alapcenzushoz tartozó adatokon túl (név, születési hely, születési idő, iskolai végzettség, foglalkozás, vallás), minden esetben összeírtuk az egykori és mai család tulajdonába tartozó vagy bérelt területek nagyságát, az eszközállományt és az állatállományt.

Mindazokkal, akik rendelkeznek valamilyen földterülettel, és akik nem csak hobbikert szinten végeznek mezőgazdasági termelést, egy előzetesen összeállított kérdéssor alapján mélyinterjút készítettünk. (Ez azért volt lehetséges, mert nem túl nagyszámú az a népesség, amely ilyen jellegű tevékenységet folytat.) Egyes kisüzemek esetében ezek a mélyinterjúk kiegészültek életútinterjúkkal, genealógiai interjúkkal és részletes megfigyelésekkel is.

Gazdálkodói magatartások és stratégiák a két világháború között

Akkor, amikor a gazdálkodás főbb jellemzőit vesszük szemügyre, hangsúlyozottan kell arra utalni, hogy Gömör-Kishont megye magyarok lakta déli részén igen differenciált viszonyokat találunk. A gazdasági szakosodás, a természeti adottságokra és a helyi hagyományokra épülő kistáji, lokális munkamegosztás igen jellemző erre a vidékre.

A vizsgált régió - a változatos táji adottságoknak megfelelően - az alkalmazkodás gazdag formakincsével rendelkezett. A mezőgazdálkodás mellett a táji környezet kiélésének változatos formáit

¹⁹²Bíró Zoltán-Gagy József-Oláh Sándor 1994.

¹⁹³Népszámlálás 1910. 357-369.

¹⁹⁴Keményfi Róbert igen alapos elemzésnek veti alá az etnikai térszerkezet változását az egykori Gömör és Kis-Hont megye viszonylatában. Munkája felment az adatok részletesebb bemutatásától. Keményfi Róbert 1998.

gyakorolta, s többségének életmódjában együtt és egyszerre voltak jelen a paraszti munka és az "egyéb" tevékenységek.¹⁹⁵ A paraszti életforma egységének hangsúlyozása mellett egyúttal arra is utalni kell, hogy ez az életforma több egymás mellett érvényesülő társadalmi és kulturális szubkultúrából áll.

Már a múlt század második felétől nagy szerepet játszik a falvak életében a gömöri és borsodi iparvidék kialakulása. A környező ipari üzemek és bányák munkássága elsősorban a falvak földnélküli és szegényparaszti rétegeiből tevődött ki. Kialakul egy kétlaki életformát élő jelentős réteg, amelynek azonban a kultúráját az ipar nem tudja a maga képére formálni. Az iparosítás csak kisebb mértékben módosította a falvak társadalomszerkezetét és életformáját. A változás csak annyiban állt, hogy ezek a munkát vállaló rétegek az ipar napszamosaivá váltak, de életvitelük és mentalitásuk tradicionális paraszti maradt.¹⁹⁶

A történeti Magyarország északi-északkeleti területén illetve településeinek jó részén csupán a paraszti népesség kisebb része alakíthatott ki a földhöz kapcsolódó, a mezőgazdasági tevékenység domináns jellegét fenntartó parasztüzemet. Az északi területek népi kultúrájának egyik legfőbb sajátossága éppen a tradicionális mezőgazdálkodás és az egyéb tevékenységi formák között fennálló sokszálú viszony, ezek kapcsolata, arányai a hagyományos műveltség táji tagolódásának egyik fő összetevője. A vizsgálatok megerősítik az újabb szakirodalomban kialakított álláspontot. A gömöri régió agrárnépességének csupán harmada volt képes kizárólag mezőgazdasági tevékenységre alapozva fenntartani háztartásgazdaságát. Ezen paraszti üzemek gazdasági stratégiáit és magatartását röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A századelő és két világháború közötti paraszti családi gazdaságok többségére az ugarhagyó gazdálkodás, a biztonságra törekvő, szükségletközpontú, "mindent termelő" stratégia volt jellemző. A termelés tényezőit nem vagy alig igazították a piaci követelményekhez, általános volt a biztonságra, pozícióörzésre, kockázatkerülésre koncentrált gazdasági viselkedésmód.¹⁹⁷

A hosszú ideig fennmaradó nyomáskényszer a szántóföldi termelésben, a természetes erőforrások használatának közösségi szabályozása, a változásokat, az egyéni vállalkozó kedvet fékező kulturális konstrukcióként működtek.

A századelő és a két világháború közötti időszak paraszti üzemformái a piac által nem érintett kvázi gazdasági kalkuláción nyugvó legradicionálisabb termeléstől a piacorientált modern vállalkozási formáig terjednek.

A gömöri magyar falvak parasztüzemei a tradicionális gazdálkodás időszakában az alábbi típusok szerint különültek el:

1. Önellátó parasztgazdaság, amelyben a gabonatermesztés a meghatározó.
2. Önellátó parasztgazdaság, amelyben a földművelés és az állattenyésztés egyensúlyban van.
3. Önellátó parasztgazdaság, amelyben az állattenyésztés van túlsúlyban.
4. Ártermelő parasztgazdaság, amelyben a gabonatermesztés van túlsúlyban.
5. Ártermelő parasztgazdaság, amelyben az állattenyésztés van túlsúlyban

Jóllehet ezek a típusok jellemzik a paraszti üzemeket, azonban hangsúlyozni kell, hogy a gazdaságok zöme a piaccal csak érintőleges kapcsolatban állt.

A családi gazdaságok üzemben tartói nemcsak nem vállalkozhattak, de nem is vállalkoztak. Egyfelől a gazdaságok erősen háztartási jellege, a közigazgatási környezet által a vállalkozástól megkívánt kellő tőkeerő hiánya, másfelől az öröklött gazdálkodási stílushoz való ragaszkodás, a létbizonytalanságtól való, nagyon is indokolt félelem által motivált, gazdasági szempontból mégis irracionálisan magas megtakarítási hajlandóság elzárta az aktív piaci alkalmazkodás elől az utat. A gazdaságok számára a piac, az árukapcsolatok rendszere félelmetes és nyomasztó volt, részvételük csak kényszer eredménye lehetett. E viszonyok a paraszti gazdaságok zömére voltak jellemzőek.

Ebben a gazdasági beállítódásban nem történt meg a termelés munkafolyamatainak nyomon követése, a költség-és jövedelem elszámolás, a racionális kalkuláció szigorúan gazdaságossági szempontokat érvényesítő eszközeivel. A háztartás és a gazdaság ügyleteit nem választották szét.

A gazdálkodás célja, a cél eléréséhez szükséges lépések a hagyományban rögzítettek. Ekkor is meg van ugyan a gazdálkodásban a kalkulatorikus elem, de a hagyományban rögzítve. Olyan jövőszámítás ez, amit a gyakorlat ezerszer igazolt, így az egyéni praxisban nem jelenik meg, mint kalkulatorikus elem.

Nincs átgondolt piaci vagy termelési stratégiájuk. Az ilyen termelést piac által nem érintettnek foghatjuk fel. Azt, hogy mit és mennyit állítanak elő nem a piaci viszonyok döntenek el. A mit termeljenek kérdésre a tradíció által adott, a mennyit termeljenek a piactól független presztízs okok adnak választ. A gazdaság szervezőelve a tradicionalitás.

¹⁹⁵ Viga Gyula 1990. 18.

¹⁹⁶ Szabó Zoltán é.n. 130-131.

¹⁹⁷ Oláh Sándor 1997. 76.

A hagyományos paraszti életforma legfőbb jellemzői az egyenlő örökösödés, az önellátó gazdálkodásra törekvés, a viszonylag merev termelési szerkezet, a presztízsszempontoknak a termelésben való érvényesítése, a tőkének a termelésből való részleges kivonása és presztízstárgyakká történő átalakítása.¹⁹⁸

Az öröklési rendszerből a paraszti család mindennapi életének több további vonása következett. Így mindenekelőtt a törekvés arra, hogy megőrizzék, fenntartsák a család nagysága, vagyis a családtagok száma és a rendelkezésre álló föld között kialakult egyensúlyt, összhangot.

Gazdálkodói magatartások és stratégiák 1989 után

Akkor, amikor a mai termelés feltételeit és formáit vizsgáljuk elsődlegesen arra, kell utalni, hogy a térség életformáiban mutatkozó korábbi azonosság alapjaiban változott meg. A mai viszonyok vizsgálata során azt látjuk, hogy az életformákban és beállítódásokban alapvető eltérések találhatók egyfelől a vizsgált régió magyarországi és szlovákiai falvainak vonatkozásában, s az egyes falvak között is.

A mai állapotok elemzése során elsődlegesen azt vizsgáltam, hogy milyen gazdasági magatartást szabályozó gazdálkodói habitusok, mentalitások léteznek, amelyek szerepet kapnak a gazdálkodók stratégiáinak kialakításában és a rendelkezésre álló tőkék alkalmazásában. Nem csupán a vizsgált régió mai gazdálkodói magatartásait és formáit vonom be az elemzésbe, hanem kísérletet teszek arra is, hogy a régióban zajló folyamatokat a magyarországi állapotokkal összehasonlítsam. Az alábbiakban a társadalomstatisztikai elemzések alapján röviden bemutatom a mai magyarországi mezőgazdasági kistermelés főbb jellemzőit. Ezt követően mutatom be és elemzem a vizsgált régió mai gazdálkodói magatartásait és üzem típusait. Végezetül a vizsgált terület vonatkozásában megfigyelhető eltérések elemzését végzem el.

A kisüzemi mezőgazdasági termelés jellemzői Magyarországon

Magyarországon a rendszerváltoztatást követően a nagyobb számban megjelent mezőgazdasági termelő és létrejövő vállalkozások jelentős része a korábbi kistermelés kereteiből nőtt ki.

Az újonnan létrejött paraszti illetve vállalkozói jellegű gazdaságok jelentős része is követi a több megélhetési forrásra való támaszkodás stratégiáját. A termelési szerkezettől, szakosodástól függően gazdaságtípusokat lehet megkülönböztetni. A mai gazdaságok esetében fontos jellemző, hogy az adott gazdaság alapvetően egy vagy több termékből ért el bizonyos termelési értékeket. Ennek megfelelően *Harcsa István* három gazdaságtípust különít el.

1. monokulturás gazdaságok (egy adott termék legalább 75 %-át adja a bruttó termelési értéknek)
2. egy-egy ágazat túlsúlya a jellemző (egy adott ágazat 50-75 %-át adja a teljes bruttó termelési értéknek)
3. vegyes gazdaság (egyetlen termék részesedése sem haladja meg a bruttó termelési érték 50 %-át).¹⁹⁹

A nagyobb gazdaságot fenntartók körében a monokultúrás gazdálkodás túlsúlya a jellemző. A rendszeresen árut termelő gazdaságok háztartásainak mérete nagyobb az összes gazdaság átlagánál. A háztartások nagysága a termelés növekedésével párhuzamosan emelkedik.²⁰⁰

A kapott adatok tükrében kétféle gazdasági magatartás jelenik meg. A kisebb termelési értéket képviselő gazdaságok egy hagyományosabb típust képviselnek, ahol a gazdaságok négyötödét a szarvasmarha, - a sertéstartó és a vegyes gazdaságok alkotják. E hagyományos szerkezetűnek tekinthető gazdaságok vállalkozásszerű kialakítása jóval tökeigényesebb, a megtérülés is hosszabb időt vesz igénybe. Az ilyen típusú gazdaságot fenntartókra a hosszú távon való gondolkodás és lehetőség szerint az óvatos, a több ágazatra támaszkodó, a kockázatot többnyire kerülő magatartás a jellemző. Ezzel szemben a baromfitartók kisebb tőkével a gyorsabb megtérülést helyezik előtérbe.²⁰¹

Az önellátásra termelés az árutermelőket is a vegyes termékszerkezet fenntartására kényszeríti. A vegyes termékszerkezet a tradicionálisan termelő parasztgazdaságok alkalmazkodási stratégiájának volt a része.

Az árutermelő kisüzemek esetében az önfogyasztásra kerülő termékek magas aránya és a vegyes termékszerkezet a specializáció erőtlenségét eredményezi. Az önfogyasztásra kerülő termékek költségeinek elszámolása nagyon kevés esetben történik racionális kalkuláció szerint. Az önellátásra termelés a nagy élőmunka ráfordítással gátolja a specializációt és a vállalkozás jellegű elsődlegesen piacra orientált termelést.

A gazdálkodói magatartások formálódása során a gazdasági érdekeltség mellett a családi gyökerek is meghatározóak lehetnek a vállalkozói magatartás kialakulásában. Bizonyos fokú kontinuitást lehet felfedezni a

¹⁹⁸ Andrásfalvy Bertalan 1973. 105-110.

¹⁹⁹ Harcsa István 1994. 24.

²⁰⁰ Chris, M. Hann 1978. 58.

²⁰¹ Harcsa István 1994. 26.

szülők és nagyszülők korábbi társadalmi és gazdasági helyzete, valamint az intenzív gazdálkodásra való mai törekvés között.²⁰²

A háztáji gazdálkodás időszakában a gabonafélék és más jól gépesíthető növények termelése a nagyüzemekben koncentrálódott, addig a sok kézimunkát igénylő kertészeti ágazatok a kisgazdaságokéban. Jóllehet a rendszerváltoztatás utáni időszakban ebben némi módosulás bekövetkezett, de jellegeiben azzal azonos maradt.

A társadalomstatisztikai adatok arra utalnak, hogy az agrárszakemberek csoportjából kerültek ki a legnagyobb árutermelők, és ezekre a gazdaságokra a legjellemzőbb a gazdaság modernizálására irányuló törekvés. A háztáji gazdálkodás idején a saját gazdaságuk fejlesztését és modernizálását alapvetően a mezőgazdasági nagyüzemmel való kedvező kooperációs lehetőségekre alapozták, ezek hiánya ma sok nehézséget okoz az egyes gazdaságoknak.

A magántermelők igyekeznek a számukra leginkább megfelelő csatornán értékesíteni a megtermelt termékeket. Az intézményes piaci kapcsolatok azonban meglehetősen bizonytalanra váltak sok esetben meg is szűntek és ez a körülmény komoly gátat szab az árutermelés bővítésének, több esetben szinten tartásának is.

Egyértelmű kapcsolat mutatható ki a vizsgált gazdaságok árutermelésre törekvése és modernizálódása között. A kistermelők jelentős hányada a munka intenzív kultúrák termesztésére specializálódtak, de ezt már a rendelkezésre álló gépi háttér segítségével végzik. Minél jobb a gazdaság gépeltartottsága, annál nagyobb mértékű az árutermelés és annál inkább törekednek a biztonságosabbnak tűnő - szerződéses keretek közötti - értékesítési formákat igénybe venni.

A társadalmi differenciálódás hagyományos elemei (örökség, tradicionális kapcsolatrendszer és szaktudás) jelentősége csökkent. Sok tekintetben jelentős különbség van a főfoglalkozású és a részidős gazdálkodók között.

Minél nagyobb a gazdaság annál inkább megfigyelhető a monokultúrás termelésre, a szakosodásra való törekvés. Sajátos tendenciát lehet megfigyelni a gazdaság mérete és költségszerkezete között. Minél nagyobb méretű a gazdaság, annál kisebb a gazdaság bővítésével és modernizálásával kapcsolatos költségek hányada. Az e mögött meghúzódó gazdálkodói magatartást az átmeneti viszonyokhoz való tipikus és leginkább hatékony megnyilvánulásának tekinthetjük. E magatartásra a rövid távú racionális gazdálkodás a jellemző, ahol a befektetett tőke hasznosulását tekintve a gyors megtérülés jelenti az elsődleges szempontot és nem a hosszú távon, ám bizonytalanul megtérülő modernizálás.²⁰³

Minél nagyobb a gazdaság mérete annál alacsonyabb az öröklésből származó rész és ezzel szemben növekvő a bankhitelek aránya. A fiatalabb és szakképzettebb gazdálkodók nagyobb kockázatvállalás jellemzi, e rétegeknél fontos szempont a gazdaság vállalkozásszerű működtetése.²⁰⁴

A nagyobb termelést folytatóknak, csak kevesebb, mint fele tekinthető főfoglalkozású gazdálkodónak.

A szigorúan vett vállalkozói magatartás szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy vezet-e könyvelést a gazdálkodó. Ebből a szempontból a gazdaság nagysága egyértelműen meghatározónak bizonyul, minél nagyobb a bruttó termelési érték, annál inkább jellemző a könyvelés vezetése.

A tradicionális vonások továbbélése a egyes gazdaságokat jellemzi a leginkább, hiszen a sokfajta termék előállítására miatt az önállóságra irányuló törekvés húzódik meg.²⁰⁵

A monokultúrális gazdálkodók jelentős részének a gazdálkodás inkább egyfajta vállalkozást jelent, míg más gazdálkodói rétegekben többnyire egy sajátos életforma vállalását.

A kockázatvállalás szempontjából a monokultúrás gazdaságok tekinthetők a leginkább vállalkozói típusnak. Az e típusba tartozó gazdálkodók többnyire a tőke megtérülés rövid ciklusaiban gondolkodnak, ami nem feltétlenül nélkülözi a hosszú távú stratégiában való gondolkodást. Ezzel szemben jól elkülöníthető típust alkotnak a vegyes gazdaságok, ahol a különböző ágazatok folyamatos modernizálása és bővítése, jóval nagyobb költséget jelent, mint az egy ágazatra koncentráló gazdaságoknak. Az e típusba tartozó gazdák rövid távon óvatosak és nem merik vállalni a konjunkturális változásokból fakadó kockázatokat, amelyek kétségtelen, hogy a monokultúrális gazdaságokra nagyobb veszélyt jelentenek.²⁰⁶

A gazdaság gépeltartottságát a modernizálással és a gazdaság bővítésével kapcsolatos gazdálkodás fokmérőjének is lehet tekinteni.

A gazdaságok kétharmadát a korábbi kisgazdaságból, illetve a főmunkahelyről származó jövedelemből alapozták meg. Mindez egy szorgos, felhalmozói jellegű életvitelre utal.²⁰⁷

202 Harcsa István 1996. 6.

203 Harcsa István 1994. 11.

204 Harcsa István 1994. 9.

205 Harcsa István 1994. 30.

206 Harcsa István 1994. 32.

207 Harcsa István 1994. 43.

Egy-egy gazdaságon belül többnyire az a legeredményesebb ágazat, amely egyúttal a gazdaság fő profilját jelenti.

Az 1994. évi mezőgazdasági gazdaság-szerkezet összeírás szerint Magyarországon a gazdaságok 44 %-a vegyes profilú, 35 százaléka növénytermelő, 21 százaléka pedig állattenyésztő típus.

Országosan a legjellemzőbb a fél hektár alatti birtokméret, az összes háztartás 77 %-a ilyen méretű földterületen gazdálkodik. 10 hektár feletti területen csak valamivel több, mint egy százaléuk gazdálkodik.

Az egyéni gazdálkodók gépi eszköz ellátottsága alacsony színvonalú, mindössze 3,4 %-uk rendelkezik traktorral.²⁰⁸

A főfoglalkozású egyéni vállalkozók 83 százaléka tartozik a vegyes gazdálkodási típusba, amely bizonyítja, hogy a szakosodásuk nem jellemző. Területük jobban szétagolt, mint az összes gazdálkodó átlaga.

Az egyéni gazdálkodók változatlanul kevés számú állandó és időszakos alkalmazottat foglalkoztatnak. Az alkalmazottak mintegy kétharmadát időszakosan foglalkoztatják. Az egyéni gazdálkodók elsősorban a növénytermelési kampánymunkák idején állítanak be idegen munkaerőt. Még a főfoglalkozású egyéni gazdálkodók is elsősorban családi munkaerőre alapozzák gazdálkodásukat.

Az utóbbi néhány évben az önálló termelés egyfajta "reneszánszának" lehetünk tanúi. 1992-ben a háztartásoknak 34,4 százaléka 1994-ben már 44,4 százaléka folytatott kizárólag önálló jellegű kistermelést.²⁰⁹

Spéder Zsolt a mezőgazdasági kistermelésen belül piacorientált, piacra is termelő (hagyományos paraszti) illetve önálló típusokat különböztet meg. Az általa vizsgált balassagyarmati kistérségben az ott lakók több mint négyötöde folytat mezőgazdasági kistermelést. Közöttük többségben vannak a növénytermesztők, de a háztartások fele állattenyésztéssel is foglalkozik. A kistermelők majd egyötöde piacorientált termelést folytat, többségük tevékenysége azonban önálló, vásárlást kiváltó jellegű.²¹⁰ A mezőgazdasági kistermelés az általa vizsgált térség háztartásainak mintegy negyedét pénzbevételhez juttatja.

A kistermelés piacorientáltságát, az önállósítást alapvetően két tényező befolyásolja. A kistermelés eltérő típusai a település jellegéhez és a generációkhoz köthető. A fiatalabbak vagy nem folytatnak kistermelést, vagy piacorientált termelést folytatnak. Balassagyarmat térségében a piaci jövedelemszerzés a magasabb státuszúakhoz köthető.²¹¹

Aszerint, hogy a mai mezőgazdasági kisüzemek milyen kapcsolatot tartanak a piaccal az alábbi típusok különíthetők el: 1. Házkörűli vagy hobbi gazdaság 2. önálló gazdaság 3. időszakosan értékesítő gazdaság 4. rendszeresen értékesítő gazdaság.²¹²

A kistermeléssel foglalkozók jövedelmei kiegészítik főfoglalkozásból származó jövedelmeiket. A keresők munkajövedelmük maximálásában érdekelték. Minél kisebb a főfoglalkozásból származó jövedelmük, annál nagyobbak a mezőgazdaságiak és fordítva.²¹³

A régió mai gazdálkodási formái

Laki László vizsgálatai szerint a kárpótlás és a vagyonvesztés ellenére Magyarországon a falusi lakosság többsége nem rendelkezik megművelhető földterülettel, a telkén, kertjén stb. kívül. Egy községre kiterjedő teljes körű (732 háztartás) vizsgálat során azt találta, hogy a háztartások 68 %-ának nincsen földterülete, további 7 százalékanak is 1 hektár alatti van, jelentősebb birtoka (10 hektáron felül) a háztartások csupán 6 százalékanak van. A termőföldek nagysága, az eszközök, a termelési tapasztalatok és más erőforrások hiánya, továbbá a piacok beszűkülése együttesen oda vezetett, hogy e csoportok egyáltalán nem folytatnak termelést - a háztartások egynegyede állatot sem tart és növényt sem termel - vagy csak a háztartás szükségletei minimális kielégítésének mértékéig.²¹⁴

Magyarországon a szociológiai vizsgálatok arra utalnak, hogy a kisgazdaságok mérete fokozatosan növekszik, tehát észrevehető koncentráció zajlik.²¹⁵ Ez a régióra vonatkozóan nem egyértelműen regisztrálható folyamat.

A kollektívizációt követő jelentős foglalkozási és lakóhelyi mobilitás és társadalmi átrétegződés igen jelentős eltéréseket eredményezett az egyes lokális társadalmak vonatkozásában.

²⁰⁸ Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban... 1995. 11.

²⁰⁹ Spéder Zsolt 1997. 11.

²¹⁰ Spéder Zsolt 1997. 11.

²¹¹ Spéder Zsolt 1997. 14.

²¹² Burgerné-Keszthelyiné-Salaminné 1990. 2.

²¹³ Burgerné - Keszthelyiné- Salaminné 1990. 6.

²¹⁴ Laki László 1997.84.

²¹⁵ Harcsa István 1996. 6.

A kutatás eredményei arra utalnak, hogy eltérő gondolkodási struktúrákkal, eltérő mentalitással van dolgunk, amikor a vizsgált régió szlovákiai és magyarországi falvai gazdálkodói magatartásának mai formáit vizsgáljuk.

A szlovákiai termelők esetében az intenzív árutermelő farmgazdálkodás kialakulásának nagyobb a szerepe. A magyarországi falvakban az ilyen vállalkozói típusú gazdálkodási formát a kft. testesítik meg.

A szlovákiai viszonyok jellemzése során hangsúlyozottan kell arra utalni, hogy ott a modern farmer és a hagyományosabb paraszti gazdálkodás mellett továbbra is meghatározóak maradnak az új viszonyokhoz illeszkedő mezőgazdasági szövetkezetek is.

A makrogazdasági feltételek kedvezőtlen volta egyaránt jellemzi a magyarországi és szlovákiai mezőgazdasági kistermelőket. A földön kívül szinte minden fontos feltétel (tőke, szaktudás, piaci kapcsolat) hiányzik a mezőgazdasági vállalkozás beindításához.

A mezőgazdálkodással foglalkozó árutermelők többsége számára az árutermelés nem vállalkozás típusú tevékenység. Ők jobbra csak a feleslegüket adják el, termelésüket nem elsősorban a piac igényei szerint alakítják, nem lépnek ki a hagyományos közösségből, ami egész gazdálkodásukat és értékesítési lehetőségeiket meghatározza.

Igen nagyszámban találunk olyan kisüzemeket, ahol a termékszerkezetet a család fogyasztási szükségleteihez alakítják, itt a piaci részvétel vagy teljesen hiányzik, vagy alárendelt szerepet játszik. Ezeket az üzemeket egyértelműen jellemzi a fentiekén túl a saját munkaerő kizárólagos használata.

Tóth Tibor az egy mezőgazdasági keresőre jutó mezőgazdasági terület és az egy mezőgazdasági lakosra számított művelt terület alapján csoportosította a mai magyarországi megyéket a kisüzemi termelés jellege szerint. Az országos átlag az első esetben 4, 8 kataszteri hold a másodikban 3,1 kataszteri hold.²¹⁶

Az általunk vizsgált régió a harmadik típusba került, ahol is a mezőgazdasági termelés színvonala alacsony maradt. Itt a mezőgazdasági és a művelt terület is az országos átlag alatt van, amit gyenge szántóműveléssel és nagy állatsűrűséggel lehet jellemezni.

A kistermelés és a településszerkezet kapcsolatát mutatja, hogy mind a tradicionálisan önellátó, mind a paraszti kisüzemek aránya azokon a területeken magas, ahol az aprófalvas vagy falusi településforma a meghatározó.

Az északi megyék kistermelése a legkisebb intenzitású. A kistermelő korosztályok szakstruktúrája és kistermelésben való részvétele is erősen elkülönül. Itt a legnagyobb az ötven-hatvan évesek aránya, akik kisparaszti családból származnak. Az intenzívebben árutermelők főként közülük kerülnek ki. A hegyvidéki falvakban az el nem vándorolt idős és középkorú parasztszervezetű kisüzemei teszik ki az árutermelő kisgazdaságok háromnegyedét. A kistermelés infrastrukturális helyzete talán ebben a régióban a legelmaradottabb. Az önellátás kényszere is ezekben a falvakban a legnagyobb. Hiába magas a birtokos parasztszervezet aránya, a tradíciók a kistermelésben nem hagynak nyomot. A középrétegekbe emelkedést a kistermelésben való részvétel itt segíti a legkevésbé. A paraszti családokból származók nagyon nagy arányban költöztek az ipari centrumokba, ahol a mobilitási utak a szakmaszerzéshez, s az első gazdaságban elfoglalt pozícióhoz kötődnek elsősorban és nem a mezőgazdasági kistermeléshez.

A régió mai mezőgazdasági üzemformái a piac által nem érintett kvázi gazdasági kalkuláción nyugvó legtradicionálisabb termeléstől a piacorientált modern vállalkozási formáig terjednek.

Kovách Imre az 1980-as években vizsgálta a mezőgazdasági kistermelés üzemformáit Magyarországon. Az ő tipizálását bizonyos korrekciókkal a gömöri régió mai vizsgálata során is lehet alkalmazni.²¹⁷

A régió mai gazdálkodási formáinak vizsgálata során – *Kovách Imrének* a háztáji gazdálkodási formákra kialakított tipológiáját a mai helyzetre vonatkoztatva - az alábbi üzem típusokat különíthetjük el:²¹⁸

Tradicionális önellátó kisüzem

A termelés helye a ház körüli kert, gazdasági udvar, célja a minél több saját fogyasztásra szánt élelmiszer előállítás. A felesleget esetleg értékesítik, de ez a gazdálkodás módján semmit nem változtat. Elsődlegesen zöldséget, baromfit, sertést termelnek. Az önellátó kisüzemek a háztartás részei. Nincsenek külön választva a háztartás és kisüzem kiadásai, gazdasági ügyletei, vagy a háztartásban és a kisüzemben végzett munkák. A kalkuláció minden esetben hiányzik, nem kiadás-megtakarítás a cél, hanem a hiányzó élelmiszerek előállítása.

²¹⁶ Tóth Tibor 1988. 54.

²¹⁷ Kovách Imre 1988.

²¹⁸ Nemes Gusztáv és Heilig Balázs szuhogyi kutatásaik alapján az alábbi típusokat különítették el: 1. Önellátó konyhagazdaság, 2. Önellátók, jövedelemkiegészítők 3. Árutermelő parasztság 4. Mezőgazdasági vállalkozók. Vö. Nemes Gusztáv – Heilig Balázs 1996.

Árutermelő parasztgazdaság

Ezek a gazdaságok hagyományosan középparaszti mintára szerveződtek. Itt a gazdálkodás, ha nem is az egyetlen, de igen jelentős bevételi forrás. Itt már nagyobb mértékű szaktudásra, nagyobb mennyiségű földre, nagy értékű mezőgazdasági eszközökre és jelentős forgótőkére is szükség van.

Sok esetben nem feltétlenül azért termelnek valamit, mert jövedelmező, a fő célok közé tartozik a több lábon állás biztonsága, ami csökkenti a kockázatot, de korlátozza az elérhető haszon mértékét.

Árutermelésre szervezett üzemfajta, de a régi parasztgazdasághoz hasonlóan élelmiszer-önellátást is biztosít egyes termékekből. A termelés helye a ház körüli telek, zárt kert, saját föld vagy bérelt föld egyaránt lehet. Itt általában nagyobb a termelés volumene, így nagyobb befektetést, jobb infrastrukturális feltételeket kíván ez a gazdálkodási forma, mint az előző. A kalkulációban olykor felfedezhetőek a piaci racionalitás nyomai, de a pénzügyeket alapjában véve még a háztartás igényei szabályozzák. Néha itt már a gazdaság kiadásai prioritást kapnak a háztartási igényeivel szemben.

A termelés nem specializált, de egy-két termékből egészen nagy mennyiséget is előállítanak. A háztartás és a gazdaság munkáit illetve pénzügyeit esetenként szétválasztják, de az üzem és a háztartás gazdasági egység marad. A pénzügyeket racionálisan kalkulálják, egyes terményeknél azonban ez a kalkuláció a hagyományokban és a közvéleményben rögzített és nem tényleges számításokkal igazolt. A munkaráfordítás a legtöbb esetben kalkulálatlan. A termelés technikája sok hagyományos elemet őriz.

Vállalkozásra épülő mezőgazdasági kisüzem

A mezőgazdasági termelés ebben az üzemformában már minden esetben főfoglalkozás, a háztartás számára elsődleges bevételi forrást jelent. A termékek túlnyomó többségét eladási céllal állítják elő, önellátásra egyáltalán nem termelnek. A fizikai munka zömét még itt is a tulajdonos és a családja végzi, de már rendszeresen igénybe vesz bér munkát is. A gazdaság pénzügyeit könyvelik, rendszeresen megtervezik a várható kiadásokat és bevételeket, így itt a kalkuláció racionálisnak mondható. Azonban hiányzik belőlük a kizárólag profitszerzésre orientált gazdasági magatartás. A gazdálkodás az ő szemükben nem csupán a jövedelemszerzés eszköze, amit ha jobb üzlet adódik bármikor felválthatnak mással. Magatartásukban megőrizték a hagyományos értelemben vett paraszti lét bizonyos elemeit. Jóllehet gazdálkodásuk racionálisnak mondható és jövedelmezőnek is tekinthető, nem individualizálódtak, társadalmi értelemben nem váltak vállalkozóvá.

A mai gazdálkodói magatartások alapján az alábbi típusokat találtuk a vizsgált régióban:

A piac által nem érintett gazdasági magatartás

Itt a tradíciókon nyugvó magatartásrend szabályozza a követett gazdasági, kistermelési stratégiát és a termelés mindennapjait. A termelés célja, a cél eléréséhez szükséges magatartásmód és a termelési rend a hagyományban rögzítettek. A gazdálkodás eredménye sem előre és racionálisan kalkulált, hanem a tapasztalatban adott. A termelés stratégiája nem egyéni szinten átgondolt és kidolgozott. Az ilyen típusú termelés piac által nem érintett. A vállalkozás üzemformái és a vállalkozói típusú pénzhasználat az ilyen habitusú termelőktől idegen.²¹⁹

Piacérintett gazdasági magatartás

Ezek az üzemek piacra termelnek, de a hagyományos keretek között. Hagyományörzően ragaszkodnak egyik vagy másik termékfajta előállításához, amire tradicionális szakértelmük predesztinálja őket. Gazdaságuk nem irányul olyan mértékben a piacra, hogy szaktudásukat modernizálni, gazdasági stratégiájukat és magatartásukat változtatni kellene.²²⁰

Ez a beállítódás jellemzi az árutermelő parasztgazdaságok többségét.

Piacorientált gazdasági magatartás.

Nem ismerik és ellenőrzik a termelés és értékesítés folyamatának egészét, de a jövedelmezőségtől függően termelnek. A piaci lehetőségek szerint döntenek, hogy mit és hogyan termeljenek, ugyanakkor a piactól független gazdasági hajlandóságuk is befolyásolja a gazdasági magatartásukat. Nem a tradíciók, vagy más közösségi értékek nyomására működtetik kisüzemeiket, de nem tartják pontosan számon a munkaráfordításokat,

²¹⁹ Kovách Imre 1988. 91-92.

²²⁰ Kovách Imre 1988. 92.

és még az egészen nagy volumenű termelésbe is többszörös biztosítékot építenek be. A piacorientáltság nagyon sok esetben a tradicionális és vállalkozói magatartás kettősségét hordozza.²²¹

Míg a magyarországi falvakban ez a beállítódás kisebb üzemméreten, egy belterjesebb gazdálkodást jelent, addig a szlovákiai vállalkozók esetében jóval nagyobb az üzemméret, azonban kevésbé belterjes a gazdálkodásmód.

Ez a beállítódás összefüggésbe hozható a vállalkozásra épülő mezőgazdasági kisüzemmel, ugyanakkor az árutermelő parasztgazdaságok néhány tagját is jellemzi. A különbség abban mutatkozik, hogy ez utóbbiak esetében nem az egyetlen jövedelemforrás a mezőgazdasági kisvállalkozás.

Piacra szerveződő gazdasági magatartás

Itt a termelést kalkuláció előzi meg, a pénzhasználat minden elemében vállalkozói. A kalkuláció a saját munkavégzésre is kiterjed. A termelés és értékesítés egész folyamatát ismerik, s amennyire lehet a legtöbb mozzanatot ellenőrzik és irányítják.²²²

Gazdálkodási formák és üzemtípusok a vizsgált falvakban

Felsővály

A Vály-völgy egészén 1951-52-ben jöttek létre az egységes földműves szövetkezetek.

A mai szövetkezetnek 1600 ha területe van. Az összes szántóföld 2400 hektár, a többit kivették. Ez a jelenlegi állapot szerint 435 ember tulajdona. A szövetkezetben ma 85 személy dolgozik nagy részük jogosult személy. A szövetkezet a jogosult személyeknek hektáronként fizet bérletet. Ez jelenleg 1998-ban egy mázsa termés (búza, vagy árpa). A szövetkezeti tag kérheti ennek a terménynek a mindenkori piaci árát is.

A szövetkezet elnöke a nagyarányú birtok kivételt azzal magyarázza, hogy az emberek bizalmatlanok a szövetkezeti gazdálkodással szemben, attól félnek, hogy a rossz gazdálkodás következtében tönkre mennek a szövetkezetek (minthogy erre igen sok példa is van) s ez által a vagyonszűk elveszik számukra. Ezzel függ össze, hogy 1992-től a mezőgazdasági átalakulási törvény szlovákiai elfogadásától kezdődően megindult a földterületek és vagyonszűk kivitele a szövetkezeti vagyomból. A szövetkezeteknek a vagyonszűk 90 napon belül ki kell adniuk a jogos igénylőnek. Természetesen ezt állapotokban, terményben vagy esetlegesen gépparkban kapják ki az emberek. Ennek következtében a kevésbé értékes és mobilizálható vagyonszűk marad a szövetkezetekben.

A szövetkezetekben dolgozók között még ma is erősen él a korábbi időszak bér munkás mentalitása. Különösebb a középgenerációhoz tartozók esetében gyakori a laza munkatempó. Azoknál, akik már saját gazdaságukban nem nevelődtek bele a paraszti munkaerőcsbe s ma már nem képesek és nem is akarnak munkatempót váltani. A szövetkezet vezetősége szerint ma ez az egyik igen erősen gátló tényező az eredményes gazdálkodásban. A fiatalabb generáció esetében, ha érdekeltté teszik őket a keményebb munkavégzésben már megfigyelhető a változás. Úgy tűnik itt a háztáji gazdálkodás hiánya miatt a korábbi paraszti munkafelfogás és hozzáállás jelentős törést szenvedett. Ez is nagyfokú eltérést mutat a Magyarországon maradt falvakhoz viszonyítva.

A Vály-völgyön a nagyüzemi 100 hektárnál nagyobb birtokméreten való gazdálkodás továbbra is a meghatározó. A megmaradt szövetkezeti forma mellett két nagyobb földterülettel rendelkező kft. működik. A magángazdaságok szerepe teljesen elenyésző. Az egész völgyön három olyan kistermelő működik csupán, aki a mezőgazdaságra alapozza megélhetését. Mind három esetben a korábbi családi örökség szövetkezetből való kivitele és a vagyonszűkhez gépparkként való hozzájutás tette lehetővé az önálló üzem kialakítását. Két üzem vegyes szerkezetű és jellemzője, hogy a földművelés az állattartásnak van benne alárendelve.

A két magángazdaság nagyállattartással foglalkozik és a tejtermelésből is jelentékeny bevétellel bírnak.

Az egyik vállalkozó kényszerűségből munkahelyének megszűnte miatt kezdett el mezőgazdálkodással foglalkozni. Rendelkezik a szükséges gépparkkal s a 16 hektáros területnél többet a család munkaerejével nem tud megművelni, így az üzemméret bővítésére nem is gondol. Néha szükség van külső munkaerő alkalmazására is, de fő cél a bér munka alkalmazás elkerülése.

A harmadik gazdálkodó, aki megélhetését is a földművelésre alapozza intenzív kertkultúrával foglalkozik.

Jóllehet a völgyön is nagyméretű a munkanélküliség, azonban közülük - még ha a családi örökség ezt lehetővé is tenné - nem érdeklődnek a mezőgazdasági tevékenység iránt. Inkább korábbi igény szintükből

²²¹ Kovách Imre 1988. 93.

²²² Kovách Imre 1988. 93.

engednek, semmint gazdálkodásba kezdjenek. Ehhez említeni kell azonban azt is, hogy aki a családi örökség és a vagyonrész révén nem tud olyan üzemet létrehozni, amelynek gépesítettsége kielégítő a mai közgazdasági viszonyok és hitellehetőségek között eleve reménytelen helyzetben van. A háború után született generáció számára nemcsak hogy nem vonzó alternatíva, hanem a legtöbb esetben nem is reális lehetőség a mezőgazdaságból való élés.

Az egyik kft. 450 hektáron gazdálkodik a tulajdonos a majd százholdas családi örökséget azokkal a földterületekkel egészítette ki, amelyet a völgyön lakók a szövetkezettől kivettek. Tőlük azonos feltételek mellett bérlik. A felek között kötött szerződés alapján a kft 10 év leforgása alatt kifizeti a vagyonrészt. Sokan ezt a formát igen kedvezőnek találják. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kivitt vagyonrészek nem szolgálják a termelést, hanem fogyasztási célokra, rövid távú megfontolásoknak engedve fordítódnak. Ez azokra is éppen úgy jellemző, akik földjüket és vagyonrészüket kivitték és nem alapítottak életképes üzemet, ahol a vagyonrész tőkeként lehetne forgatható és használható.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a szövetkezet jelenlegi elnöke és a több száz holdon gazdálkodó Kft. tulajdonosa testvérek, s a két világháború közötti időszakban a völgyön legnagyobb és legmodernebb gazdálkodóként számon tartott Lőkös László unokái. Az ő esetükben a családi hagyományok kontinuitásának kimutathatóan nagy szerepe van.

A Vály-völgyön mindazok a kevesek, akik mezőgazdasági tevékenységre alapozzák megélhetésüket családjuk révén kötődnek a földhöz. Arra nincs példa, hogy korábban földnélküli vagy szegényparaszti családok leszármazottai a mai körülmények között gazdálkodni kezdenének. A földek államosítása és a paraszti létforma szétzilálása olyan erősen átjárta az itteni emberek gondolkodásmódját, hogy a több évtizednyi úr után csak igen kevesen találnak kapcsolódási pontot az egykori életformához. A szlovákiai falvak esetében kijelenthető, hogy a korábbi paraszti magatartásformák és beállítódások csak igen korlátozott mértékben élnek tovább a paraszti polgárosulás megtörése itt jóval erősebb volt, mint Magyarországon, s az erőszakosan megszakított polgárosodás csak igen szűk csatornán folytatódik.

Lévárt

Lévárt mára teljesen elöregedett, a falu több mint fele a 101 lakosból már nyugdíjas. A 34 aktív korúból 9 dolgozik, a többi munkanélküli. A 101 lakosból 18 roma.

Kizárólag mezőgazdasági tevékenységből két család él. Az egyik a jelentősebb családi örökséghez hozzájutva nagyobb területeket bérel és 100 hektár körüli üzemet működtet, ő már állandóan alkalmaz külső munkaerőt. A másik mezőgazdasági üzem családi gazdaságként működik. Mellettük három család művel földet kiegészítő jövedelemszerzés céljából, egyikőjük azonban ez évben valószínűleg nem folytatja tovább a gazdálkodást. A lévárti határ jelentős része műveletlenül, parlagon hever. Akik gazdálkodással foglalkoznak, azok korábbi közép és gazdagparaszti családok leszármazottai. Itt is az a jellemző, hogy akik ma gazdálkodnak, azok a közép generációhoz tartoznak, idős ember nincs közöttük.

Imola

Imola Beluszky Pál kategóriái alapján az erősen csökkenő népességű, agrár jellegű fejletlen, hegy és dombvidéki aprófalvak közé sorolható. Ezeket a falvakat a szűkös természeti adottságok miatt mindig is kevés lélek lakta, az életkörülmények és az életszínvonal hagyományosan rossz. Forgalmi fekvésük igen kedvezőtlen, innen már évtizedek óta folyik az elvándorlás. A mezőgazdaság csekély eltartó képessége már régóta kiváltotta az elvándorlást. E községek lélekszáma egyre kisebb lesz, másfelől végérvényesen eltorzul a demográfiai struktúra, a falvak elöregedtek. E falvak agrártevékenységében a szántógazdálkodás szerepe mindig is alárendelt volt, az erdőgazdálkodás mellett a vándor és háziipar, a helyi erőforrásokon alapuló kisüzemek, valamint az ipari munkavállalás nyújtottak megélhetést a lakosságnak.²²³ A családok többsége kétlaki: az agrárfoglalkozásuk nem különülnek el élesen az ipari keresőktől életmódjukban, életkörülményeikben. Alapvető jellegzetessége e településeknek intézményhálózatuk fejletlensége, infrastruktúrájuk kiépületlensége. Számos kedvezőtlen adottságú, rossz forgalmi helyzetű, elmaradott infrastruktúrájú falu népessége folyamatosan csökken az 1950-60-as évek óta. Imola ezek közé tartozik, azzal a különbséggel, hogy itt a népességfogyás már korábban megkezdődött.²²⁴

Imolán a kedvezőtlen adottságok miatt a mezőgazdasági kistermelés jelentéktelen szerepet játszik. A falu határának majd kilencven százaléka műveletlenül, parlagon hever. Főfoglalkozású mezőgazdasági termelésből 1 családi gazdaság tartja fenn magát, igen nehéz körülmények között. Néhányan foglalkoznak még

²²³ Beluszky Pál 1979. 359.

²²⁴ Éger György 1990.78.

emellett gazdálkodással, de számukra a fő megélhetést nem a mezőgazdaság adja. Aki tehette földjét visszaigényelte. Azonban közülük csak néhányan dolgozzák meg a visszavett területet.

Hét

A magyarországi 21 gömöri település közül az egyik legkisebb, Hét mutatta fel az egyik legjelentősebb népességszám növekedést 1900 és 1980 között.²²⁵

Hétben 1950 nyarán alapították meg a földosztás során földhöz jutott újjgazdák a Mintagazda szövetkezetet. Termelőeszközük és jószáguk alig volt, így földjeiket a putnoki gépállomással műveltették. Állatok hiányában trágyázni sem tudtak. Emellett hiányzott a kellő szakértelem és tapasztalat is.

Az Egyetértés termelőszövetkezet 1961-ban alakult meg Hétben. Miután az első évben gond volt a kapások művelése, a szövetkezet vezetősége kiharcellázta a területet és harmadába kiadta a tagoknak művelésre. Az emberek jóval nagyobb területet igényeltek, mint ami rendelkezésre állt, mert mindenki folytatni akarta a káposztatermesztést, ezért aki vállalt annak burgonyából, mákból és cukorrépából is arányos területet kellett megművelnie. A szövetkezet már megalakulásakor kialakította a háztáji földek rendszerét, mindenki 1 hold földet kapott s belátása szerint művelhette. Később mindenki 400 négyszögöl káposztaföldet kapott, s a maradék 1200 négyszögölt a tsz bevetette kukoricával és árpával s aratás után abból részesült mindenki. A későbbiek során is jellemző volt, hogy a korábbi gazdálkodási hagyományokat folytatta a termelőszövetkezet. A már korábban működő mintán nem kívántak változtatni. S ennek következtében a termelési hagyományok kontinuálisak napjainkig.

A hétiek gazdálkodói tevékenységében már egy évszázada a belterjes szántóföldi zöldségtermesztés volt a meghatározó. De míg az a századfordulón és a két világháború közötti időszakban szervesen összekapcsolódott az állattenyésztés különböző formáival, addig ma a növénytermesztés egyoldalú túlsúlya jellemző. Ennek következménye az, hogy a természetes trágyázási módok évtizedek óta nem alkalmazottak, s a gazdálkodás eredményessége érdekében a műtrágyahasználat igen nagy szerepet kap a mai gazdálkodásban. Különösen szembetűnő a szarvasmarha tenyésztés teljes háttérbe szorulása. A külső munkakapcsolatok nem tisztán gazdasági, hanem társadalmi érdek szerinti alakítása elsősorban Hétben jellemző, ahol a kölcsönmunkaformák még ma is igen nagy szerepet játszanak a termelési folyamatban.

Míg Magyarországon országos átlagban a kistermelői háztartások mintegy fele csak ház körüli, illetve hobbigazdálkodást folytat, némileg kiegészítve vele a család élelmiszer-ellátását, körülbelül egynegyedük értékesít időről időre és hét százalékuk tekinthető rendszeres árutermelőnek. Ezzel szemben Hétben jóval nagyobb az aránya az olyan háztartásoknak, amelyek rendszeres kapcsolatban állnak a piaccal. Azonban csak a mezőgazdálkodásból élők aránya nem haladja meg az országos szintet. Hétben alacsony a kisüzemi gazdálkodásból semmiféle jövedelmet nem szerző gazdaságok száma.

A cenzusadatok egyértelműen jelzik, hogy Hétben a lakosság jelentős része foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Hétben a 200 háztartásból 98 rendelkezik legalább 1 hektár szántófölddel. A 98 háztartásból hét eladta földterületét. Ezek a földbirtokok 1 hektár nagyságú vagyonnevesítésként kapott területek voltak. Jellemző, hogy a földterületet azok adták el, akiknek szülei a két világháború között nem működtettek mezőgazdasági kisüzemet. 14 háztartás a visszavett földet nem műveli, hanem azt bérbe adja a Gömörmag kft.-nek vagy a Sajópüspöki termelőszövetkezetnek. 6 olyan háztartást találunk, akik a földvisszaigénylés révén nem jutottak földbirtokhoz, azonban bérelt földön működtetnek mezőgazdasági kisüzemet. A gazdálkodással foglalkozók korösszetétele arra utal, hogy itt elsősorban az idősebb generáció foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Ezt igazolja, ha a traktorral rendelkezők kormegoszlást vizsgáljuk. Ma Hétben 13 háztartásban 14 traktor található. A háztartások 7,5 százalékában van traktor ez igen magas aránynak tekinthető. A traktorral rendelkezők több mint fele 60 éven felüli, a 20-40 év közötti korosztályból csupán kettőnek van traktorja.

Igen tanulságos a hétiek állatállományának megoszlását megvizsgálni. A háztartások majd felében találunk baromfit összesen 1754 darabot. Sertést már csak a háztartások 37 százaléka tart. Szembetűnő a szarvasmarha állomány elenyésző volta. Pusztán 5 háztartásban találunk összesen 14 szarvasmarhát. Ló pedig 1 háztartásban van. Ezek az adatok egyértelműen jelzik, hogy a hétiek mai gazdálkodási formáiban egyoldalúvá vált a növénytermesztés, s azon belül is az intenzív kertkultúra.

Baraca

Baraca lakóinak ma több mint hetven százaléka cigány származású. Az 1970-es évektől figyelhető meg a falu elnéptelenedése, majd elcigányosodása. Jóllehet a háztartások korösszetétele igen kedvező képet mutat, ez a cigányság nagyarányú jelenlétével magyarázható. A nem cigány lakosság jelentős mértékben előregedett.

²²⁵ Éger György 1990. 81.

A census adatok szerint Baracán 21 háztartás jutott valamilyen földterülethez a reprivatizáció révén. A cigány lakosság a kárpótlás révén nem jutott földhöz, s közülük bérelni sem bérel senki földet. Igen jellemző, hogy a 21 háztartásból csak kettő műveli visszavett földjét. A többiek a szövetkezetnek adják bérbé. Magángazdaságok közül három bérelt földterületre alapozva jött létre. 1 gazdaság csupán 1 hektárnyi területet bérel. Van két jelentősebb mezőgazdasági üzem, amely bérelt földön működik. Az egyik vállalkozás üzemeltetője helybeli lakos, egy korábbi gazdacsalád leszármazottja. A másik mezőgazdasági vállalkozó egy közeli faluból költözött Baracára kifejezetten azzal a céllal, hogy a mezőgazdaságra alapozza megélhetését. Ők modern gazdaságot működtetnek, megfelelő gépparkkal. Szembetűnő azon gazdaságok majd teljes hiánya, amelyek ugyan nem a földművelésre alapozzák megélhetésüket, de a földből jelentős többlet bevételre tesznek szert. Az idősebb generáció Baracán sem folytatta szülei korábbi mezőgazdasági tevékenységét. Igen beszédes a ma gazdálkodók korösszetételét megvizsgálni. A gazdaságot fenntartó háztartásfők mindegyike a 35-45 éves korosztályhoz tartozik.

Hubó

Hubóra is az a jellemző, hogy aki csak tehetette a reprivatizáció révén visszavette földjét és kivette vagyonrészét a szövetkezetből. Ennek ellenére itt is csupán 4 gazdaság foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Ebből kettő mezőgazdasági vállalkozásnak tekinthető. A másik két esetben pusztán jövedelemkiegészítő gazdálkodást folytatnak. Hubó mai lakosságának korösszetétele igen kedvezőtlen képet mutat. A lakosság több mint negyven százaléka 50 éven felüli és 10 százalékot sem teszi ki a nem felnőtt lakosság. A háztartások összetétele egyértelműen jelzi, hogy egy előregedő falu lett mára Hubó. A háztartások több mint fele 1 vagy 2 fő csupán. A 4 főnél népesebb háztartások nem nagy arányban vannak jelen, s arányukat a jelenlevő cigánycsaládok emelik.

Kiskovácsvágása

Kiskovácsvágása igen kedvezőtlen feltételekkel rendelkezik a mezőgazdasági termelésre. Itt is az jellemző, mint a szlovákiai falvak többségében, hogy a gazdálkodás perifériális jelentőségű megélhetési módnak számít. A földterületet a kiskovácsvágásiak is visszaigényelték, azonban közülük is csupán 4 család foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Közülük azonban csak 1 családi üzem alapozza megélhetését is erre a tevékenységi formára. A másik három gazdaság jövedelemkiegészítésként foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. feltűnő itt is, hogy az idősebb generáció nem veszi ki részét a mezőgazdasági kistermelésből. A földműveléssel és állattartással foglalkozók korösszetétele arra utal, hogy itt a középgeneráció néhány tagja vállalkozik arra, hogy mezőgazdasági tevékenységet végezzen. Megfigyelhető, hogy közülük is azok, akik szakképzettséggel rendelkeznek. Ez a szakképzettség nem elsősorban a mezőgazdasággal van kapcsolatban, sokkal inkább olyan szakmák ezek, amelyek a gépekkel hozhatók összefüggésbe. A helyi termelési hagyományoktól teljesen eltérő gyakorlatot folytat az egyetlen mezőgazdasági vállalkozó a faluban. Intenzív zöldség termesztő családi gazdaságot működtet, s erre alapozza családjá megélhetését.

Zádorháza

Zádorháza a medvesalji falvak egyik legkisebb települése mára jelentősen előregedett. A faluban a mezőgazdasággal foglalkozás nem releváns tevékenységi forma. A reprivatizáció után is működik a termelőszövetkezet. A zádorháziak is kivették korábbi földterületüket, de azt továbbra is bérbé adják a szövetkezetnek. A faluban nincs olyan, aki saját mezőgazdasági üzemére alapozná megélhetését. Csupán 2 gazdaság tartott meg kivett földterületéből 1-1 hektárt és azon termel a saját szükségletre élelmiszert. Piacra termelést egyáltalán nem folytatnak. Mind a fiatal mind az idősebb generációra jellemző, hogy a jelenlegi körülmények között nem vonzó alternatíva számukra a mezőgazdasági tevékenység.

Azonosságok és eltérések a régió mai gazdálkodási formáiban

Az általam vizsgált régióban a modernizáció és iparosítás következtében a korábban nagy számban mezőgazdaságban rekedt népesség kimozdult az agrárszektorból. A mai állapotok arra utalnak, hogy lehetősége, de törekvése sincs nagyszámú korábban ebből a szektorból származónak vagy azok leszármazottainak az ide

való visszatérésre. Az a típusú szabadpiaci vállalkozó, aki teljesen öncélúan, saját gazdagodását szem előtt tartva működteti üzemét jelentéktelen arányban van jelen a térség gazdálkodói között.

Egyértelműen azt mondhatjuk, hogy régióink esetében a hagyományos beállítódások megújulásáról egyáltalán nem beszélhetünk. A háztáji gazdálkodás eredményeként bizonyos üzemtípusoknál nem jelentéktelen mértékben tapasztaljuk bizonyos tradicionális berendezkedések kontinuitását, de a korábbi modellekhez való visszatérés nem jellemzi ezeket a falvakat.

Ezekben a falvakban már a gazdasági tranzakciók nem a tradicionális társadalmakban jellemző formában valósulnak meg, az anyagi és szimbolikus természetű elemek szétválasztása majd minden esetben megtörténik, a gondolkodásmódot minden elemében átjárja a racionalitás. Ennek következtében már csak nagyon szűk formában találjuk nyomát az anyagi javak szimbolikus átválthatóságának.

Az itt élő emberek megítélése szerint a mai termelés körülményei között a régi tudás már csak igen korlátozott mértékben alkalmazható és ezzel összefüggésben már nem bír relevanciával. Az itt élők felfogása szerint a tudás már nem kumulatív módon kerül értelmezésre, egyre inkább nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a tudás érvényességének megújításának.

A székelyföldi mai családi gazdaságok jövedelmeinek ágazati eredetét vizsgálva *Oláh Sándor* 3 fő típust különít el. 1. Kizárólag a mezőgazdasági termelésből élő családok. 2. Mezőgazdasági termelésből és más ágazatok jövedelmeiből élők. 3. Csak pénzjövdelemből élők.

Bár nagy különbségek lehetnek az egyes gazdaságok árutermelése között, nem a piacra vitt árumennyiséget tekinti osztályozási kritériumnak, hanem az áru értékesítéséből származó jövedelmek felhasználási módját. Az általam vizsgált régióban nem találunk olyan családi kisüzemeket, ahol a gazdasági tevékenység szigorúan piacorientált, és a termelést a piaci igényekhez igazítva a kisüzem termékszerkezetét a termelés mennyiségét, minőségét a piaci követelmények függvényében alakítanák. Ez nem jelenti azt, hogy nincsenek rendszeresen piacra termelő gazdaságok, azonban a gazdálkodás még ezekben az üzemekben sem igazán pénzelvű, a mentalitások inkább hagyománykötöttek, a befektetéseket jórészt a mennyiségi növekedés jellemzi, mint a bővített újratermelés további kedvező feltételeinek a megteremtése.

Oláh Sándor éles szemmel veszi észre, hogy a tradicionális gazdálkodási minták székelyföldi újjáéledése egyáltalán nem egy nosztalgikus vágyódásként interpretálható, hanem olyan kényszerként, amely egyetlen fennmaradási esélyt nyújt jelent pillanatban az ott élők számára.²²⁶ A teljesen eltérő társadalmi-gazdasági folyamatok következményeként az általam vizsgált régió esetében ez a fajta egykori kulturális mintákhoz való visszanyúlás nem releváns gazdasági stratégia, sem a magyarországi sem a szlovákiai falvakban.

Míg a székelyföldi régióra vonatkozó kutatások megállapításai szerint ott a szocialista gazdaság gazdaságilag teljesen aláásta és megsemmisítette az önellátó paraszti gazdálkodást, a falusi lokális társadalmakban mentális sikon megerősítette a családi kisgazdaság szimbolikus értékét. Ennek következtében a rendszerváltoztatás utáni időszakban megfigyelhető volt az individuális gazdálkodás utáni erőteljes nosztalgia. Ez a folyamat az általam vizsgált területen egészen más módon zajlott le. Itt a városi, ipari életforma és gondolkodásmód alapjaiban járta át a falusi társadalmat. Ha van is vágyódás a föld után, ez semmiképpen sem nevezhető nosztalgikusnak. Ennél azonban sokkal jellemzőbb a földtől való teljes elszakadás. Az elvárás horizontok, az időbeosztás a mai felfogást meghatározó életelőségek igen nagymértékben eltávolodtak a korábbi paraszti mentalitástól. Ez nem azt jelenti, hogy nem találjuk bizonyos esetekben nyomát korábbi beállítódások és gondolkodásmódok továbbélésének, hanem azt, hogy a korábbi gazdálkodási gyakorlat a régió mai társadalmában nem vonzó életmódminta. Nyilvánvalóan ez nem csupán azzal hozható összefüggésbe, hogy az ipari, városi életforma döntő mértékben formálta néhány évtized alatt a maga képére ezeknek a lokális társadalmaknak a népét. Döntő szerepe van emellett annak is, hogy ma a mezőgazdasági termelés rendkívül tőkeigényes befektetés és emellett a vállalkozásban a tőke hozadéka nem éri el a többi vállalkozásban elérhető. Ez egyértelműen arra utal, hogy a makrogazdasági tényezők igen fontos szerepet játszanak a kisüzemi termeléshez való illetén viszonyulásban. Azonban azt hangsúlyozni kell, hogy az életforma változás döntő mértékben felelős a dolgok alakulásáért. Itt a földhöz való visszafordulás alternatív lehetőségként jön számításba s az esetek többségében nem döntő ennek jelenléte a korábbi életvitel fenntarthatóságában.

Első látásra úgy tűnhet a szlovákiai és magyarországi gömöri falvakban azonos tendenciák figyelhetők meg. Minkét területre jellemző, hogy a falvak lakóinak elenyésző kisebbsége, pusztán néhány család alapozza teljes megélhetését a mezőgazdaságra. Ebből a szempontból nincs különbség. Azonban a magyarországi falvakban jelentős azoknak a száma, akik a mezőgazdasági tevékenység révén komoly jövedelem kiegészítésre tesznek szert. Ez a forma a szlovákiai falvakban – néhány kivételtől eltekintve – nem jellemző.

Alapvető eltérés mutatkozik a szlovákiai falvak esetében a gazdálkodói magatartások tekintetében. Úgy tűnik, hogy a szocialista mezőgazdasági viszonyokban mutatkozó eltérések jelentős mértékben hatással vannak a mai történésekre. A szlovákiai falvakra jellemző, hogy a földtörvény életbelépése után igen jelentős mennyiségű földterület került újra magántulajdonba, de ezeknek csak jelentéktelen hányadán létesült mezőgazdasági kisüzem. Ennek elsődleges oka a tőke, felszerelés és munkaerőhiány. Miután racionális kalkulációval mérlegelik

a szükséges ráfordítások mértékét eleve reménytelennek ítélik az üzem létrehozását és rentábilis működtetését. Ez igen szoros összefüggést mutat a szlovákiai szövetkezeti gazdálkodási formákkal, ahol is a magyarországitól eltérően nem nyílt alkalom a háztáji gazdálkodás keretében egy második gazdaság létrehozására. Bár itt is voltak bizonyos területek háztájként kiosztva a kezdeti teljes tiltás után. Ezeknek a földterületeknek a mérete azonban olyan csekély volt, hogy azon bármilyen intenzív, belterjes módon sem lehetett érdemi gazdálkodást folytatni. Ennek következményeként a családok gazdasági felszereltség és eszközök nélkül szembesültek az új helyzettel. De nem pusztán a makro strukturális feltételek a meghatározóak itt sem. Míg Magyarországon, ha nem is túl nagy területen de sokaknak volt lehetősége akár árutermelésre is berendezkedett mezőgazdasági kisüzem létrehozására és tartós működtetésére, addig Szlovákiában annak teljes hiánya egy jóval erősebb bémunkás mentalitás meghonosodását idézte elő. Ez a fajta gondolkodásmód akár kedvezőbb közigazdasági környezet esetében sem talál utat a mezőgazdasági kisüzemi termeléshez. Ez a magyarázata annak, hogy ezekben a falvakban lakó munkanélküliek gazdasági stratégiái köré egyetlen esetben sem tartozik a mezőgazdasági vállalkozás beindítása, jóllehet erre lehetőségük lenne a családi örökségként birtokolt föld művelése révén.

Ezzel szemben különösen Hét esetében nyilvánvaló, hogy a szocialista időszakban kialakult többlábbon állás folytatásaként, ha nem is a teljes megélhetést erre alapozva, - ez csak néhány vállalkozó esetében van így - de jellemzően működtetnek eltérő nagyságú családi kisgazdaságokat.

A régióban korábban működött gazdálkodói magatartások és beállítódások nem relevánsak az esetek többségében a mai helyzet szempontjából.

Bevett gyakorlat, hogy az állami szektorban dolgozó falusiak végsőkéig kitartanak munkahelyeiken és a korábbi évtizedekben kialakított kétlaki életforma tovább vitelével próbálkoznak. Ezek a családok a mezőgazdasági termelést saját birtokon csak részdíjs művelésben végzik.

A gazdálkodói magatartások formálódása során a gazdasági érdekeltség mellett a családi gyökerek is meghatározóak a vállalkozói magatartás kialakulásában. Bizonyos fokú kontinuitást lehet felfedezni a szülők és nagyszülők korábbi társadalmi és gazdasági helyzete, valamint az intenzív gazdálkodásra való mai törekvés között.

A rendszerváltoztatást követően a nagyobb számban létrejövő mezőgazdasági gazdaságok és vállalkozások jelentős része a korábbi kistermelés kereteiből nőtt ki.

A nagyobb termelést folytatóknak, csak kevesebb, mint fele tekinthető főfoglalkozású gazdálkodónak. Az újonnan létrejött paraszti illetve vállalkozói jellegű gazdaságok jelentős része is követi a több megélhetési forrásra való támaszkodás stratégiáját.

A paraszti társadalmakban a tisztán gazdasági tevékenységek úgyszólván leválaszthatatlanok voltak a társadalmi cselekvések egészéről. A javak termelésével kapcsolatos szokások szervesen beépültek a társadalmi élet egészébe. Ma ez az összefüggés a jelentős társadalmi átrétegződés és változás következtében a falusi társadalmak esetében már nem ilyen szoros. Bár a gazdálkodói tevékenységek teljes leválásáról még nem beszélhetünk.

Egyértelműen azt mondhatjuk, hogy régióink esetében a hagyományos beállítódások megújulásáról nem beszélhetünk. A háztáji gazdálkodás eredményeként bizonyos üzemtípusoknál nem jelentéktelen mértékben tapasztaljuk bizonyos tradicionális berendezkedések kontinuitását, de a korábbi modellekhez való visszatérés nem jellemzi ezeket a falvakat.

A szlovákiai szövetkezetekben dolgozók között még ma is erősen él a korábbi időszak bémunkás mentalitása. Különösen a középgenerációhoz tartozók esetében gyakori a laza munkatempó. Míg az egyéni gazda nemcsak fogyasztói, de termelői mentalitással is rendelkezett, beruházott, tartalékolt, ápolta földjét, állatait, ültetvényeit, amit sokszor magánál is előbbre valóként kezelte, a tsz tagot már tipikus bémunkás mentalitás jellemzi, megfelelő ösztönző és szankcionáló mechanizmusok hiányában munkáját elhanyagolja, gondoskodása visszaszorul a háztájiba.²²⁷ Ez a bémunkás mentalitás elsősorban azoknál jellemző, akik már saját gazdaságukban nem nevelődtek bele a paraszti munkaerőbe s ma már nem képesek és nem is akarnak munkatempót váltani. Ma ez az egyik igen erősen gátló tényező a szövetkezetek eredményes gazdálkodásában. A fiatalabb generáció esetében, ha érdekeltté teszik őket a keményebb munkavégzésben már megfigyelhető a változás. Úgy tűnik itt a háztáji gazdálkodás hiánya miatt a korábbi paraszti munkafelfogás és hozzáállás jelentős törést szenvedett. Ez is nagyfokú eltérést mutat a Magyarországon maradt falvakhoz viszonyítva.

A szlovákiai falvakban mindazok a kevesek, akik mezőgazdasági tevékenységre alapozzák megélhetésüket családjuk révén kötődnek a földhöz. Arra nincs példa, hogy korábban földnélküli vagy szegényparaszti családok leszármazottai a mai körülmények között gazdálkodni kezdenének. A földek államosítása és a paraszti létforma szétzilálása olyan erősen átjárta az itteni emberek gondolkodásmódját, hogy a több évtizednyi ür után csak igen kevesen találnak kapcsolódási pontot az egykori életformához. A szlovákiai falvak esetében kijelenthető, hogy a korábbi paraszti magatartásformák és beállítódások csak igen korlátozott mértékben élnek tovább, a paraszti polgárosulás megtörése itt jóval erősebb volt, mint Magyarországon, s az erőszakosan megszakított polgárosodás csak igen szűk csatornán folytatódik.

²²⁷ Hunya Gábor 1990. 112-113.

Míg Magyarországon a háztáji gazdálkodás révén továbbélhettek, ha nem is azonos formában korábbi gazdálkodói magatartásformák és mentalitások, addig a szlovákiai falvakban a ma élő idős generáció tagjaival eltűnnek. Míg a szlovákiai falvakban pusztán egyéni, családi stratégiák és magatartások élnek tovább, addig Hét esetében természetesen itt is családi formában, de egy korábbi kollektív beállítódás mai továbbélése is megfigyelhető. A helyi társadalom egy évszázada sikeresen működő gazdálkodói beállítódása helyet talál magának az új körülmények között is. A korábbi érvényesülési stratégia folytatódik s annak ellenére van ez így, hogy a mai piaci viszonyok már nem túlzottan kedvezőek. De a gazdálkodói mentalitások erősen behatárolják a mai gazdálkodási formákat, a korábbi kulturális minták továbbélnek s csak néhány vállalkozó szemléletű esetében van igény az újításra.

A kutatásba bevont szlovákiai falvakban a szocialista időszakban döntően átalakították megélhetési stratégiáikat az egyes háztartások. Ebben külső strukturális kényszereknek nagyobb szerepe volt, mint a saját elhatározásnak. A megélhetési stratégiák között ebben az időszakban a mezőgazdaságnak rendkívül perifériális szerep jutott. Ennek egyik következménye volt, hogy a korábbi gazdasági építményeket, miután azok funkciótlanná váltak, vagy lebontották, vagy átépítették. A mai viszonyok között ezeknek az építményeknek a hiánya, ha nem is döntő, de fontos tényezője annak, hogy a kisüzemi termelés nem kap nagyobb szerepet a mai megélhetési formák között. Miután ezek hiánya párosul a gép-és eszközpark, valamint az azok vásárlásához szükséges tőkeerő hiányával is, racionális döntésnek tarthatjuk, hogy az évtizedekkel korábbi kulturális és gazdasági minták szemükben végérvényesen elvesztették jelentőségüket. Feltűnő, hogy a szlovákiai falvakban az idősebb generáció szerepvállalása a reprivatizáció utáni gazdálkodásban igen csekély. Azoknak, akik még hagyományos keretek közötti gazdálkodást folytattak, későn jöttek a változások ahhoz, hogy ebben az átalakulási folyamatban tevékenyen tudjanak részt venni.

Abban, hogy Hét esetében igen erős hatását lehet érezni a szocialista időszak előtti gazdálkodói magatartások és stratégiák továbbműködésének nagy szerepe van a mai idősebb generációnak. Ők még fiatalokkorban a paraszti gazdálkodás és életforma keretében szocializálódtak, s miután a kisüzemi termelés folytonos fennmaradása következtében életformájukban - jóllehet alapvető változásokon ment át- nem történt döntő törés, az új lehetőségek között érthetően erősödtek fel a korábbi kulturális minták. Fontos hangsúlyozni, hogy a változás utáni időszakban nem újítják fel a 40 évvel korábbi gazdasági gyakorlatukat, hanem azt folytatják az új körülmények között, amelyet az utóbbi negyven évben is csináltak. A kontinuitás tagadhatatlan, de a tradicionális paraszti gazdálkodás gyakorlatához való visszatérés nem tételeződik az itteniek számára reális alternatívának.

Gazdálkodói mentalitás és paraszti polgárosodás

A gömöri régió mai mezőgazdasági kistermelésének vizsgálata során alapvetőnek mutatkozik a kérdés, hogy az új viszonyok között milyen gazdasági alapokról indulhat el a paraszti polgárosodás, e folyamat miként ágyazódik be a paraszti értékek jelentős részét megőrző, ugyanakkor a vállalkozói magatartás irányába óvatosan nyitó társadalmi rétegek életvitelébe, magatartásaiba.

A polgárosodás a falusi-paraszti világ legújabb változásainak, de történeti alakulásának leírásában is ma már alapvető vizsgálati szempont. A polgárosodás fogalma az utóbbi évek társadalomtudományi érdeklődésének előterébe került.²²⁸

A mai felfogások erősen kötődnek *Erdei Ferenc* két világháború közötti megállapításaihoz. *Erdei Ferenc* munkáiban behatóan elemzi a paraszti polgárosodás folyamatát, melyen ő azt érti, hogy a parasztság fölbontja rendi szerkezetiségét, és a polgári társadalomba illeszkedik bele. Így polgárrá, kispolgárrá, vagy mezőgazdasági munkássá válik. *Erdei* úgy látja, hogy ennek során a korábban uralkodó kötött, hagyományoszerű érintkezési formákat a mozgékonyabb szerződészerű kapcsolatok váltják föl.²²⁹ *Kósa László* nagy ívű munkájában a paraszti polgárosodáson olyan társadalmi és kulturális folyamatot ért, „amelynek során a parasztság megszabadul feudális jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől: a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz.” A polgárosodás ebben a felfogásban, mint társadalomtörténeti jelenség ellentette a tradicionalitásnak, annak elerőtlenítésével érvényesül.²³⁰

Juhász Pál négy vonatkozását emeli ki a polgárosodásnak: az első mozzanat az, amikor valaki egyéni szerepet, egyéni megoldást keres arra, hogy miként kapcsolódjon be a munkamegosztásba. S ebből következik,

²²⁸ Összefoglalóan Csíste András 1997. Lásd még: Harcsa István 1991., Harcsa István 1996., Juhász Pál 1976., Kovács Imre 1997., Szelényi Iván 1992. Benda Gyula 1991a., Vári András 1991.

²²⁹ *Erdei Ferenc* 1941. 45.

²³⁰ *Kósa László* 1990m. 64-65.

hogy a közösségben is úgy akar megmutatkozni, hogy a személyéhez, individualitásához kapcsolódjon az amit csinál, hogy a tevékenysége által legyen fontos és elismert a közösségben.

Harmadik mozzanatnak *Juhász Pál* a kockázatát elemét tekinti. Ez szerinte akkor válik igazán megfoghatóvá, ha az egyén tőkét, vagyont is fektet a dologba. Ezen túl azt tekinti a polgárosodás fontos összetevőjének, hogy az egyén el tud-e szakadni a számára adott közösségtől és ő tud-e magának közösséget teremteni. Polgárról szerinte akkor beszélhetünk, ha mind a négy dimenzióban tudatos szerepvállalás történik.²³¹

Kovách Imre elsősorban a kistermelők értékrendjére, életmódjára, fogyasztási és magatartásmintáinak, habitusainak vizsgálatát tartotta fontosnak. Vizsgálatai azt mutatják, hogy a kistermelésben eltérő háttérű, értékrendű, indíttatású és motiváltságú rétegek vettek részt. Ő a mezőgazdasági kistermelés hatását a polgárosodás és középrétegesedés társadalmi folyamataként értelmezi. A mindennapi életstratégiákban, életvezetésben meglévő azonosságok alapján jelöli ki azokat a csoportokat, amelyeket a vidéki társadalom domináns szereplőinek tart.

A volt közép- és-gazdagparaszt családokból származó mezőgazdasági kistermelők egy része intenzív mezőgazdasági kistermelésének jövedelmét is felhasználva tudta megtartani szülei társadalmi státuszát. E státuszkontinuitást (mely értékírányultságok megváltozásával és cserélődésével, a tradicionális keretek teljes felbomlásával és individualizálással járt együtt) tekinti *Kovách* polgárosodásnak.²³²

Kovách Imre igyekszik kimutatni a történelmi kontinuitás meglétét, amelyet a kistermelő habitusokban, az üzemtípusokban, magában a pluriaktivitás tartós jelenlétében vél felfedezni. Úgy látja, hogy a szocialista átalakítási kísérlet nem tudta megváltoztatni a magyar társadalom fejlődésének egyes hosszú távú trendjeit, és a mai társadalomszerkezet is magán hordozza a korábbi időszak néhány jellemző sajátosságát. Ilyennek tekinti a pénzkímélő és a kockázatsökkentés tradicionális formáira nagy hangsúlyt helyező kistermelők esetét.²³³

Benda Gyula a gazdasági mentalitás terén lezajló átalakulásokat, a vállalkozói magatartás kifejlődését tekinti a polgárosodás első dimenziójának. A klasszikus vállalkozó mellett a piaci viszonyokkal számoló, racionálisan döntő kistermelő, a hagyományos parasztagdából farmerré váló földműves testesíti ezt meg. A falusi közösségekből kiszakadó és életpályáját individuummént tervező paraszt az individualizációt és az ehhez kapcsolódó mentalitásbeli változásokat fémjelzi.²³⁴

Benda Gyula a polgárosodáshoz kapcsolható folyamatokat négy csoportba sorolja. 1. a gazdasági mentalitás terén lezajló változások, a vállalkozói magatartás kifejlődése, 2. az individualizáció és az ehhez kötődő mentalitásbeli változások 3. az állampolgárrá válás folyamatával összefüggő jelenségek és 4. az életmód és mentalitás polgári értékeinek a megjelenése.²³⁵ *Benda Gyula* joggal hangsúlyozza, hogy a polgárosodáson nem a makrosztruktúrák átalakulást, hanem a mikro környezet, a társadalmi csoportok alkalmazkodását hangsúlyozzuk a változás folytán már kialakult keretekhez.²³⁶

Kovách Imre szerint a háztartások több forrásból való jövedelemszerzési stratégiája, a pluriaktivitás, nem a hatvanas években meginduló háztáji gazdálkodás megjelenéséhez köthető, az már jellemző megélhetési stratégiáknak a magyar társadalomban korábban is jelen volt.²³⁷

A szociológusok elsősorban azt a kérdést vizsgálták, hogy mennyiben tekinthető a polgárosodási hagyományok folytatásának az a tény, hogy a középparaszti családok leszármazottai nagyobb mértékben folytattak mezőgazdasági kistermelést a szocialista háztáji gazdálkodás idején.²³⁸ A vizsgálatok központi kérdése az volt, hogy mennyiben tekinthető a falusi polgárosodás meghatározó útjának a volt középparaszt utódoknak a kistermelésben megnyilvánuló magatartása.

A társadalomstatistikai elemzések azt mutatták, hogy a szocialista időszak mezőgazdasági kistermelésében résztvevők igen eltérő származásúak voltak. Az akkori kistermelők jelentős része már nem a mezőgazdaságban dolgozott. A kistermelő háztartásfők több mint fele sohasem dolgozott a mezőgazdaságban.²³⁹ Azonban minél nagyobb volt a szülők földterülete 1938-ban annál nagyobb az esélye annak, hogy az örökösök viszonylag intenzív árutermelést folytatnak. Az utódok kilépnek ugyan az agrárszférából, azonban a kistermeléshez kötődés megmarad. Ez a tipikus "két lábón" álló megélhetési stratégia elsősorban a falusi ingázókat jellemezte.

Juhász Pál szerint az első és második gazdaság tartós kettősségére beállított gazdaságok tagjai az első gazdaságban bér munkásként a másodikban vállalkozóként viselkednek és a parasztpolgári életmód minták

231 Juhász Pál 1991.

232 Csité András 1997. 123.

233 Kovách Imre 1997. 217-229.

234 Benda Gyula 1991. 172.

235 Benda Gyula 1991a., Benda Gyula 1991b.

236 Benda Gyula 1991. 171.

237 Csité András 1991. 131.

238 Harcsa István 1997. 12.

239 Kovách Imre 1988. 7.

folytatóivá váltak.²⁴⁰ Juhász Pál felvetését *Szelényi Iván* formálja empirikus adatokkal is alátámasztott koncepcióvá.

Szelényi Iván úgy véli, hogy az 1948-49-ben megakadt polgárosodási folyamat a hatvanas évek táján a háztáji gazdálkodás megjelenésével újra indult s a nyolcvanas évek közepére messzemenő következményekkel járt a hazai társadalom szerkezetére. *Szelényi Iván* megszakított polgárosodásnak nevezett modelljében a hajdani közép-és gazdagparaszti családoknak azok a leszármazottai a főszereplők, akik a redisztributív rend kiépülésekor nem hajoltak meg sem a proletarizálódás sem a káderré válás kényszerének.²⁴¹ Az értékrendek, szokások, megélhetési módok és túlélési technikák generációs átörökítésre készítetnek. A szövetkezeti termelésben is helyet kapott az egyéni felelősség és ösztönzés a részesművelés rendszerével, ez a családi munkaszervezés továbbélését is lehetővé tette. A kollektív és családi termelési formák sajátos szimbiózisban léteztek. A szövetkezetek gépi és egyéb szolgáltatásokat kínáltak a kisüzemeknek és biztos, bár monopolizált piacot jelentettek termékeiknek.²⁴² A lakosság az államszocializmus válságtendenciáira a jövedelemszerzésének, ezzel saját kizsákmányolásának növelésével válaszolt. A családi termelővagyton és a gazdálkodási méret korlátozása megakadályozta, hogy a gazdálkodási lehetőségek egy-egy formáját néhány család kisajátítsa. Így az eddig paraszttá válni nem tudó agrárproletár és ipari munkás családok is vállalkozóvá lettek.

Érdeemes megvizsgálni, hogy a háztáji gazdálkodás keretei között kialakult mezőgazdasági kistermelésre alapozott koncepció mennyiben tekinthető érvényesnek a mai körülmények között.

A mai magángazdálkodás társadalmi hátterét vizsgálva a tények arra utalnak, hogy - a nagytermelők egészét tekintve - minél fiatalabb generációt veszünk alapul, közöttük annál magasabb a főfoglalkozású gazdák aránya. Mindez arra enged következtetni, hogy a kockázatvállalásban észrevehető korosztályi különbségek vannak.²⁴³

A származást, a szülői hátteret keresve az utóbbi években ugyancsak jelentős változások következtek be. A szülők korábbi (1938. és 1948. évi) földterülete nem befolyásolta számottevően a gyermekek önállóvá illetve vállalkozóvá válását. E téren tehát a nemzedéki átörökítésnek nincs komolyabb szerepe. A főfoglalkozású mezőgazdasági kistermelők csoportjában kevesebben voltak az önálló paraszt apától származók. Ezek a tendenciák a paraszti polgárosodás újratermelődésének jelentős módosulására utalnak.²⁴⁴

A főfoglalkozású gazdák közel fele eredetileg szakmunkás volt, többségük a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban. Ez is arra utal, hogy az önállóvá, illetve vállalkozóvá válásban inkább a megszerzett szakképzettségnek volt nagyobb szerepe. Sajátos vonás, hogy ez a szakképzettség nem feltétlenül volt mezőgazdasági eredetű.²⁴⁵

A részidős gazdálkodók többsége, még a hetvenes években elkezdte a kistermelést, ezzel szemben a főfoglalkozású gazdák körében csak egynegyedet tesz ki a megfelelő érték. A főfoglalkozású gazdák fele a 80-as évek második fele óta folytat jelentősebb mértékű kistermelést, nagy részük a fiatalabb és egyúttal a magasabb iskolai végzettségűek köréből kerül ki.²⁴⁶

Igaz-e a paraszti polgárosodásra vonatkozó azon hipotézis, mely szerint azoknak van kedvezőbb esélye a nagyobb gazdaság kialakítására, akiknek a szülei korábban nagyobb földterülettel rendelkeztek. Nem lehet szoros összefüggést kimutatni a mezőgazdasági vállalkozóvá válás és a szülők földterületének nagysága között. A nemzedéki átörökítésnek viszonylag csekély a szerepe a paraszti polgárosodás újraindulásában. Látszólag nagyon szűk körre szorult a családi hagyományok továbbélése. A mezőgazdasági vállalkozók fiatalabb csoportjaiban az önálló paraszti szülői háttérnek ma már viszonylag csekélyebb szerepe van.

Mely rétegekből származnak a főfoglalkozású gazdák, illetve mely rétegekből a részidős gazdálkodók.

A 90-es évek "főfoglalkozású gazda" rétegeinek újra termelődésében alapvetően más tényezők játszanak szerepet, mint a 40-es éveket megelőző időszakban. Korábban az volt a jellemző, hogy a paraszti rétegek túlnyomó része a saját rétegeből merített utánpótlást. A 90-es évekre a paraszti rétegek zártsága nagymértékben csökkent és az önálló egzisztencia kialakítása illetve vállalkozóvá válás szempontjából ez a pálya a más rétegekből származók számára is egyre inkább elfogadhatóvá vált. *Harcza István* feltételezi, hogy ez hosszabb távon azt eredményezi, hogy a polgárosodás szempontjából mindinkább elmosódnak majd a paraszti, illetve a nem paraszti polgárosodás közötti korábbi viszonylag éles határvonalak.²⁴⁷

Az adatok arra utalnak, hogy a főfoglalkozású gazdává válásban a megszerzett szakképzettségnek volt a legnagyobb szerepe. A szakképzettség nem feltétlenül volt mezőgazdasági jellegű, elsősorban a gépek

²⁴⁰ Juhász Pál 1976. 28.

²⁴¹ Szelényi Iván 1992. 34-38.

²⁴² Harcsa István-Kovács Imre-Szelényi Iván 1994. 19.

²⁴³ Harcsa István 1994. 7.

²⁴⁴ Harcsa István 1994. 7.

²⁴⁵ Harcsa István 1994. 9.

²⁴⁶ Harcsa István 1994. 7.

²⁴⁷ Harcsa István 1994. 13.

karbantartásával, üzemeltetésével kapcsolatos ismeretek voltak a meghatározóak. A mezőgazdasági termeléssel és a gazdálkodással kapcsolatos ismereteket pedig alapvetően a szűkebb és tágabb környezettel való együttműködés során szerezték meg az önállóvá vált gazdák.

Az új viszonyok között nagyobb lett a mozgástér, ám ezzel együtt nagyobb lett a kockázat is. Mindinkább előtérbe kerülnek a szakszerűség és a vállalkozói magatartás szempontjai, amelyek bizonyos fokú presztízst adnak a gazdálkodónak és ezáltal a rétegbe való bekerülés is vonzóvá válhat.

Szabó László tanulmányában a szocialista időszak háztáji gazdálkodásában a paraszti munkaszervezeti formák újjáéledését fedezi fel. Úgy látja éppen ezért, ezt a tevékenységi formát nem indokolt mezőgazdasági kistermelésnek nevezni ez vitathatatlanul paraszti munkának tekinthető. Ezek a mezőgazdálkodással foglalkozók véleménye szerint képesek voltak arra, hogy parasztivá színezzék a tevékenységi rendszerüket, és életmódjukat is. Arra a sajátos ellentmondásra is utal, hogy nem parasztnak nevezhető társadalmi célok eléréséhez a paraszti világ eszközeivel közelednek ezek a kistermelők. A paraszti állapotból való kitörést ez a réteg szülei életmódmintájára építve kívánta elérni.²⁴⁸ S ez csak úgy volt lehetséges, hogy életformájukká vált a paraszti társadalomra jellemző munkaközpontú szemlélet. E szemlélet egyik jellemzője, hogy inkább korszerűtlenül oldják meg a feladatot, csak hogy ne kelljen pénzt kiadni, ha a saját munkával helyettesíthetővé válik a kiadási érték. Ez ismét régi paraszti szemléletet és felfogást juttat érvényre. A kistermelői munka paraszti munkává válik.²⁴⁹

Az adatok azt mutatják, hogy a legnagyobb volumenben termelők valóban szignifikánsan nagy arányban fordulnak elő az egykori közép-és gazdagparaszti családok leszármazottai.²⁵⁰

A falusi településeken a nélkül bomlott meg az érték-és normarend, hogy helyébe bármilyen más, társadalmi koordinációra és szolidaritásra ösztönző rend került volna.²⁵¹

A polgári vállalkozót az jellemzi, hogy teljessé teszi a vállalkozás individualizálását: beszerzéseit, értékesítését, technológiáját, munkaszervezetét teljesen kiszakítja a környezet szokásrendszeréből.²⁵²

A paraszti társadalmakban a tisztán gazdasági tevékenységek úgyszólván leválaszthatatlanok voltak a társadalmi cselekvések egészéről. A javak termelésével kapcsolatos szokások szervesen beépültek a társadalmi élet egészébe. Ma ez az összefüggés a jelentős társadalmi átrétegződés és változás következtében a falusi társadalmak esetében már nem ilyen szoros. Bár a teljes leválásáról a gazdálkodói tevékenységeknek nem beszélhetünk.

A falusi társadalmakban a rokonsági rendszer széthullását, a közösségi kötelek meglazulását a városi munkahelyek is gyorsították, a falvakban maradt gazdálkodók, a hagyományos értékrend őrzői kénytelenek voltak a téves munkarendjéhez igazítani mindennapjaikat.

Az emberek többsége mára már elfogadta saját kulturális alapjainak individuális jellegét, amely a hagyományosnál nagyobb mértékben átépíthető és alakítható.²⁵³

Harcza István életmódvizsgálatai inkább azt erősítik meg, hogy az első gazdaság életképtelensége miatt a második gazdaságban való részvétel, inkább valamiféle menekülés, egy sajátos negatív válasz a fennálló viszonyokra. Szerinte ezért illúzió lenne azt hinni, hogy a második gazdaság a szerveződési elve egy új modell felé vezető út alapját jelentheti, mint azt *Szelényi Iván* kifejti.

A mezőgazdasági kistermelést ő inkább megélhetési stratégiának tekinti, semmint valóságos gazdasági magatartásnak.²⁵⁴

A parasztpolgár számára adott a társadalmi horizont, és ezen a társadalmi szereplehetőségek, még a tisztán gazdasági magatartást is a közösség szabályozza, az adott kooperációs formákat használja fel a vállalkozásaiban is. Presztízst akar szerezni a közösségében, de nem akarja annak normáit átalakítani, míg a polgár-vállalkozó gazdálkodása öncél, aminek követése során ki kell válnia közösségéből, újat kell teremtenie magának.²⁵⁵

A második gazdaság elősegítette a tradicionális magatartásminták modernizációját.²⁵⁶

Márkus István szerint az 1960-as évek jelentik a szegényparasztság számára azt az időszakot, amikor lehetőséget kaptak arra, hogy megszabaduljanak paraszti mivoltuktól. Ő ennek kapcsán az ambíciók robbanásáról beszél.²⁵⁷

248 Szabó László 1981. 34.

249 Szabó László 1981. 42.

250 Csíste András 1997. 120.

251 Harcza István-Kovács Imre-Szelényi Iván 1994. 28..

252 Juhász Pál 1984. 17.

253 Vári András 1991. 64.

254 Harcza István 1991. 179.

255 Vári András 1991. 66.

256 Kovács Imre 1991. 225.

257 Márkus István 1973., Márkus István 1980., Márkus István 1991.

Ott ahol a helyi társadalom működése tradicionálisabb keretekben működik még ma is a korábbi munkaszervezeti formáknak nagyobb a szerepe. Itt az egyének és családok helyi társadalomba való beágyazottsága jóval erősebb még a rokoni intézményi formákon keresztül.

Az elnéptelenedő, elöregedő falvak esetében a korábbi társadalmi kapcsolatháló teljesen meglazult. Az egyének itt csak a szűk családi térbe kapcsolódnak a rokoni és egyéb kapcsolatok már nem a lokális térben valósulnak meg.

Hétben még a családi és rokoni kapcsolatoknak igen jelentős szerepe van a munkaszervezetben. Itt még nagy szerepe van a kölcsönmunkának és a ledolgozás különböző formái is kialakultak. Néhány esetben a patrónus-kliens viszony is újratermelődött. Ez akkor jelenik meg, amikor a gépparkkal rendelkezők szolgáltatásaiért cserébe a gépekkel rendelkező nem fizet, hanem munkájával egyenlíti ki tartozását.

A szlovákiai falvakban elsősorban a háztartások összetétele, valamint a helyi társadalmak sajátos működése következtében a hagyományos paraszti munkaszervezeti formák ma már nem jelentősek. Itt a bér munkának van meghatározóbb szerepe. A kölcsönmunka igen ritka, a ledolgozás különböző formái ma nem ismertek.

A paraszti társadalom a lokális társadalmak szintjén volt egységes életvilág. A polgárosodási folyamat következtében, az ipari városi minták hatására az életforma egésze átalakult. Valóban mondható, hogy a kulturális minták határozzák meg a lehetséges cselekvési teret és a gazdasági stratégiák szempontjából is meghatározó a szerepük, de ezek a minták a vizsgált falvakban már nem a tradicionális paraszti társadalom korábbi mintái. Az egyes lokális közösségekben e tekintetben igen nagy az eltérés. A mai falusi társadalom legfőbb jellemzője az értékrendszer pluralitása.

Szabó László a háztáji gazdálkodásban és mezőgazdasági kistermelésben a munkaszervezeti formák tekintetében kontinuitást lát s ezért ezt a gazdálkodási formát parasztinak tekinti. A paraszti életforma és a mezőgazdasági kistermelés között kétségtelenül van kapcsolat, de megítélésem szerint ez a gazdálkodói magatartásokban és stratégiákban megnyilvánuló és nem a munkaszervezeti formákban megragadható.

A magánélet zártsága, a közvélemény ellenőrző ereje és a közösségi kapcsolatok életmódszervező funkciója városi hatások alá kerül.

Ezekben a falvakban a bányász és az ipar csak munkát adott, de a mentalitások az értékrendek terén nem jelentett többletet vagy támaszt.²⁵⁸

A paraszti munka nem csupán termelő tevékenység, a munkaszervezet nem csupán üzemmódo, hanem ennél sokkal több: társadalmi intézmény, amely a szaktudás, a gazdálkodási tapasztalat, az egyéni teljesítmény a munkabírási kulturális tartalmait is hordozza a kommunikációban, a munkamegosztás racionalitásaiban, az együttműködés és a segítség kollektív formáiban, a tekintélyviszonyokban, a közösségen belüli ranghelyzetben.

A paraszti családgazdaság, mint társadalmi alapegység, még bomlása közben sem engedte végleg elszakadni a kiscsaládokat a hagyományos foglalkozási ágakból. Azért nem, mert itt nem elsősorban a termelési folyamat volt a lényeges, hanem a lokális kapcsolattrend.²⁵⁹

Fontos annak a kérdésnek a felvetése, a mai viszonyok bemutatása során, hogy vannak-e visszatérések a korábbi cselekvés-és gondolkodásmódokhoz, s ha vannak ilyenek a gazdálkodói habitusban, melyek ezek.

A munka, a kultúra és a közösség átélésének továbbörökített mintái egyre jobban távolodnak a tradicionális paraszttársadalmi normáktól és szerepektől, egyre inkább a városiasodott értékcélok, stabilitás-és autonómiaigény felé mozdulnak.²⁶⁰

Az integrált faluközösség szegregálódott, a szerepeknek és életmód-stratégiáknak nincs egyértelmű értékrendszer szervező ereje. A városi kulturális és életmódminták identitásrontó következményei vannak. A közösségi tudat szabályozó ereje oly mértékben csökkent, hogy vele együtt romlik a lokális közösség harmonikus, minőségi értéként elfogadott kohéziója is.²⁶¹

Megromlott a csoportkohézió, meglazultak a belső kommunikatív kapcsolatok és módosultak az értékfelfogások. Mindezek mellett a falvak társadalma és gazdálkodása integrálódott a makrogazdaságba. Nagymértékben csökkent a mezőgazdasági termelés belső stabilitása.²⁶²

A tradicionális paraszti társadalmakban a gazdasági tevékenység nem egy, hanem többdimenziós, célrendszere nem specifikus, hanem diffúz volt. E társadalmakban a gazdasági tevékenységnek nemcsak az volt a céljuk, hogy a javak minél nagyobb mennyiségét hozzák létre, minél hatékonyabban és minél kisebb költséggel, hanem egyben az is, hogy rituális és integratív funkciókat töltsenek be: erősítsék az adott társadalom egységét, fenntartsák belső strukturáltságát, hagyományos szereprendszerét, kultiválják hagyományos értékeit.²⁶³

²⁵⁸ A. Gergely András 1990. 34.

²⁵⁹ A. Gergely András 1990. 36.

²⁶⁰ A. Gergely András 1990. 55.

²⁶¹ A. Gergely András 1990. 60.

²⁶² A. Gergely András 1990. 62.

²⁶³ Hannkiss-Manchin-Füstös-Szakolczay 1982. 304-305.

Ezeknek a rituális és integratív funkcióknak a hiánya a mai termelési gyakorlatban arra utal, hogy a társadalmi átalakulás olyan mérvű volt, hogy a helyi társadalmak esetében ma már nem beszélhetünk tradicionális paraszti kultúráról. A vizsgált régióban a hagyományos paraszti társadalom az új viszonyok között nem éled újjá, sem gazdálkodói magatartásaiban, sem az életmód egyéb vonatkozásaiban. A mai viszonyok között csupán bizonyos korábbi mentalitások és beállítódások újjáéledését találjuk.

Irodalom

Andrásfalvy Bertalan

Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. Tiszatáj 8. szám 105-110.

Balogh István

1965 Paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848-1914) Szerk.: SZABÓ István Budapest, 347-428.

1980 Egy tőkés tanyás gazdaság a XX. század második felében. In: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk. Pölöskei Ferenc-Szabad György. Budapest, Akadémiai 272-312.

Beluszky Pál

1979 Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai. Földrajzi Értesítő XXVIII. 3-4. szám 339-370.

Benda Gyula

1991a A polgár és a polgárosodás fogalma a történeti irodalomban. In: Előadások a polgárosodásról. Budapest. MTA Politikatudományi Intézete

1991b A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. In: Századvég 169-176.

Bíró A. Zoltán – Gagy József – Oláh Sándor

1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. (A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdasági átalakulásban) Antropológiai Műhely 4. 1. szám. Csíkszereda, 7-41.

Burgerné Gimes Anna – Keszthelyiné Rédei Mária – Salamin Pálné

1990 A mezőgazdasági kistermelők háztartásainak jövedelmei és kiadásai. Gazdálkodás XXXIV. 6. szám 1-12.

Csöte András

1997 Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. Szociológiai Szemle 3. 117-137.

Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban 1994. KSH. Budapest, 1995.

Éger György

1990 A történeti Gömör déli részének társadalomstatistikai jellemzői 1870-1980. Régió 1. évf. 3. sz. 75-96.

Erdei Ferenc 1938 Parasztok. Budapest

1941 A magyar paraszttársadalom. Budapest

A. Gergely András

1990 Kontinuitás és változás. In: A. Gergely András - Cséfalvay Zoltán - Lichtenstein József Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradícióban. Budapest. 17-69.

Hadas Miklós

1994 Határtérség és modernizáció. Régió 5. évf. 2. szám 31-45.

Hann, Chris M.

1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázlaron a hetvenes években. Ethnographia XCIII. 33-72.

Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szokolczay Árpád

1982 Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. MTA Szociológiai Kutatóintézet Budapest

Harcza István

1991 Polgárosodás. Kérdések és kétségek. Századvég. 2-3. sz. 177-184.

1994a Polgárosodás a mezőgazdálkodási vállalkozók körében. Agrártörténeti Szemle 1-4. 57-64.

1994b Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. Társadalomstatistikai füzetek 3. KSH. Budapest.

1996 A paraszti polgárosodás gazdasági alapjai. Társadalomkutatás 3. sz. 5-29.

Harcza István – Kovách Imre – Szelényi Iván

1994 A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle 3. sz. 15-43.

Juhász Pál

1976 Adalékok a háztáji és kisegítő gazdaságok elméletéhez. Budapest. Szövetkezeti Kutatóintézet

1988 Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. Medvetánc. 5-17.

1991 ?

Keményfi Róbert

1998 A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. Az etnikai határ és a vegyes etnicitás kérdése. Debrecen.

Kósa László

1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Debrecen.

Kovách Imre

1988 Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Rétegződés-modell vizsgálat IX. Budapest.

1991 ?

1994 A mezőgazdasági átalakulás társadalmi hatásai. Agrártörténeti Szemle 1-4. 65-76.

1995 A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép és Kelet-Európában. Korunk, 5.

1997 A polgárosodásfogalom értelmezéséhez. Századvég 217-229.

Laki László

1997 A "háztájizás" tegnap és ma. Szociológiai Szemle 1. 40-62.

Márkus István

1973 Az utóparasztság arcképéhez. Szociológia II. 2. sz. 56-67.

1980 Az ismeretlen főszereplő- szegényparasztság. Valóság XXIII. 4. sz.13-39.

1991 A hazai mezőgazdasági kistermelés az 1960-70-es években. In: Századvég 2-3. sz. 193-201.

Nemes Gusztáv – Heilig Balázs

1996 Önellátás és árutermelés. Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban. Szociológiai Szemle 3-4. sz. 149-181.

Oláh Sándor

1984 Gazdálkodás és életvitel. Korunk 6. Szám 55-61.

1996 A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. In: Székelyföld 1. sz. 77-86.

1997 Láthatatlan elszegényedés. Szociológia Szemle 1997. 1. 63-77.

Spéder Zsolt

1997 Háztartások egy kis térségben. Szociológiai Szemle 1.sz. 5-37.

Szabó László

1981 A paraszti munkaszervezet mai formái. In:Életmóvizsgálatok az Alföldön. Múzeumi Levelek 37-38. sz. 27-43.

Szabó Zoltán

é.n. Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Budapest.

Szelényi Iván

1992 Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest

Tóth Tibor

1988 A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Budapest. Akadémiai.

Vári András

1991 Parttalan polgárosodás? Századvég. 60-75.

Viga Gyula

1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen-Miskolc.

PARASZTGAZDASÁG ÉS MODERNIZÁCIÓ
(AZ OKSZERŰ MÉHÉSZET A PARASZI MENTALITÁS MODERNIZÁCIÓS
FOLYAMATÁBAN)

A hazai néprajzi kutatás a méhészetéről direkt módon ugyan soha sem fogalmazta meg azt az elméleti prekonceptiót, hogy archaikus jellege révén ösfoglalkozás rekonstruálható belőle - mint tette azt a halászat esetében - mégis az archaikumokat kereső szemléletmódnak megfelelően hosszú ideig csak a zsákmányoló gazdálkodás tematikáján belül kaptak teret a méhészeti vizsgálódások. A második világháború után mindinkább az egyes vidékek házi méhészetét bemutató tanulmányok, monografikus feldolgozások kerülnek előtérbe, azonban sem ezekben, sem az agrártörténeti vizsgálatokban nem kap kellő hangsúlyt a méhészet üzemszervezetének, a méhészeti tevékenység rentabilitásának vizsgálata, a gazdálkodás rendszerébe való beépülése.

Gunda Béla fogalmazta meg elsőként a méhészkedés gyűjtőfogalmában megjelenő eltérő gazdálkodási formák elkülönítésének szükségességét²⁶⁴. A kutatásban korábban jelentkező bizonytalanságok kétségkívül összefüggésben állnak azzal, hogy amíg a hagyományos néprajzi felosztás során az erdőn élő méhcsaládok felkutatása és mézének kirablása a zsákmányoló gazdálkodás témakörébe sorolódik, addig a házi méhtartás az állattartás kategóriájában kerül tárgyalásra. A két gazdálkodási forma között található erdei méhtartás rendszertani szempontból nehezen besorolható.²⁶⁵

A 19. század második fele határvonal a magyar méhészet történetében. Ez egyszerre záró szakasza a méhészet 18. századtól meginduló hanyatlási folyamatának, másfelől nyitánya egy teljesen új korszaknak, amely a mozgószerkezetű kiemelhető keretekkel ellátott modern méhklások feltalálásával veszi kezdetét. A századelő és a két világháború közötti időszak méhészetének legfőbb jellemzője a hagyományos és okszerű formák együttélése és ez utóbbi fokozatos térnyerése. A hagyományos és modern vetekszik egymással a paraszti közösségekben, de a kaptárak csak igen lassú, hosszan elnyúló folyamat eredményeként tudnak nagyobb szerepre szert tenni.

Tanulmányomban a következő főbb kérdésekre keresem a választ:

1. Hogyan illeszkedik be a kasos és a kaptaras méhészet a paraszti gazdálkodás rendszerébe?
2. Milyen a paraszti gazdaság méhészeti üzemének belső struktúrája, melyek működésének törvényszerűségei?
3. Miért nem vált az okszerű méhészet a kapitalizálódó parasztagazdaság modernizációs stratégiájává?
4. A hagyományos paraszti tudás szerkezetébe hogyan épül be a kasos, illetve a kaptaras méhészetre vonatkozó ismeretanyag? Mi a méhészetre vonatkozó paraszti tudás jellemzője, és hogyan szerveződik ez az ismeretanyag?

A paraszti gazdálkodás rendszere, tágabban a paraszti életmód az a keret, amelyben elhelyezhetjük és értelmezhetjük a méhészet hagyományos és modern formáit. Ebből következően nemcsak a hagyományosnak tekinthető köpüs-kasos tartást, hanem az okszerű méhészetet is a vizsgálat körébe számítom.

A méhészet 19-20. századi elterjedtségére vonatkozóan a statisztikai összeírásokból nyerhetünk képet. Magyarországon olyan országos összeírásra, amelyben a méhcsaládok száma is fel van tüntetve először 1870-ben került sor. Ekkor a szorosabb értelemben vett Magyarországon 365.711, míg Erdélyben 122.718 méhcsaládot írtak össze. Ekkor még nem különítették el a kaptárban és kasban tartott méhcsaládokat. A későbbi összeírások azonban már minden esetben jelzik a kettő különbségét. Az 1. táblázat az 1889-1907 közötti időszakban tünteti fel a magyarországi méhcsaládok számát.²⁶⁶

1. táblázat

Év	Méhcsaládok száma	
	mozgószerkezetű kaptárban	kasban
1887	60.186	295.373

²⁶⁴ Gunda Béla 1948.

²⁶⁵ Balassa M. Iván 1971., Szabadfalvi József 1992.

²⁶⁶ Sötér Kálmán 1908.

1889	70.430	272.567
1895	148.779	432.646
1897	196.735	443.512
1900	206.914	448.668
1907	217.937	377.063

Ezekben a számsorokban szemléletesen megmutatkozik a két karakteresen eltérő üzemforma, a hagyományos és az okszerű méhészeti üzem egymáshoz viszonyított aránya, volumene.

Az árnyaltabb kép kialakításához idézem az 1911. évi országos összeírás eredményeit.²⁶⁷ Az adatok azt mutatják, hogy az ország 12.481 községe közül 11.392-ben foglalkoznak méhészettel. Az összeírás szerint a legintenzívebb méhtenyésztés Csík, Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Torontál, Tolna, Csanád, Hajdú, Máramaros, Alsófehér, Hunyad, Szabolcs és Tordaanyos vármegyékben. Tizenöt olyan község található az országban, ahol a méhészettel foglalkozók száma meghaladja a százat, így ezeket joggal nevezhetjük méhészeti központoknak. A felsoroltakon kívül méhészeti központoknak tekinthetjük még mindazon községeket, amelyekben 25-100 méhtenyésztő van. Az országban 1911-ben 378 ilyen község volt. Jellemzőek azok az adatok, amelyek a kasban és kaptárban tartott méhcsaládok arányát mutatják. 1911-ben a kaptárak száma már csak minimálissal kevesebb a kasokénál. Ez azonban az országos átlagot jelöli csupán, egyes megyéknél és területenként óriási eltérések mutatkoznak. A kaptár és a kas aránya Ung megyében a legkedvezőtlenebb, itt majd minden nyolcadik kasra jut csak egy kaptár, de Bereg, Szolnok-Doboka és Hunyad megyékben is több mint ötször annyi kas található, mint kaptár. Ezzel szemben Pest megyében már majd ötször annyi a kaptár, mint a kas, ugyanígy Temesben. Csanád megyében pedig tízszer, míg Torontál megyében már hússzor annyi kaptárt találunk, mint kast.

Mindezek mellett az 1911-es összeírás adataiból szembetűnő, hogy a méhészettel foglalkozó községek 72%-ában a méhészek száma jelentéktelen, itt a méhészettel foglalkozó gazdaságok száma nem haladja meg a tízet.

A két világháború közötti időszak méhészetének elterjedtségéről az 1935-ös összeírásból nyerhetünk képet.²⁶⁸ Ekkor Magyarországon 37.938 méhészt írtak össze, akik az ország lakosságának majd fél százalékát tették ki. A kaptárak száma már majd ötszöröse a kasokénak. A 295.921 kaptár mellett ekkor már csak 61.118 kasban tartott méhcsaládot jegyeztek föl. Az 1911-es összeíráshoz hasonlóan a kaptár és kas arányát tekintve igen jelentős eltéréseket találunk az egyes megyék között. Az adatokat térképre vetítve kirajzolódnak az ország méhészeti centrumai. Az egyes megyéket tekintve a nagyarányú és a modern méhészet abszolút túlsúlyát találjuk Békés, Bács-Bodrog, Csanád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Jásznagykun-Szolnok megyékben. Jól kirajzolódnak azok a területek is, amelyek a hagyományos, kásos méhészet szigetei. Abaúj-Torna, Borsod-Gömör, Szabolcs, Zemplén valamint Szatmár megyékben a kaptárak száma alig, vagy egyáltalán nem múlja felül a kasokét. Ha a korábbi időszakokkal vetjük össze a két világháború közötti méhészeti centrumokat, bizonyos átrendeződést figyelhetünk meg.

Bizonyos összeírások jó lehetőséget kínálnak arra, hogy azokból a méhészettel foglalkozók társadalmi összetételére is következtethessünk.

Az 1895-ös országos összeírás adatai azt mutatják, hogy az összgazdaságok mintegy negyedét kitevő 20-100 hold földterülettel rendelkező gazdaságoknál találjuk a méhállomány felét. Ezzel szemben a gazdaságok majd háromnegyedét kitevő földterülettel nem rendelkező, valamint a 20 hold földnél kevesebbet birtoklóknál csak a méhállomány 40%-a található. Ekkor az országban átlagosan minden ötödik gazdaságra jut egy kas méh. A különböző birtoktípusok esetében azonban igen nagy eltérések mutatkoznak. Míg a 20 holdon aluli gazdaságokban csak minden tizedik gazdaságra esik egy méhcsalád, addig a 20-100 holddal bíró gazdaságok több mint felére esik átlagosan egy kas méh.²⁶⁹ Ezek az adatok a kásos-köpös tartásra vonatkoznak.

A méhészek társadalmi összetételének kérdéséről a néprajzi szakirodalomban igen eltérőek a vélemények. Egyik oldalon az a vélekedés áll, miszerint a méhészettel foglalkozók a paraszti társadalom földnélküli vagy csak kevés földdel rendelkező rétegeiből kerültek ki.²⁷⁰ Más oldalról viszont történeti és recens adatok egyaránt arra utalnak, hogy a paraszti méhészek túlnyomó része a birtokos parasztság köréből került ki.²⁷¹ Azt azonban hozzá kell tennünk, hogy ez a megállapítás

²⁶⁷ Magyar Statisztikai Évkönyv V., VIII.

²⁶⁸ Nagy János 1936.

²⁶⁹ Ambrózy Béla 1914.

²⁷⁰ H. Kerecsényi Edit 1969., Hajdú Mihály 1962.

²⁷¹ N. Kiss István 1960., Kotics József 1988.

kizárólag a kasos és kaptáras tartásra vonatkozóan állja meg a helyét, a zsákmányoló méhészet a falvak szegényebb rétegének tevékenységi formája volt.

A vizsgált időszak méhtartásának elterjedtségéről összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy amíg a kasos tartás az összeírások és a recens adatok alapján is be tudott épülni a hagyományos paraszti gazdálkodás rendszerébe, addig az okszerű, kaptáras méhészet igen lassan nyert teret a parasztságnál, annak gazdálkodási rendszerében nem tudott jelentős szerephez jutni. A modern méhészeti üzem parasztgazdaságokban való megjelenése országos viszonylatban mind volumenében, mind időbelileg lényeges eltéréseket mutat.

A kasos méhészet a paraszti gazdaságban

Önálló méhészeti üzemet a paraszti közösségekben még a kaptárral méhészkedők sem hoznak létre. Ez éppúgy, mint a hagyományos tartási mód üzemszervezeti egységet alkot a földművelő-állattartó paraszti kisüzemmel.

A méhészetet az üzemtan a mezőgazdasági állattartási ágak közé sorolja, bár a többi szorosabb értelemben vett gazdasági állattartási ággal szemben lényegbevágó eltéréseket mutat. Közös vonás ugyan, hogy tulajdonképpen a méhészet is a növényi termékek további értékesítését segíti elő, és így az értékesítési üzemágak egyik változata, azonban az átalakítandó nyersanyag gyűjtési módja és a méhek biológiája olyan különbségeket idéznek elő, amelyek a méhészetnek egészen különleges üzemi jelleget biztosítanak. A legfőbb eltérés abban mutatkozik meg, hogy a méhészeti üzem elsősorban nem egy bizonyos földterületre korlátozott vállalkozás.²⁷² E megállapítás kapcsán nem kerülhető el annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a két karakteresen eltérő gazdálkodási formát, a kasos és okszerű méhészetet egyaránt üzemként foghatjuk-e fel. Az etnográfiai kutatás analitikus megközelítési módjából következően a gazdasági tevékenységek vizsgálata során a parasztüzem, parasztgazdaság átfogó elemzésére kevés súlyt fektetett. A kutatási gyakorlat során elterelődött a figyelem arról, hogy az egyes tevékenységi formák megfogható szervezeti keretbe illeszkednek, gazdaságot vagy üzemet alkotnak.²⁷³ Mind a hagyományos, mind az okszerű méhészeti formákat a paraszti gazdálkodás rendszerében kísérlem meg elhelyezni, a kasos tartást a paraszti gazdaság önálló ágának tekintem, míg a kaptáras méhészetet a paraszti gazdaságba illeszkedő melléküzemágnak. Elsőként azt vizsgálom meg, hogyan épült be a kasos tartás a paraszti termelés rendszerébe, hogyan illeszthető be a méhészet ezen típusával kapcsolatos munkafolyamatok a családi gazdaság tevékenységszerkezetébe. A vizsgált periódusban mind a recens anyag mind az összeírások egyaránt arra utalnak, hogy a kasos méhészet Magyarország egész területén (jóllehet eltérő intenzitással) a paraszti gazdálkodás részévé vált, ha nem is olyan mértékben, mint azt a néprajzi kutatás korábban feltételezte. Milyen tényezők tették lehetővé, hogy a kasos méhészet beépüljön a paraszti gazdaság termelési rendszerébe, másfelől mivel függ össze, hogy a vizsgált periódusban a paraszti gazdaságok jelentős része tartózkodik a méhészet hagyományos formáitól. A parasztgazdaságok viszonylagosan állandó termelési szerkezetébe a méhészet látszólag nehezen illeszthető be, mivel az ezzel kapcsolatos munkafolyamatok a mezőgazdasági munkacsúcsok idejére esnek. A kasos tartás esetében valójában csak a rajzási időszak illeszthető nehezen a hagyományos gazdálkodás rendszerébe, miután a többi munkafolyamat a mezőgazdaság kevésbé intenzív kihasználtságú időszakára esik.

A parasztgazdaságok (minthogy különböző jelekből a rajzás várható időpontját viszonylag pontosan meg tudták határozni) az ebből adódó nehézséget a családi munkamegosztás keretében könnyen fel tudták oldani. A család azon tagjai, akik nem vettek részt az akkor esedékes főbb mezőgazdasági munkafolyamatokban (elsősorban a csökkent munkaképességű öregek, valamint a gyerekek) feladatává tették a méhek rajzásának figyelemmel kísérését.

Látszólag ugyancsak akadályát jelenthette a méhészet paraszti gazdálkodásba való beépülésének, hogy a kasos méhészettel kapcsolatos tudás mindig konkrét személyek egyedi tudása, és így ez nem épül be az adott közösségi tudás általános rendszerébe. Ebben az esetben olyan speciális tudásról van szó, amely nem minden elemében, különösen nem a maga teljességében része a paraszti tudásnak. A kasos méhészet azonban több ponton kapcsolódik a paraszti ismeretekhez, s a meglévő paraszti tapasztalati anyag folyamatos aktivizálásával már lehetett a kasos méhészettel foglalkozni. A kasos méhészet alapításához szükséges ismeretmennyiség elenyésző. A tartás során szerzett tapasztalati tudás az, ami nem része a közösségi tudásnak. Ennek hiánya azonban nem akadályozta az üzemalapítást. Miután a hagyományos méhészet minimális új ismeretmennyiség elsajátításával már gyakorolható, ezen ismeretek hiánya nem jelentheti akadályát a méhészet nagyobb mérvű elterjedésének.

²⁷² Farkas Árpád 1944.

²⁷³ Szabó László 1982., Mohay Tamás 1994.

Ahhoz, hogy a kasos tartás integrálódni tudott a paraszti gazdálkodás rendszerébe, nagy mértékben hozzájárult az is, hogy ezen gazdálkodási ág üzéséhez szükséges eszközök minden paraszti háztartásban megtalálhatók. Speciális eszközigénye a kasos tartásnak nincsen. Az eszközök beszerzése nem igényelt számottevő befektetést. A méhes, a kasok és a többi eszköz beszerzésében a legteljesebb önellátás mutatkozik. A kasos méhészet eszközfelhasználása során igen elterjedtek az alkalmi megoldások, illetve ezeknek az eszközöknek nagy részét más tevékenységek során alkalmazták elsődlegesen, itteni felhasználásuk másodlagos. A parasztgazdaságok majd mindegyike rendelkezett a méhlikások előállításához szükséges alapanyaggal, eszközökkel. Az erre vonatkozó gyakorlati ismeret is általánosnak mondható. Éppen ezért az eszközök előállításában nagyfokú az önellátás. Amennyiben ezek elkészítéséhez mégsem értettek (a kialakult munkamegosztásnak megfelelően) a paraszti közösségek specialistái gondoskodtak azok előállításáról, ellátva ezekkel a termékekkel a paraszti gazdaságokat. Másfelől a méhészethez szükséges eszközök készítése és javítása is megoldható és kivitelezhető volt a rendelkezésre álló paraszti tudás aktivizálásával. Emellett ezeknek az eszközöknek a készítését és javítását a szezonális munkacsúcsok elmúltával, a kevésbé intenzív kihasználtságú téli időszakban is el tudták végezni.

A méhészet hagyományos formája a fentiek alapján összeegyeztethető volt a paraszti termeléssel, hiszen egyrészt a rajzás és a mezőgazdasági munkacsúcsok egybeesése könnyen kiküszöbölhető volt, másrészt pedig a méhészethez szükséges eszközök nem igényeltek jelentős tőkebefektetést, s a gyakorlásához szükséges tudásanyag elsajátítása sem okozott különösebb nehézséget. Ennek ellenére a parasztgazdaságok számottevő része a vizsgált periódusban nem hozott létre gazdaságán belül méhészeti melléküzemágat.

E jelenség okait vizsgálva elsőként a méhek domesztikációjának más háziállatoktól eltérő mértékére és módjára kell utalni. Ami azt jelenti, hogy a méhek domesztikációja nem következett be olyan mértékben, mint más háziállataink esetében. Az ember nem tud fajtanemesítésükről gondoskodni, belső életüket sem tudja befolyásolni, azt öntörvényű módon a méhek maguk szervezik. A méhek életének a hagyományos kasos tartás keretei között az ember inkább passzív szemlélője, semmint aktív irányítója.²⁷⁴ A méhekről való gondoskodás során a méhészek fokozottabban csak a rajzás és a lépelvétel idején avatkoznak a méhek életébe. Ez egyrészt azt jelenti, hogy viszonylag kevés beruházással és kis munkaráfördítással lehet a méhészet hasznát élvezni, másrészt azonban a paraszti szemlélettől idegen viszonyulást is feltételez. Sajátságos megnyilvánulása ennek a paraszti szemléletnek az a vélekedés, amely szerint olyan háziállatot nem szívesen tartanak, amelyik nem ismeri meg saját gazdáját. Ez a sajátos vélemény és a méhszűrástól való félelem azonban önmagában nem adja meg a feltett kérdésre a választ. Emellett utalni kell arra, hogy bizonyos gazdaságföldrajzi adottságok (leginkább a bőséges és folyamatos méhlegelő hiánya) eleve megfosztják a méhészkedés lehetőségétől a parasztgazdaságok egy részét. A 17-19. századi nagy volumenű, kiterjedt méhészet egyik lényeges fenntartója volt az is, hogy a kereskedelem ebben az időszakban szervezett volt: ekkor állandósultak a termelő, fogyasztó és feldolgozó körzetek közötti kapcsolatok. A vizsgált időszakban ez a kereskedelmi hálózat jelentős mértékben visszaszorul, ami összefügg a termelés csökkenésével. Így a paraszti kasos méhészet kiterjedtebb válásának korunkban ez is egyik hátráltatója, akadálya.

A legfőbb ok azonban, ami a méhészet paraszti közösségekben való nagyobb méretű elterjedtségének útjában állt, hogy a termelés adott körülményei között nem volt komoly jövedelmet hozó foglalkozási ág, összefüggésben a méhészet termékeinek kedvezőtlen piaci helyzetével. Ebben az időszakban már a hagyományos méhészet termelékenységére nem volt olyan fokú, ami indokolta volna a gazdaság belső arányainak felbomlását. Ennek következménye az, hogy a méhészetet a paraszti közösségek a néprajzi kutatás által vizsgált időszakban már egyértelműen a kisállattartás periferiáján tartották számon.

Az, hogy a parasztgazdaságokban foglalkoztak-e méhészettel, s ha igen, milyen mértékben az leginkább attól függött, hogy volt-e aki szeretett velük foglalkozni, kezelésükre a családtagok közül vállalkozott-e valaki. Ezt nem befolyásolta jelentős mértékben a hozzáértés, hiszen a kezelés nem kívánt olyan szaktudást, amit ne lehetett volna bárkinek könnyen elsajátítani. A paraszti közösségekben leggyakrabban a család legidősebb férfitagja, vagy a felnőtt fiúk között a legkevésbé munkabíró, vagy másfelől a sok mindenhez értő, barkácsoló hajlamú s megfelelő érdeklődést mutató családtagok foglalkoztak a méhészettel. Ez egyértelműen a férfiakhoz köthető foglalkozás, nők csak igen kivételes esetekben méhészkednek.

Miután a méhészet esetében nem alapvető élelemszerzési foglalkozásról van szó, az üzemág alapításában az alternatív személyi döntéseknek jóval nagyobb a szerepe, mint a gazdálkodás fontosabb ágazatainál. Ezzel magyarázható (a gazdálkodásban mutatkozó eltérések figyelembe

²⁷⁴ Szabadfalvi József 1992.

vétele mellett), hogy azonos adottságú vidékek esetében jelentős eltéréseket regisztrálhatunk a méhészetekkel foglalkozók számában. A paraszti gazdaságokban a gazdasági tevékenységek súlya a mezőgazdaság meghatározó feladataira esik, a méhészet legtöbbször csak kedvtelés, s csak az foglalkozik vele, aki szereti a méheket.

A méz és viasz paraszti háztartásban való felhasználása a vizsgált időszakban már nem mondható igazán jelentősnek. Édesítőszerként a méz helyett a cukor egyre jelentősebb szerepet kap a századfordulótól a paraszti háztartásokban, a viasz felhasználása ekkor már teljesen elhanyagolható.²⁷⁵ A méz szerepe sem a táplálkozásban igazán a meghatározó (jóllehet a méhészkedők családja körében fogyasztása elterjedtebb) hanem a népi gyógyászati felhasználása tűnik fontosabbnak. Így a többi ok mellett ez is oda vezet, hogy a paraszti gazdaságok jelentékeny része nem foglalkozik méhészetekkel.

A kasos méhészet típusai

A méhészet tartásmódjainak táji differenciáltsága lényeges eltéréseket alig mutat, némi megoszlás csupán a méhlikások és a méhesek anyaga, szerkezete alapján regisztrálható. Az országos eltérések nem táji típusok elkülönülését jelzik, hanem a földművelésre-állattartásra alapozott paraszti kisüzemek különböző gazdasági stratégiáinak megnyilvánulásai.

A kasos méhészetnek elkülöníthetjük önellátó és árutertermelő típusát. A hagyományos méhészet esetében az önellátó és árutertermelő tartás sem technikailag, sem munkaszervezetileg nem különül el egymástól. Ez a fajta elkülönülés csak a kaptáras méhészet megjelenésével ragadható meg.

A kasos tartás a 19. század második felétől a paraszti gazdálkodás rendjében a perifériára szorult, csak mint jelentéktelen mellékfoglalkozás játszik abban szerepet. A termelés pusztán a háztartás szükségleteinek kielégítésére irányul, azt jelentős mértékben nem haladja meg. Ezek az önellátásra berendezkedett kasos üzemek is egyedi kapcsolatban lehetnek a piaccal, de ez az üzem működésének csak járulékos eleme. Az önellátó méhészet alkalmanként (az igen kedvező időjárási és méhlegelő viszonyok következtében) átlendülhet árutertermelésbe, de utána visszaáll az önellátó szintre. A korábbi századokban jellemző árutertermelő méhészetnek már csak foltokban találjuk nyomát. A paraszti méhészet árutertermelővé válásának történeti koronként és területenként eltérőek lehetnek a motivációi. Magyarországon a vizsgált periódusban arra igen kevés példa hozható, amikor egy közösség parasztgazdaságainak számottevő része (a hagyományos méhészet keretei között) árutertermelő méhészetet folytat. Azonban a közösségek egyes tagjainak nagyobb arányú méhtartására több példa is utal. Az egyes területek paraszti méhészetét bemutató tanulmányok szinte mindegyikében találunk nagyobb állományú méhészetre utaló adatokat.²⁷⁶ A méhészet hagyományos formáinak gyakorlása során jelentősebb állománnyal csak olyanok méhészkedhettek, akik a rajzás idején tartósan mentesülni tudtak a mezőgazdasági munkafolyamatok elvégzésétől. Nyilvánvalóan ezzel függ össze, hogy az idősebbek foglalkoztak leginkább méhészetekkel. Arra a paraszti gyakorlatban csak elvétve találunk példát, hogy idegen munkaerőt alkalmaztak volna a raj befogására, azt legtöbb esetben a méhész maga végezte el. A kasos tartás keretei között folytatott árutertermelő méhészeti gazdaságokban az a közös vonás, hogy az adott közösségeknek nem több parasztgazdasága adott ilyen irányú választ egy gazdasági kihívásra, hanem itt egyedi gazdaságok (eltérő motivációjú) egyedi válaszaival állunk szemben. Ez egyben azt is jelenti, hogy ezek a törekvések nem egy tartós gazdasági stratégia részei. Igazán jellemzően árutertermelő kasos méhészetet csak olyan területeken találunk, ahol azt az ökológiai adottságok lehetővé tették. Az ország bizonyos területein a rendkívül kedvező természeti adottságok biztosítottak kedvező lehetőséget a méhészet árutertermelő tevékenységévé válásához. A kiváló méhlegelőt elsősorban az ártéri erdők, vízjárta rétek és lápok jelentették.²⁷⁷ A hosszan tartó állandó és nagy mennyiségű virágzás lehetővé tette a méhek folyamatos hordását. A virágok közül egynéhány (különösen nagy tömegénél fogva) főhordást is adott. Így nem volt gond a méhcsaládok tavaszi fejlesztése, mert a méhek állandó legelő mellett maguk is fejlődtek. A méhészkedés ebben az időszakban inkább csak a méhekkel való foglalatosságot, a rajbefogásokat és az ismétlődő mézelszedést jelentette. Az elmondottakból következik, hogy a kiváló méhlegelő következtében igen gazdaságosak voltak ezek a méhészetek. Több helyen a kasos méhészethez szükséges jó méhlegelőt az elavultabb gazdálkodási rendszerek fennmaradása is elősegítette. A nyomásos rendszer fennmaradásával az ugar hosszabb időre biztosított főhordási időszakot a méhcsaládoknak. A méhekkel való szabályos vándorlásra már a 18. századtól több adat utal, azonban a kasos tartás keretei között ezt igen ritka eljárásnak kell

²⁷⁵ Kisbán Eszter 1987., Gunst Péter 1987.

²⁷⁶ Hajdú Mihály 1962., Szabadfalvi József 1967., H. Kerecsényi Edit 1967., H. Bathó Edit 1988., Kotics József 1988.

²⁷⁷ Szücs Sándor é.n., Andrásfalvy Bertalan 1975.

tekintenünk. Az említett esetek mindegyikében az ilyen volumenű méhtenyésztést az árterek és rétek kitérő méhlegelője tette lehetővé. Ezekben az esetekben már méhészspezialistákkal van dolgunk, akiknek fő megélhetési forrása kizárólag a réti méhészkedés. Ezek a méhészek a falvak földnélküli rétegeiből kerültek ki, megélhetésüket a réti méhészkedésre alapozták. Másrésztől számukat szaporították a parasztgazdaságok azon idős tagjai, akik már nem voltak képesek a fontosabb mezőgazdasági munkafolyamatok ellátására, vagy munkaerejüket a saját paraszti gazdaság már nélkülözni tudta.

Már a kasos méhészkedés korában is akadtak vállalkozó szellemű méhészek, akik leküzdötték a vándorlás során felmerülő nehézségeket, s ez által tetemesen megnövelték jövedelmüket. A néprajzi leírások arra utalnak, hogy az önellátásra berendezkedett kasos méhészek között a vándorlás szinte teljesen ismeretlen. Ez nyilvánvalóan nemcsak a vándorlás kivitelezésének nehézségeivel magyarázható, hiszen azt a korábbi időkben is meg tudták oldani (legalábbis rövidebb határokon belül), hanem a paraszti kasos méhészeti üzemág önellátó jellegéből következően nem motivált az eredményesebb eljárások meghonosításában. Az árutermelő kasos méhészetnél vannak adatok a vándorlásra, de a szó igazi értelmében ez mégsem az. Itt csak arról van szó, hogy tavasztól őszig viszik ki a kasokat a jó méhlegelő területre, ahol állandóan mellettük van valaki, teletetésre azonban újra a ház körül kerül sor.

A kasos méhészeti üzemág piacra irányultsága és a kasokkal való vándorlás között közvetlen összefüggés állapítható meg. Bár a kasokkal való vándorlás és az árutermelés nem kapcsolódik minden esetben össze, olyan méhészeti melléküzemágot mégsem találunk, ahol a vándorlásnak nem az lenne a célja, hogy a termelés során jelentkező felesleget értékesítsék. A legfőbb különbség az önellátó és árutermelésre berendezkedett kasos üzemág között egyrészt a vándorlásban mutatkozik, másrészt hogy az árutermelő üzemágban a parasztgazdaság azon tagjai tevékenykednek nagyobb számban, kik csökkent munkaképességük következtében mentesülnek a főbb mezőgazdasági munkafolyamatok végzése alól. Az üzemág alapításában, működésében, az alkalmazott technikai eszközök és termelési eljárások tekintetében nem találunk lényegi eltérést.

A kasos méhészeti üzemág alapításának legáltalánosabb formája a meglévő üzemág folytatása vagy osztódása. Az önálló gazdaságot alapító fiú az apjától kap néhány rajt és azt a kívánt mértékre szaporítja, vagy apja halála után továbbviszi a méhészeti üzemágot. Más esetben gyakori, hogy a méhészeti üzemág talált vagy befogott, illetve ajándékba kapott rajokra épül. Ami egyben azt is jelenti, hogy a kasos méhészet alapítása sok esetben rendkívül esetleges és véletlenszerű. A méhek vásárlás útján történő beszerzése nem túl gyakori, nyilvánvaló összefüggésben azzal a vélekedéssel, hogy a méhek pénzért való vásárlása nem hoz szerencsét a méhcsaládokra. Ugyanígy ritkán fordul elő, hogy méhkeresés útján befogott rajjal alapítanak üzemágot. A kasos méhészet létrehozásában igen nagy szerepe van az alternatív személyi döntéseknek.

Bár az üzemszervezés és működés során fellépő döntési folyamatok nem közösségi ellenőrzésűek, a kasos üzemág mindkét típusánál a hagyomány a fő irányító tényező. Az egyes munkafolyamatokat a hagyományos módon, reflektálatlanul végezték, a döntések rutinszerűek voltak. Nem mutatkoznak különbségek az önellátó és árutermelő típus között munkaszervezeti szempontból sem. A vizsgált időszakban kívülről igénybe vett tevékenységek nem jellemzőek sem az önellátó, sem az árutermelő formánál. Ennek meglétére csak mezővárosokból rendelkezünk adatokkal.²⁷⁸ Elszórt adatok felbukkannak arra vonatkozóan is, hogy egyes gazdák felesbérletre adták ki méheik kezelését.

A kaptaras méhészeti üzem

Míg a hagyományos méhészeti üzemág önellátó és árutermelő típusa között lényegi különbséget nem találunk, addig a kaptaras méhészet mind technikailag, mind üzemszervezetileg elkülönül a kasos méhészettől. Döntő különbségeket regisztrálhatunk az üzem alapításában, működtetésében és munkaszervezetében, valamint a döntéshozatali mechanizmusokban is.

A mozgószerkezetű kaptarak feltalálásával teljesen új alapokra helyeződött a méhészet. A méhész a korábbi állapottól eltérően passzív szemlélőből a méhek életének aktív, tudatos irányítójává vált. A korábbi méhklásokhoz képest a legfontosabb változások a következők: az egyszortú méhklásoktól eltérően a kiemeelhető keretek miatt megismerhetővé vált a méhcsalád belső élete, a műrajok készítésével megelőzhetővé vált a rajzás, s ami a legfontosabb: a méhcsalád

²⁷⁸ Szilágyi Miklós 1966., Kotics József 1988.

elpusztítása nélkül férhettek hozzá a lépekhez.²⁷⁹ Mindezek következtében a kaptárak jóval termelékenyebbek voltak, mint a kasok és az átmeneti méhklások.

Magyarországon ezek az első modern méhklások már a 19. század derekán megjelennek, de elterjedésük igen vontatottan halad. Noha a 19. század végétől a kaptaras méhészet szélesebb társadalmi körben való elterjesztését az állam is jelentős mértékben szorgalmazta és támogatta. A tanítóképző intézetekben és gazdasági szakiskolákban ekkor már oktatják a modern méhészeti ismereteket. Különböző állami tanfolyamokon lehet elsajátítani az új módszereket. A gombamód szaporodó helyi és regionális méhészegyletek ugyancsak ezzel a céllal tevékenykednek.²⁸⁰ Mindezen törekvések és a propaganda ellenére a modern méhészet társadalmi bázisa a századfordulón igen szűk, s benne a parasztság szerepe messze elmarad a kívánatostól.

Olyannyira, hogy a jobb szemű méhészeti szakírók felismerik, a kaptaras méhészet parasztság körében való meghonosítása még a papok és tanítók közvetítésével is csak igen lassan halad előre, s ezért legfőbb törekvésüknek a kasos tartás modernebb formáinak propagálását tartják.²⁸¹ Felismerik tehát azt, hogy a paraszti gazdálkodás rendszerébe a hagyományos tartás beilleszthető, de abban az okszerű méhészet nem kap jelentős szerepet.

Mivel magyarázható a kaptaras méhészet igen lassú elterjedése a parasztagazdaságok körében, s miért nem vált az okszerű méhészet a paraszti életmód szerves részévé? Ennek okát a századelő szakírói a méhészeti termékek árának kedvezőtlen alakulásában, a kedvezőtlen piaci viszonyokban vélték felfedezni.²⁸²

Több tényező együtthatásának eredménye az, hogy a jóval jövedelmezőbb kaptaras méhészet a paraszti életmódban nem válik vonzó gazdasági alternatívává. Ezek közül a legfontosabb, hogy a paraszti gazdaságok feudális korból örökölt struktúrája nem tudott rugalmasan reagálni a piac kihívásaira és az áralakulások változásaira. Az önellátó paraszti kisüzemekben a korábban kialakult hagyományos termékszerkezet lényeges módosuláson nem ment át. Ennek megfelelően a parasztagazdaságok munkarendje és munkaszervezete is változatlanul hagyományörző volt. A gazdasági stratégia legfontosabb célja ennek a termékszerkezetnek a fenntartása, valamint a munkaerő lehetséges lekötésének biztosítása, s nem a termelés racionalizálása volt.

Az általános tendenciák ellenére a specializáció a parasztagazdaságok egy részében is megjelenik. Itt a törekvés arra irányul, hogy olyan jövedelem rugalmas ágazatot fejlesszenek ki, amelynek kicsi a földigénye, ugyanakkor nagy munkaerő ráfordítást igényel. Ilyen jövedelem rugalmas ágazatként egyes háziipari tevékenységek mellett elsősorban a kisüzemi állattartás jöhetett szóba.²⁸³ Annak ellenére, hogy az okszerű méhészet ezen ágazatok közé tartozott, - hiszen nincs jelentős földigénye, nagy az élőmunka ráfordítása, s mindezek mellett a befektetett tőke forgási sebessége viszonylag gyors, - a paraszti kisüzemekben mégsem tudott a specializáció meghatározó bázisa lenni. Mindenekelőtt azért nem, mert a parasztagazdaságok túlnyomó részében hiányzott a piacérzékeny vállalkozói mentalitás.

Az okszerű, kaptaras méhészet paraszti közösségekben való megjelenése minden esetben az egyes egyének tevékenységeként realizálódik, és a közösség meglévő értékrendjétől eltérő mintát közvetít. Attól függetlenül, hogy az okszerű méhészet önálló vagy kisegítő üzemként kapcsolódik a parasztagazdaság rendszerébe mindkét esetben vállalkozásként foghatjuk fel, amely mindig bizonyos tőkebefektetéssel jár, racionális megfontolások és tudatos kalkuláció kíséri, számol a kockázati tényezőkkel. A néprajzi leírások egyértelműen arra utalnak, hogy az okszerű gazdálkodást folytató méhészek a paraszti közösségek új értékek irányában nyitott, vállalkozó szellemű tagjaiból kerültek ki. Miután a hagyományosan méhészkedők összetétele más értékek mentén szerveződött, nem tekinthető véletlennek, hogy az okszerű méhészek nagyobb hányada nem körükből került ki, hanem az újabb generációk eltérő szemléletű tagjai közül. Ennél a generációnál már a paraszti szocializáció során kisgyermekkorától kezdve a belenevelődéssel elsajátított tradicionális tudás mellett fokozatosan előtérbe kerültek az egyre tudatosabb tanulással elsajátított szakismeretek.

A vállalkozói mentalitás hiánya mellett más okok is gátolták a kaptaras méhészet meghonosodását a paraszti közösségekben. Fontos összetevő még a parasztagazdaságok általános tőkeszegénysége, hiszen okszerű méhészet rentábilisan csak jelentős tőkebefektetéssel üzhető. A legköltségigényesebb a modern méhklás, a kaptár beszerzése. Emellett a méhcsaládok ára, a múltép és a különböző szerszámok együttes költsége is jelentős indulótőkét kíván. Bár a méhészet esetében a megtérülési idő igen gyors és kedvező, a tőkeszegény parasztagazdaság tartózkodik a nagyobb

²⁷⁹ Szabadfalvi József 1992.

²⁸⁰ Rodiczky Jenő 1892.

²⁸¹ Ambrózy Béla 1914., Gáll Imre 1942.

²⁸² Sötér Kálmán 1908.

²⁸³ Tóth Tibor 1988.

beruházástól. Ehhez még hozzájárul az is, hogy a méhészet a fokozottan időjárás-érzékeny kultúrák körébe tartozik, s emellett a gyakran fellépő méhbetegségek is a bizonytalansági tényezők számát szaporítják.²⁸⁴ Mindezek együttesen jelentős deficitet eredményezhetnek, rosszabb esetben az egész vállalkozást is tönkre tehetik, így érthetővé válik a kockázatot nem szívesen vállaló parasztgazdaság óvatossága.

Az okszerű méhészet rentabilitásának a jelentős tőkebefektetés mellett másik alapvető feltétele a kellő szakértelem, a méhek és életének alapos ismerete. A kasos tartás keretei között a méhészek méhekről igen kevés ismerettel rendelkeztek s az ismeretek bővítésének - az adott lehetőségek között - nem is érezték szükségét. A kevert, rendszertelen jellegű ismeretek halmazát racionális és irracionális elemek szövedéke képezi. Ezek a hagyományozódás folyamatában apáról fiúra szállt ismeretek nem képezhették alapját a természettudományos megalapozottságú okszerű méhészetnek.

A kaptáras méhészet olyan tevékenységi forma, amely nemhogy nem szerves része a paraszti tudásnak, hanem attól kifejezetten idegen. Ahogy már korábban utaltam rá a kasos méhészethez szükséges tudás könnyen megszerezhető, annak hiánya nem akadály a üzem alapításának, s a még hiányzó ismeretek tapasztalati tudásból könnyen elsajátíthatók. A kaptáras méhészet esetében ez a tudás sokkal összetettebb, hagyományos módon nem elsajátítható, meglétének hiánya pedig kizárja az okszerű üzem létrehozását. A kaptáras méhészethez szükséges ismeretek hiánya igen komoly akadály volt, hogy az utat találjon a paraszti gazdálkodásba való beépülésre.

A fentiekben túl fontos összetevő az is, hogy a kaptáras méhészet munkaidő-igénye többszöröse a kasos tartásénak. Még inkább megnövekszik a méhek kezelésére fordítandó munkaidő, ha az üzem vándorlásra rendezkedik be, ami ekkor már sok esetben elkerülhetetlen volt. Jóllehet a munkaidő-lekötöttség csak az év egy bizonyos részére terjed ki, a fő problémát a parasztgazdaságban az jelenti, hogy a méhészeti üzemmel kapcsolatos teendők egybe esnek a legfontosabb mezőgazdasági munkafolyamatok végzésének időpontjával. Ennek következtében az örökölt gazdálkodási stílushoz legtöbb esetben mereven ragaszkodó parasztság igen kötött idő - és tevékenységrendszerbe nem tud beilleszkedni az okszerű méhészet.

A fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a paraszti életmód és mentalitás konzervatív jellegében, valamint a piaci igényekhez rugalmatlanul alkalmazkodó paraszti gazdaságokban kereshetjük azokat az okokat, amelyek nem tették lehetővé, hogy az okszerű méhészet a kapitalizálódó parasztgazdaság modernizációs törekvéseiben jelentékenyebb szerepet játsszon.

A kaptáras méhészet üzemszervezete

A kaptáras méhészeti üzem éppen úgy, mint a hagyományos tartási mód, üzemszervezeti egységet alkot a földművelő-állattartó paraszti kisüzemmel. A paraszti közösségekben önálló okszerű üzem nem jön létre, az minden esetben a komplex parasztgazdaság része.

Az okszerű méhészeti üzem már vállalkozással létrehozott üzemforma, célja elsődlegesen az áruterelés. Míg a hagyományos méhészeti üzem két típusa - az önellátó és áruterelő - között lényegi különbséget nem találunk, addig a kaptáras méhészet mind technikailag, mind üzemszervezetileg elkülönül a kasos méhészettől. Az üzem alapításában és működtetésében is alapvető eltérést találunk a két forma között. Az üzemalapítás során az eltérés abban mutatkozik meg, hogy míg az a kasos üzemnél leggyakrabban már meglévő üzem öröklése vagy osztódása folytán történik, más esetben rendkívül esetleges és véletlenszerű, addig a kaptáras méhészeti üzem alapítását mindig racionális megfontolások eredményezik. Ebben az esetben tudatos mérlegelés tárgyát képezi az üzem alapításához szükséges tőkeerő felmérése, a méhészethez szükséges szakszerű ismeretek elsajátításának módja, az értékesítési lehetőségek számbavétele. Vándor méhészeti üzem alapítása esetén ez még kiegészül az ezzel együtt járó többlet-költségek és munkaidő ráfordítás kalkulálásával. A kaptáras méhészet alapítása esetén önmagában a méhészkedési szándék nem volt elegendő, ellentétben a kasos tartással. E szándékon túl több alapvető feltétel meglétét kellett még az üzem megalapítása előtt mérlegelni.

Az első igen fontos feladat felmérni, tájékozódni, hogy a környéken van-e olyan méhlegelő, amelynek eltartó képességére hosszabb távon lehet méhészeti üzemet alapítani. Ez a legalapvetőbb feltétel, ennek hiányában a többi hiába adott - hacsak a termelő nem számol előre az állandó vándorlással, ami igen ritka - akkor a méhészet rentábilisan nem gyakorolható.²⁸⁵ A másik feltétel annak mérlegelése, milyen lehetőségek adódnak a méhészkedéshez szükséges szakszerű ismeretek elsajátítására. Paraszti közösségekben több lehetőséggel is találkozunk, leggyakrabban más okszerű

²⁸⁴ Vincze Ernő 1983

²⁸⁵ Vincze Ernő 1983.

méhészetek tevékenységének megismerése jelenti a méhészkedés alapjait, amelyre leginkább a falun belüli lelkészek, tanítók vagy más okszerű méhészek üzemeltetők voltak a legalkalmasabbak. Igen sok feljegyzés tanúskodik arról, hogy a falusi lelkészek, tanítók nagy gondot fordítottak arra, hogy a parasztgazdákat ellássák szakszerű méhészeti ismeretekkel. De arra is találunk példát, hogy az okszerűen méhészkedő parasztgazda társának szolgáltatás fejében adja át ismereteit. Ennél jóval gyakoribb volt azonban, hogy a jó ismerős vagy rokon adta át a legszükségesebb ismereteket. A szakkönyvekből autodidakta módon megszerzett méhészeti tudás nem jellemző, bár erre is akadnak példák. A vizsgált időszakban, különösen a két világháború között már egyre gyakrabban vettek részt parasztgazdák is rövidebb, néhány hetes méhészeti tanfolyamokon. Ez az ismeretszerzés azonban csak akkor eredményes, ha már a méhésztudás gyakorlati ismeretekkel is rendelkezik. Tehát a tanfolyamokon csak ismereteik bővítésének céljából vesznek részt. A méhlegelő eltartóképességéről való megbizonyosodáson túl az üzem indításához szükséges tőkeerő felmérése az üzemalapítás legfontosabb összetevője.

A rendelkezésre álló anyagi fedezetet nemcsak a méhészeti üzem helyes nagyságának szempontjából kell alaposan mérlegelni. A méhészeti üzemek tőkeviszonyainak legfőbb jellemzője, hogy az egész tőkeértékhez viszonyítva igen magas a méhlikásra (kaptár) eső rész, a méhészeti üzemenél ez meghatározó szerepet játszik. Miután ez olyan tőkeerő, ami csak hosszú időn keresztül térül vissza, ezért a helytelenül végzett ilyen irányú befektetések évek hosszú során terhelik a hozadékot.²⁸⁶ Egyfelől ezzel, másrésztől a parasztgazdaságok általános tőkehiányával függ össze, hogy az üzem alapításához szükséges legköltségigényesebb elem, a kaptár beszerzését saját vagy a piacról beszerezhetőnél olcsóbb erőforrásokkal próbálták pótolni. Ezért az okszerűen méhészkedő parasztgazdaságokban a kaptárak az esetek többségében saját készítésűek. A tőketakarékos megoldások keresésére kényszerített paraszti üzemekben ezért általánosak a drága deszkakaptár helyett a szalmából préselt kaptárak, de előfordulnak vályogból készítették is.

Ezzel áll összefüggésben az is, hogy a kaptárak méhésztudás jelentős része olyanok köréből került ki, akik legalább barkács szinten értettek a famunkához, s ehhez a legszükségesebb eszközökkel felszerelt műhellyel is rendelkeztek. Bár olyan példa is hozható, amikor a kaptárkészítést tanfolyamon elsajátító méhésztudósok társainak jutányos áron készít kaptárakat.

Az okszerű méhésztudás esetében ugyancsak magas az élőtőke (a méhcsaládok értéke) aránya. Jóllehet ebből adódik a méhésztudás kedvező jövedelmezési lehetősége, az üzemalapításkor ennek beszerzésében is a tőketakarékos megoldásokat keresik. Ebből a megfontolásból a méhésztudás üzemeltetése csak néhány családdal indítják, s az állomány többi részét kasokból rajoztatják. Az üzem költségviszonyainak felmérése során figyelembe kellett venni a forgóalapot, az üzemeltetéshez szükséges költségek készpénzfedezetét. Ennek ugyanis a későbbiekben súlyos következményei lehettek, mivel a méhésztudás a mezőgazdaság egyik legkockázatosabb termelési ágazata.

A nagy termést adó évet eredmény nélküli időszakok követhetik. Több év átlagában ugyan a méhésztudás mindenképpen jövedelmező foglalkozás, de éves vonatkozásban, esetleg egymást követő években is nemcsak kevéssé kifizetődő, hanem kimondottan veszteséges is lehet. Ha a méhésztudás nem rendelkezik ilyenkor elegendő anyagi fedezettel, épp akkor nem tudja méheket átsegíteni a rossz esztendőre, amikor arra a legnagyobb szükség van. A méhésztudás nagyságának egyik behatároló tényezője tehát az anyagi fedezet, illetve ennek a forgóeszköz része, ennek is a tartalékalapja. Ha ez nem áll rendelkezésre, a méhésztudás vállalkozás könnyen tönkremehet. A parasztgazdaságokban a tartalékalap, a jelentősebb készpénz hiánya kedvezőtlen esztendőkben nagy gondokat okozott. Több adat utal arra, hogy ennek előteremtésére a gazdaság más ágából kellett árut értékesíteni, s a bevételt a méhésztudás üzembe átcsoportosítani.

Jóllehet mind az okszerű méhésztudás üzem alapításánál, mind működtetése során jelentős szerepe van a tőkefedezet meglétének, arra mindenképpen utalni kell, hogy az üzem alapítása során kezdetben a fokozatos fejlesztésnek igen nagy szerepe van, legalábbis ott, ahol azt a tőkeszegénység indokolja. Másfelől az üzem működtetése során is jelentős befektetéseket takarékosan is meg lehet oldani. Így a parasztméhésztudás körében igen jellemző a költséges eszközök közös használata, saját előállítás.

Mindezek mellett, miután itt már kifejezetten árutermelő méhésztudásról van szó, az üzem alapítása előtt mérlegelni kell az értékesítési lehetőségeket. Amennyiben a méhésztudás vándorlással kívánják egybekapcsolni, a vándorlási lehetőségek felmérését is előzetesen kell elvégezni, és számolni kell az ezzel együtt járó többlet-költségekkel és munkaidő ráfordítással.

Munkaszervezeti szempontból is alapvető különbségeket regisztrálhatunk a hagyományos és okszerű méhésztudás formái között. A kasos méhésztudásnál a vizsgált időszakban kívülről igénybe vett tevékenységek nem jellemzőek, azonban ez a kaptárak működtetésénél, különösen ha vándorlással is

²⁸⁶ Farkas Árpád 1944.

egybekapcsolódik, már igen gyakori. Bár a fő törekvés ennek kiküszöbölésére irányul, a kaptáras méhészet esetében mégis gyakoribbnak tekinthető az idegen, külső munkaerő igénybevétele. Ez a legtöbbször csak vészhelyzetekben fordul elő, pl. hadifogság ideje alatt felesbe, vagy harmadába kezelik a méheket, de vannak példák arra is, hogy a gazda nem ér rá kezelni méheit és azért valakit szerződöttet a munkára. Ha az okszerű méhészet nagyarányú és többszöri vándoroltatással is egybekapcsolódik, akkor ott a szállításhoz már szükséges a családi munkaerőn kívül idegen munkaerőt is igénybe venni. Bár igen gyakran van példa arra, hogy több méhész társul a vándorlásra, és egymásnak visszasegítik az elvégzett munkákat. Azonban, miután a vándorlási időszak a mezőgazdaság legintenzívebb kihasználtságú időszakára esik, ebben az esetben a vándortanyára szállított méhcsaládok kezelésére és figyelemmel kísérésére mindig külső munkaerőt kell igénybe venni.

A méhészet eredményessége szempontjából igen fontos, hogy az üzemszervezést is korszerűen kell kialakítani. Egy méhcsalád egész évi kezelése 10 családostól nagyobb méhészetben vándorlás nélkül körülbelül 6-7 órát igényel, vándorlással is egybekapcsolódva azonban jelentősen megnövekszik.²⁸⁷ A legnagyobb elfoglaltság ideje május és június, de ha a méhész vándorol vagy nyár végi gyűjtés is van helyben, akkor ide sorolható még augusztus is. Ez az időszak teljesen egybeesik a legfontosabb mezőgazdasági munkacsúcsokkal.

Eltérő döntési mechanizmusok működését figyelhetjük meg a két alaptípus üzemszervezésében. A kaptáras üzemnél a hagyomány a fő irányító tényező. Az egyes munkafolyamatokat a hagyomány által meghatározott módon reflektálatlanul végezték, a döntések rutinszerűek. Az okszerű méhészeti üzemnél a racionális gazdasági számítások voltak az irányadók. A kaptáras üzemnél, miután itt minden egyes méhcsaláddal külön-külön és egészen más természetű problémák adódhattak, a döntéseknek igen megfontoltaknak és szakszerűeknek kellett lenniük. A kaptáras méhészetnél az eredményes üzemvitel egyik fontos összetevője a gyors és rugalmas döntés meghozatala.

A szakszerű ismeretek megléte azért elengedhetetlen, mert csak a méhcsaládok életének alapos ismeretében tudja a méhész a méhcsaládok viselkedésének okait felismerni, tud az ok-okozati összefüggésekre fényt deríteni, és képes gyors és rugalmas döntéssel a szükséges intézkedéseket meghozni. Ezek hiányában a jövedelmezőség jelentős mértékben csökkenhet.

A szakszerű ismeretek elsajátítása és a tapasztalati tudás megszerzése mellett ezzel hozhatók összefüggésbe a méhészetrel kapcsolatos írásbeli feljegyzések is. Igen szoros kapcsolat van egy paraszti gazdasági piacra orientált tőkés jellege és az általa vezetett feljegyzések pontossága és részletessége között.²⁸⁸ Miután az okszerű méhészeti üzem minden esetben ártermelési céllal jön létre, felvetődik a kérdés, hogy milyen jellegűek az ezzel kapcsolatos írásbeli feljegyzések?

Azok a parasztagazdaságok, ahol a komplex gazdaságnak része az okszerű méhészet, a méhészet esetében bizonyos feljegyzéseket rendszeresen vezetnek. Miután minden egyes méhcsalád egyedi kezelést igényel, a legfontosabbak az egyes méhcsaládokra vonatkozó feljegyzések. Azonban olyan rendszeres jellegű adatok, amelyekből az évi tiszta bevételek kiszámíthatók lennének, ezekben az üzemekben nem jellemzők. A feljegyzések nagy része a hordásra, a családok új anyával való ellátására, betegségekre vonatkozik, s nem a számviteli szolgálja. A kaptáras méhészeti üzemmél kapcsolatos írásbeli feljegyzések célja sohasem a pontos számvitel igénye. Ezek a feljegyzések egyértelműen a méhek kezelése során jelentkező problémáknál a döntési folyamat megkönnyítését szolgálták.

A kaptárral méhészkedő parasztek körében a vándorlás igen ritka. Ennek több oka van. A legfőbb az, hogy a múlt század utolsó éveiben elterjedt, apró keretekkel felszerelt, kisméretű állókaptárak nem voltak alkalmasak a vándorlásra. Az első világháború alatti években ugyan megszületett az igazi vándorkaptár Boczonádi Szabó Imre jóvoltából, akinek kaptára már megfelelt a biztonság és a gazdaságosság követelményének, azonban ezek a parasztméhészek körében igen lassan terjednek el. Több adat utal azonban arra, hogy a többlettermelésre törekvő méhészek a vándorlásra alkalmatlan kaptáraikkal is sikeresen oldották meg a felmerülő nehézségeket. A kísérletező, újításra törekvő attitűd azonban nem jellemző a parasztméhészek körében. Bár méhflakáikat maguk a méhészek készítik el, azok tökéletesítésének nem érzik szükségét, az újítások mindig külső hatásra jelennek meg.

Okszerű méhészet - paraszti polgárosodás

A néprajzi kutatás által rajzolt képből egyértelműen megmutatkozik a kaptáras üzem paraszti közösségekben való megjelenésének folyamata. Annak ellenére van ez így, hogy a kutatás ennek vizsgálatára - miután már nem tekinthető hagyományos termelési eljárásnak - nem fordított kellő

²⁸⁷ Örösi Pál Zoltán 1968.

²⁸⁸ Mohay Tamás 1994.

figyelmet. Ez a kép összecseng a statisztikai kimutatásokból kirajzolódó tendenciákkal, s fő jellemzője, hogy a paraszti közösségekben igen lassan nyer teret az okszerű méhészet, az a hagyományosnak tekintett paraszti gazdálkodás rendszerébe nem tud beépülni, attól idegen.

Bizonyos példák azonban arra utalnak, hogy ha lassan és igen korlátozott mértékben is, de a polgárosuló paraszti közösségekben eltérő módon ugyan, de megjelenik az okszerű méhészet. Egyes esetekben a paraszti üzem modernizációjában is jelentékeny szerepet játszhat. Néhány helyi példa arra utal, hogy bizonyos körülmények között az okszerű méhészet helyet kaphatott a kapitalizálódó parasztagazdaságok modernizációs törekvéseiben.²⁸⁹ A paraszti polgárosulás folyamatában a dél-tiszántúli nagytömegű agrárszegénység anyagi kultúrája és életmódja több nyitottságról és mozgékonyaságról tesz tanúbizonyságot, mint más vidékek.²⁹⁰ E folyamatban - amely a belterjes kultúrák terjedésében nyilvánul meg, s egyértelmű bizonyítéka a változékonyabb vállalkozói mentalitás meglétének - értelmezhetjük az orosházi kaptaras méhészet szembevetésén gyors modernizációját. Azonban az orosházi esetet ritka kivételként tarthatjuk csak számon, az ország nagy részén a kaptaras igen lassan és nem túl széles körben terjedtek el a parasztság körében. A mozgószerkezetű kaptár feltalálása és ezzel összefüggésben a méhészet okszerű gazdálkodási ággá válása időben egybeesik - természetesen véletlenül - azzal a jelentős és ellentmondásosan megvalósuló lassú életformaváltással, amin a magyar parasztság a jobbágyfelszabadítás után megy keresztül. A polgárosulásban elől járó vidékeken a korszerűbb mezőgazdasági termelésre törekvés a paraszti tapasztalatok nagyarányú megnövekedéséhez, a korszerűbb technológiák és eszközök elterjedéséhez, általános belterjesedéshez vezetett, az újításokra való hajlam megjelenésével járt együtt. Mindezek a paraszti mentalitás fokozatos modernizációját idézték elő. A mentalitásváltás az önellátó és árutermelő földműves szemléletének különbségében ragadható meg leginkább.²⁹¹ Mint már utaltam rá, az okszerű méhészet már vállalkozással létrehozott üzemforma, célja elsődlegesen az áruterelés. Fölmerül a kérdés, van-e összefüggés a polgárosultság és az okszerű méhészet elterjedtsége között. A vizsgált korszak méhészetének jellemzői során utaltam arra a mind a statisztikai összeírások, mind a recens anyagból is megfigyelhető folyamatra, hogy a 19. század második felétől a korábbi századokban állandósult méhészeti centrumok jelentős átrendeződésen mennek keresztül. Ennek legfőbb oka, hogy a kaptaras méhészet megjelenésével a méhészet elterjedésének nem a legfőbb motiválója és feltétele a jó méhlegelő, hanem a korszerű ismeretek, a vállalkozói szellem megléte is igen fontos tényezővé válik. Ezzel magyarázható, hogy a kaptaras méhészet térhódításával párhuzamosan bizonyos korábbi jelentős szerepet játszó vidékek Szatmár, Gömör, Borsod, Bihar stb. a polgárosultság alacsonyabb foka miatt veszítenek korábbi jelentőségükből, és a polgárosultabb gazdálkodást folytató, s emellett jó adottságokkal is rendelkező területek válnak az inkább meghatározó centrumokká. Így válik igen jelentőssé a Jászság korán modernizálódó és nagy volumenű méhtartása.²⁹² Emellett jelentős méhészeti központtá női ki magát a korábban jelentéktelen szerepet játszó Orosháza.²⁹³ Polgárosultságának köszönhetően képes megmaradni a méhészeti központok között a Barcaság és a Dél-Dunántúl. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a Kósa László által megrajzolt paraszti polgárosulás folyamatában élen járó területek igen nagyfokú egyezést mutatnak a méhészet modernizációjában központi szerepet betöltő vidékekkel.²⁹⁴ Bár a polgárosulásban elől járó területek bizonyíthatóan nagyobb szerepet játszanak a kaptaras méhészet paraszti gazdaságba való integrálásában, több példa hozható arra is, hogy a kevésbé polgárosult területek parasztagazdái is jelentékenyen kiveszik ebből a részüket.²⁹⁵ A kaptaras, okszerű méhészet paraszti gazdaságokban való megjelenése a paraszti polgárosulás folyamatában értelmezhető. A néprajzi gyűjtések egyértelműen azt igazolják, hogy azok a méhészek, akik kitartanak a méhészet hagyományos formái mellett, a gazdálkodás meghatározó ágazataiban is elavult módon gazdálkodnak.²⁹⁶ A polgárosulásban előbb járó területeken nagyobb a táptalaja az okszerű méhészet elterjedésének. Közvetlen kapcsolat azonban a polgárosulás és az okszerű méhészet elterjedése között nem mutatható ki, hiszen egy racionális gazdaságvezetés esetében több alternatív megoldás kínálkozott az üzem modernizálásához. Ennek sok esetben csak egyik aspektusa a méhészet.

289 Hajdú Mihály 1962.

290 Kósa László 1990.

291 Kósa László 1990.

292 H. Bathó Edit 1988.

293 Hajdú Mihály 1962.

294 Kósa László 1990.

295 Szabadfalvi József 1967., Kotics József 1988.

296 H. Kerecsényi Edit 1967., Kotics József 1988., H. Bathó Edit 1992.

Méhészet és paraszti tudás

A kasos méhészet fejlettségét a tagolatlan, egyszatátú méhklás determinálta. Ez határozta meg a vele kapcsolatos ismeretanyagot és az extenzív tartási módot.²⁹⁷ A recens anyagból egyértelművé vált, hogy a hagyományos tartás keretei között az ismeretanyag a közvetlen megfigyelésre és a szóbeli informálódásra épült. A méhcsaládok belső életéről, a méhek természetrajzáról a kasos méhészek ismeretei igen hiányosak. A kaptaras méhészeketől feljűk közvetített ismeretek nem kötődnek a már meglévőhöz, így az nem tud szervesülni a korábbi ismeretekkel, tehát azt valójában meg nem értett tudásnak tekinthetjük. A kasos méhészetre vonatkozó paraszti tudás diffúz, az egyes elemek nem rendszerszerűen kapcsolódnak egymáshoz, hanem halmazszerűek. A racionális tudás esetében már nem ilyen egyértelmű az integráció az általános paraszti tudásba. A méhészettel kapcsolatos tudás mindig konkrét individuumok egyedi tudása, ez nem épül be az adott közösségi tudás általános rendszerébe. Ebben az esetben olyan speciális tudásról van szó, amely nem minden elemében, különösen nem teljességében része a közösségi tudásnak. A kasos méhészet több ponton kapcsolódik a paraszti tudáshoz, a már meglévő tudáselemek aktivizálásával sok esetben már lehet ezt a tevékenységi formát üzni. A kaptaras, okszerű méhészet természettudományos, racionális elveken épül, ebben az esetben már hiedelemtudásról nem is beszélhetünk. Ez a fajta szemlélet teljesen idegen a hagyományos paraszti felfogástól. Csak ott tud megjelenni és elterjedni, ahol a polgárosulás következtében jelentősen megváltozott a paraszti mentalitás és értékrendszer.

Irodalom

- Ambrózy Béla*
- 1914 A méh. Budapest
- Andrásfalvy Bertalan*
- 1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd
- Balassa M. Iván*
- 1970 Élőfás méhtartás a Kárpát medencében. Ethn., LXXXI. 531-544.
- H. Bathó Edit*
- 1988 Népi méhészkedés a Jászságban. Folklor és Ethnográfia 47. Debrecen
- Farkas Árpád*
- 1944 Erdélyi méhészetek üzemi viszonyai és eredményei. Kolozsvár
- Gáll Imre*
- 1942 A népies méhészkedés módja. Az alföldi falvak és tanyák kigazdái számára. Kecskemét
- Gunda Béla*
- 1948 A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Budapest
- Gunst Péter*
- 1987 A paraszti társadalom története Magyarországon a két világháború között. Társadalom - és művelődéstörténeti tanulmányok I. Budapest
- Hajdú Mihály*
- 1962 A kasos méhészkedés hagyományai Orosháza környékén. A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 171-235.
- H. Kerecsényi Edit*
- 1969 A népi méhészkedés történeti formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. Népr. Közl. XIII. 3-4. Budapest
- Kisbán Eszter*
- 1987 „Köleskását hozta, mégpedig cukrozva...” A cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon. Agria XIII. 239-265.
- N. Kiss István*
- 1960 16. Századi dézsmajegyzékek. Budapest
- Kósa László*
- 1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920) Debrecen
- Kotics József*
- 1988 Népi méhészkedés Gömörben. Gömör néprajza XVIII. Debrecen
- Mohay Tamás*
- 1994 Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken. Budapest

²⁹⁷ Szabadfalvi József 1992.

- 1936 Magyarország méhésze az 1935. évben. In: Országos Méhésznaptár az 1937. évre Budapest
Nagy János
- 1968 Méhek között. Budapest
Örösi Pál Zoltán
- 1892 A magyar méhészkedés múltjáról. Budapest
Rodiczky Jenő
- 198 A méh és világa. Budapest
Sötér Kálmán
- 1967 Népi méhészkedés a Zempléni-hegyvidék középső részén. Ethn. LXXXVIII. 41-64.
Szabadfalvi József
- 1992 A magyar méhészkedés múltja. Debrecen
Szabó László
- 1982 A paraszttüzem szervezetének néprajzi vizsgálata. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.
271-291. Debrecen
Szilágyi Miklós
- 1966 Méhészet a Nagykunságban a XVIII. század második felében. Adatok a Nagykunság XVIII. századi
néprajzához. 71-9. Szolnok
Szűcs Sándor
- é.n. A régi Sárrét világa. Budapest
Tóth Tibor
- 1988 A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-s években. Budapest
Vincze Ernő
- 1983 A méhész is szakmunkás. Budapest

GAZDÁLKODÁS ÉS ÉLETVITEL EGY GAZDASÁGI NAPLÓ TÜKRÉBEN

Az etnográfiai kutatás analitikus megközelítési módjából következően a gazdasági tevékenységek vizsgálata során a parasztüzem, a parasztgazdaság átfogó elemzésére kevés súlyt fektetett. A kutatási gyakorlat során elterelődött a figyelem arról, hogy az egyes tevékenységi formák megfogható szervezeti keretbe illeszkedve üzemet, vagy gazdaságot alkotnak.²⁹⁸ Szabó László szerint a parasztüzemet a közösségi ideálnak megfelelő parasztcsalád összes munkájával azonosíthatjuk, figyelembe véve egyéb tevékenységek az üzemszervezetet érintő, fogyasztást befolyásoló elemeit is. A parasztüzem több önálló üzemág szerveződéséből jön létre. Szabó László minden olyan tevékenységsort, mely hosszabb időn át rendszeresen ismétlődik, vagyis azonos jellegű és értéket állít elő, önálló üzemágnak tekint.²⁹⁹

A gazdaságtörténet az üzemen olyan termelésttechnikai egységet ért, amellyel "bizonyos termelési célok érdekében tervszerűen csoportosított s működtetett termelési tényezők együttesét jelöljük".³⁰⁰ Tóth Tibor azon a véleményen van, hogy az üzemszerűség létrejötte a céltudatos tevékenység mellett általában a számviteli tevékenység megjelenésével és fokozatos differenciálódásával járt együtt.³⁰¹ E felfogás értelmében a parasztgazdaságok nem férnek bele az így értelmezett üzem fogalmába. Tóth Tibor paraszti gazdaságon olyan általában 100 hold alatti gazdaságot ért, amelyben a bérmunka nem döntő, a munkaidő meghatározó eleme a gazdálkodó tulajdonos, vagy kisbérlő és családja, s ahol a megtermelt termék viszonylag nagyobb hányada elsősorban a gazdálkodói háztartás céljait szolgálja.³⁰²

Konkrét elemzések hiányában nehéz meghatározni a paraszti üzem határait. Mohay Tamás úgy véli, hogy a parasztgazdaságot és a paraszti üzemet a kutatásnak önálló egységként kell kezelni s a feldolgozások során azok elkülönítésére kell törekednie. Meglátása szerint ahhoz, hogy egy paraszti gazdaságot paraszti üzemnek tekinthessünk, elsődlegesen azt kell eldönteni, hogy a gazdaság vezetésében döntően a racionális gazdasági számítások érvényesülnek-e. Ellenben, ha a hagyományok, az adottságok, a közvetlenül érzékelt szükségletek motiválják a gazdaság irányítását, ezeket nem tekinthetjük paraszti üzemeknek, hanem csak parasztgazdaságoknak.³⁰³

Két egymással szorosan összefüggő tényező képezi azt a keretet, amely a mindenkori gazdálkodói magatartást befolyásolja. Többen úgy vélik, hogy a makrogazdasági tényezők, a közgazdasági környezet az, amely meghatározza azokat a formákat, amelyek a paraszti gazdálkodás mikéntjét befolyásolják.³⁰⁴ Az újabb kutatások rámutatnak arra, hogy a mentális tényezőknek a folyamatban ugyancsak fontos szerep jut.³⁰⁵ Tradicionális közösségekben a gazdálkodói gyakorlat a mindennapi általános életvezetési gyakorlat része. A társadalmi relevanciával bíró kulturális minták döntő mértékben behatárolják az egyéni gazdálkodási gyakorlatot.

A parasztgazdaság nem állandó, hanem olyan hosszabb rövidebb ideig fennálló termelői, fogyasztói és életközösséget alkotó egység, amely térben és időben különböző külső és belső feltételek között működik és folyamatosan változik.³⁰⁶

Fehérváryné Nagy Magdolna úgy véli, hogy a közgazdasági szempontú vizsgálatok bevonásával könnyebben körvonalazható a parasztgazdaságok kapitalizálódásának mértéke és a hagyományos gazdálkodás átalakulási folyamata alatt a parasztság gazdasági magatartása.³⁰⁷

A paraszti gazdaságok etnográfiai-antropológiai megközelítése során igen nehéz a típusalkotás, miután az eddigi leírások nem adnak kellő összehasonlítási alapot. Ezt elfogadva joggal szorgalmazza Mohay Tamás, hogy az általánosságok szintjén mozgó leírásokról és elemzésekről a hangsúlyt konkrét paraszti gazdaságok beható elemzésére kell helyezni.³⁰⁸

A naplóíró parasztember

298 Szabó László 1982. 271.

299 Szabó László 1982. 284. Szabó László a paraszti üzemszervezetet több munkájában is behatóan elemezte. Vö.: Szabó László 1986/a, 1986/b, 1971, 1981, 1991. 1997.

300 Tóth Tibor 1980. 80.

301 Tóth Tibor 1980. 83-86.

302 Tóth Tibor 1980. 82.

303 Mohay Tamás 1994.

304 Tóth Tibor 1988., Tóth Tibor 1982.

305 Biró Zoltán-Gagyai József-Oláh Sándor 1994., Oláh Sándor 1984.

306 Fehérváryné Nagy Magdolna 1988. 15-16.

307 Fehérváryné Nagy Magdolna 1988. 16.

308 Mohay Tamás 1994.

1998 telén a Gömör megyei Hétben a paraszti gazdálkodás témakörében végeztem terepmunkát. Ekkor került a kezembe egy helyi nemesi "ivadék"³⁰⁹ középparaszt gazdasági naplója.³¹⁰ Lőkös Sámuelről, a naplót író parasztemberről kiderült, hogy 1905-ben született és az 1980-as évek elején halt meg. Felesége is nemesi eredetű volt, a harmaci Bátky családból származott. Két lányuk született. Lőkös Sámuel egész életét Hétben töltötte. Lányai elkerültek a faluból, s ma már egyetlen leszármazottja sem él Hétben. A visszaemlékezések különöc, fura, de igen intelligens emberként jellemzik Lőkös Sámuelet. Olyan embernek, aki nem igazán értett a gazdálkodáshoz, aki csak vadászattal töltötte idejét, s az "úri öltözködése" sem nyerte el a falubeliek tetszését.

"Lőkös Sámuel, ő 25 holdas gazda volt. A mezőgazdaságot nem tudta jól vezetni, de szorgalommal végzett munkával hízlalt disznót és bérdarálással is foglalkozott. Kicsit úrhatnám polgár volt. Nem tudott jól kapálni. Szeretett nyakkendőbe öltözni. Az urat meg is tudta játszani. Szeretett vadászni is."

"Ugye egy szem fia volt az apjának, Samu bácsi csak az erdőbe járt lövöldözni legénykorába, az apja gazdálkodott meg a cselédek."

Lőkös Sámuel egyedüli gyermekként apjától örökölte 25 holdas birtokát. Apja fiát a rimaszombati mezőgazdasági középiskolában taníttatta. Lőkös Sámuel az iskola elvégzése óta, az 1930-as évek elejétől vezetett rendszeresen gazdasági feljegyzéseket. Ekkortól veszi át apjától a gazdaság irányítását. Az alábbiakban a gazdasági napló alapján gazdálkodásának, életvitelének és gondolkodásmódjának jellemzését kíséreltem meg.

A napló

A gazdasági napló 1933-tól 1948-ig tartalmaz feljegyzéseket. Az 1937-es év az első időszak, amelyről Lőkös részletes feljegyzést vezet. Ez év januárjában vásárolja meg "Pénztárkönyv"-ét. A megelőző négy évről csupán hozzávetőleges bejegyzéseket készít. Ezeknél valószínűleg a napló vásárlása előtt már meglévő jegyzeteire támaszkodik, hiszen nemcsak állandó bevételi forrásokat, hanem alkalmiakat is rögzíteni tud pl.: "vidrabőr eladás" (1933 1. 3. Bevétel), vagy "Fehérnemű stb." (1933 12. 31-ig Kiadás).

A napló bevételi oldalát az alábbi részekre tagolta: sertés, daráló, erdő, mezőgazdaság, egyéb. A kiadási oldalon az alábbi rovatokat szerepeltette: daráló, sertés, erdő, termés, egyéb.

Az első évben bevételeit és kiadásait csupán végösszezszerűen tünteti fel a nagyobb csoportok szerint, később viszont minden esetben feljegyzzi a gazdaság és háztartás összes bevételét és kiadását. 1937-től a feljegyzéseket változó pontossággal, következetességgel vezette. Néhol idegen kézírás és kusza bejegyzések zavarják az összképet. A legkövetkezetesebb az 1937-től 1939-ig tartó időszak, amit feltehetően maga Lőkös Sámuel vezetett. Az 55. oldalig tételes bejegyzések vannak, amelyeknél a különböző üzemágak pénzforgalmát más-más oszlopba vezette. Ezt követően a 79. lapig, 1941. 7.7.-ig- a bevétel és a kiadás már csak egy-egy oszlopban szerepel, majd újra felbukkan az eredeti jegyzési forma a 114. lapig, 1943 októberéig. Itt egy beékelt, az 1957-es kiadásokat taglaló rész található. Az ezt követő oldalakon újra Lőkös kézírása jelenik meg. A 120. lap alsó felén -1944 4. 3.-tól- az a feltehetően női kézírás köszön vissza, amelyik a 115. oldalig visszamenőleg fejlecezte az üzemág oszlopok rubrikáit. 1944 május 19-ig vezeti a naplót, majd a 123. oldalon ismét egy új kézírás jelenik meg. A bevételi oldalon jegyzi a kiadást, kitépi a 123. oldal jobb oldali ívét. Bejegyzései szinte mindig kicsúsznak a számukra fenntartott oszlopból. Így megy ez a 129. lapig, ahol két lap kitépésével megszakad a napló. Az írásmódból arra következtethetünk, hogy a napló utolsó részét feltehetően Lőkös Sámuel idősebb lánya vezette.

Akárki is vezette a naplót, se a hó végi, se az évről egyenleg levonásánál nem végzett számvetést az egyes üzemágak kiadásaira, bevételére nézvést. A gazdasági naplók sokrubrikás felépítettsége (amely lehetőséget ad az üzemágak költségeinek külön való nyilvántartására) arra szolgálhat, hogy a könyv vezetője akármikor ellenőrizhesse, hogy az egyes üzemágak önmagukban nyereségesek-e, és a többi ágazat tőkéjét nem szívják-e el. Hogy a Lőkös gazdaságnál ennek a körültekintő gondolkodásnak nem találjuk nyomát, az azt jelentheti: számára a gazdaság összes bevételének a maximálása volt a cél, az egyes üzemágak közötti arányra nem volt tekintettel.

Az oldalak párosával ugyanazt a számozás követik. Ezek a lapszámok valójában az elszámolási egységeket választják el. Tehát az oldal beteltével egyenleget kell a gazdának vonnia. Mivel a sorok száma korlátozott, lehetséges, hogy az elszámolás töredék hónapok alapján született meg pl.: 1937 első egyenlege a teljes januári és a fél februári hónapot magában foglalja (2. lap), vagy a 12. oldal féloldali bevétel a teljes 12. és 13. oldal kiadásával tart egyensúlyt. Ennek az egyenleg vonási kényszernek köszönhetően a bevételek és kiadások tételei elcsúszhatnak egymástól, a vagyon számontartása nem a természetes havi cezúrához, hanem a könyv oldalainak 26+1 sorához igazodik. Egyértelműnek tűnik, hogy Lőkös Sámuel számára nem volt fontos a

³⁰⁹ A polgárosuló kishemesek és utódaik sajátos mentalitásához Vö.: Kósa László 1984, 1993. Paládi-Kovács Attila 1981.

³¹⁰ A gazdasági napló rendelkezésemre bocsátásáért Farkas Pálnak tartozom köszönettel.

havi mérlegkészítés, s az oldalankénti egyenleg vonásra is csak azért került sor, hogy az éves mérleget el tudja készíteni.

A család fogyasztását a saját termésből Lőkös Sámuel sohasem jegyezte föl. Ugyancsak hiányoznak a saját gazdaságban végzett munkákra vonatkozó adatok. A gazdasági napló elsősorban arról ad információkat, ami a gazdaság és a háztartás valamint a külvilág között folytatott tranzakciók körébe tartozik. E feljegyzésekből a gazdaság vagy háztartás viszonyai nem tárulnak fel teljesen.

Gazdálkodás

Lőkös Sámuel 1933-tól kezdi el vezetni gazdasági naplóját, de a költségek és bevételek aprólékos számontartása csak 1937-től kezdődik meg. Ekkortól kezd bele az intenzív sertéshízlalásba. Az azt megelőző három évben hozta létre gazdaságán belül a darálóüzemet. A sertéstartásra való áttéréskor Lőkös Sámuel számára a költségek, és bevételek írásos számontartása fontossá válik. Láthatóan nem hagyományos rendszerű birtokot igazgat: bevételi forrásai a héti parasztgazdaságok felől nézve sajátosak.

Ami a legszembeütőbb, hogy Lőkös Sámuel gazdaságában a káposzta³¹¹ a kezdeti időszakban egyáltalán nem jelenik meg. Gazdasága nem tipikus héti középparaszti gazdaság, amit bizonyít, hogy mezőgazdasági üzemét az állattartásra alapozta.

Évente két alkalommal is vett 30-30 sertést. Azokat felhízalva értékesítette. A gazdaság bevételeinek nagy része az állatok eladásából származott. A hízlalási üzemág gyarapodását mi sem mutatja jobban, mint hogy 1937 októberében további ólakat, raktárakat épített. A falu református lelkészével gyerekkori jó barátokként ketten foglalkoztak a nagy hasznot hozó sertéshízlalással. A falu többi gazdája az intenzív káposztatermelésre specializálódott.

A sertésértékesítésnél igen nagy előnynek mutatkozott a jól megoldható szállítás. A sertéseket csak a héti vasútállomásra kellett kihajtani, ahol a kereskedők bevagonírozták és elszállították.

A darálóüzemben bérdarálást végez a falubeli és környékbeli gazdáknak. A darálót valószínűleg elsődlegesen a gazdaság állatállományának takarmánnyal való ellátása miatt vásárolta, s rugalmasságát jellemzi, hogy a kapacitástöbbletet jövedelemszerzésre használja fel.

Káposztát először 1942-ben termel. Feltűnő, hogy ekkor a sertésállomány erőteljesen lecsökken. A feljegyzésekből nem állapítható meg, hogy a váltásnak mi lehetett az oka. A szóbeli visszaemlékezések megerősítik azt a feltevést, hogy ekkor katona volt. Távollétében a család azonnal a faluban általános gazdálkodási gyakorlathoz tér vissza. Ez évben 130 mázsa káposztát adnak el 2500 pengő értékben. A káposztát nemcsak saját maga értékesíti, hanem a rimaszombati konzervgyárral is leszerződik.

Később dinnyetermesztéssel is foglalkozik. A napszámbéreknél többször tünteti fel a dinnye és káposztakapálást. A feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a család a mezei munkákból nem vette ki a részét. Azt az évente felvett cselédek és a napszámosságok végezték.

Miután intenzív tejtermelést folytatott külön fejőnőt szerződtetett. A tejet rendszeresen értékesíti a helyi Tejszövetkezetenél. Több esetben libái őrzését is külső munkaerőre bízta. De feljegyzések utalnak trágya- és szalmahordásra kifizetett napszámra is. A dinnye és káposzta értékesítését sem maga végzi. Három asszonyt alkalmaz, akik árulják terményeit.

A feljegyzések arra utalnak, hogy állandóan modernizálja, gépesíti gazdaságát. Darálóüzemét Siemens motorral üzemelteti, Wolf kapát vásárol Budapesten.

Sajátja mellett kezdetben felesége harmaci földjét is műveli, azt a későbbiekben bérbe adja. A héti birtokát több esetben kisebb földvásárlásokkal bővíti.

Igényességét mutatja, hogy több esetben vásárol import német vetőbúzát és káposzta palántákat.

Lovat és tehenet is tart. 1941-ben igen nagyszámú feljegyzés tanúskodik napszám igénybevételéről. Káposztapalántáláshoz, kapáláshoz, lókapavezetéshez, trágyahordáshoz, aratáshoz, szalmahordáshoz, szántáshoz alkalmaz bérese mellett időszakosan munkaerőt.

Igen jelentősek a háztartás kiadásai. A megtermelt takarmány nem fedezte a nagyszámú sertés táplálékát ezért rendszeresen vásárol árpát, búzát, burgonyát, tőköt és kukoricát a sertések hízlalására.

Többször jelentkezik a hangonyi erdőből bevételi forrásként az eladott fa ára. Ezek az erdők a tetemes bevételt jelentenek a gazdaságnak, több esetben a többi üzemág által okozott veszteséget ellensúlyozzák.

1937-től havi 8 koronáért napszámot tart (Oláh Imrét), aki a mezőgazdasági munkák és állatok etetése mellett valószínűleg a darálást is felügyeli.

1937 tavaszán vásárol tehenet, ebből szintén jelentős bevételi forrása származik. Feltehetően feleségét kímélendő rendszeresen fizet Oláhnénak a tehen fejéséért.

311 A héti káposztatermeléséről lásd: Dobrossy István-Fügedi Márta 1983., Paládi-Kovács Attila 1988.

Lőkös Sámuel szenvedélyes vadász volt. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy alkalmanként az egyéb bevételek között vidrabőr, görénybőr stb. eladás is megjelenik. A vadászat azonban egyértelműen passzió, az ezzel kapcsolatos kiadások (fegyvervásárlás, vaddisznó csapdakészítés stb.) jóval nagyobbak, mint az alkalmankénti bevételek.

A gazdasági napló bejegyzései egy jómódú gazdálkodót rajzolnak elénk. Láthatóan azonban gazdaságának egyensúlya igen gyakran csak hitelek felvétele révén tartható fenn. A hitelek mindig igen rövid lejáratúak, s elsődlegesen a családtagoktól, rokonoktól kéri őket. Ha nagyobb összeg felvételére szorul, akkor a tejszövetkezettől vesz fel vagy előleget, vagy kér kölcsönt. Miután mindig pontosan fizet, könnyen jut kamatmentesen hitelhez. Pénzügyi zavarai ellenére sajátos módon ő maga is gyakran hitelez kisebb összegeket a falubeli rokonoknak, ismerősöknek.

A piacra juttatott terményekből befolyó pénz nagy részét újra az állatállományba fekteti be, s csak a tartalékalapból fedezi a család élelem- és egyéb szükségleteit. Ha a bevételek és kiadások egyensúlya felborul, akkor azonnal a szükségletek visszafogásával reagál, s nincsenek eszközei a gazdaság bevételeinek tartós növelésére.

Életvitel, mentalitás

A gazdasági napló nem pusztán gazdálkodásáról, hanem a család életviteléről is szolgáltat adatokat. Ezek egyértelműen arra utalnak, hogy Lőkös Sámuel gazdálkodása és életvitel is polgárosult mintáknak igyekszik megfelelni. A ruházatkódásra utaló feljegyzések azt mutatják, hogy az öltözködés jelentős szerepet játszott a család életében. A 10 év alatt 3 alkalommal vásárolt öltönyt és nyakkendőt. A szóbeli visszaemlékezések is megerősítik, hogy a faluban megszokottól eltérően nemcsak ünnepi alkalmakkor, hanem hétköznapokon is elegáns ruhában járt. Többen ezért "úrhatnám polgárnak" tartották. Ruházatához az aktatáska is hozzátartozott. A feljegyzések szerint sokat költ felesége ruházatkódására is. Pesti útjairól mindig egy divatos kalappal, vagy harisnyával tér haza.

A család higiéniai szokásai is feltárulnak a napló alapján. Igen hamar megjelenik a feljegyzések között a fogkrém vásárlás. Rendszeresen járnak feleségével fogorvoshoz, és szemorvoshoz. A felesége gyakran jár fodrászhoz, és ő maga is fodrásszal vágatja haját és ott is borotválkozik.

A feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a kultúrához való viszonya is más, mint a falubelieké. Pesti útjai során rendszeresen vásárolt könyveket. Sajnos több esetben nem tünteti fel a vásárolt mű címét, de Dosztojevszkij Bűn és Bűnhődése és Dékány A gyár című regénye az olvasmányai közé tartozott. Újságot is rendszeresen olvashatott, hiszen előfizetett a Pesti Hírlapra és a Föld és lakói sorozatot is megrendelte. 1937-ben részletre írógépet vesz. Feleségével gyakran jár közösen Putnokra moziba, pesti útjai során is gyakran mozi nézéssel tölti el estéit.

Jóllehet a visszaemlékezések arra utalnak, hogy csendes, visszahúzódó ember volt, néhány bejegyzés arról tanúskodik, hogy a közéletben is kivette a részét. Részt vesz a presbiteri konferencián, csendőrbálon, céllövőversenyen. Több alkalommal adakozik a szegények és árvák javára, az országzászlóra. Feleségével közösen utazik fel az eucharisztikus kongresszusra Budapestre 1937-ben.

A harmincas évek végén kerékpárt és motorkerékpárt is vásárolt. Házába igen hamar bevezetett a villanyt.

Gyerekei megajándékozására nagy gondot fordít. Lányainak minden pesti útjáról hoz valamilyen játékszert ajándékba. Elmaradhatatlan az édesség, a luxuscikkek ajándékozása (füge, narancs, cukorka). Mikuláskor sem feledkezik meg soha gyermekeiről akikről gyakran készített fényképfelvételeket is. Karácsonyra karácsonyfát és díszeket vásárol nekik.

Utazásokat nem csak konkrét üzleti ügyekben tesz, például több alkalommal vesz részt tenyészállatvásáron. Budapesti útjai során taxival és konflissal utazik, étteremben ebédel. Az üzleti életben igen gyakran használja a feljegyzések szerint a telefont.

A család fogyasztási szokásai ugyancsak meglehetősen polgárosultak. Meglepő módon többször vesz sertéshúst. Bár a feljegyzések alapján minden évben a saját szükségleteire egy sertést vágnak, de a friss hús iránti igény erős lehetett a családban. A sertéshús mellett gyakran vesznek marha és juhhúst is. Ugyancsak gyakori a hal és sütemények üzletből való vétele is.

Nagy gondot fordít lányai iskoláztatására. Mindkét lányát polgári iskolába járattja.

A családi viszonyairól kiderül, hogy édesanyja halála után havi rendszerességgel járadékot juttat a velük egy háztartásban élő édesapjának. Lőkös Sámuel feleségének, Jolánkának, igen sűrűn ad bevásárlásra pénzt.

Lőkös tagja a Hitelszövetkezetnek, havonta úti díjat kap a szervezettől, tag lehet még a Tejszövetkezetben is, vagy legalábbis a szervezet számára igen gyakran hitelképesnek minősül. Egy alkalommal törvénybírói tiszteletdíjat is kap.

Feleségével gyakran tesz bevásárló utakat Putnokra Miskolcra, Bánrévére. Mindkettőjüknek ki van váltva "határátlépő könyvecské"-jük. A bécsi döntés után igen gyakran utaznak Tornaljára és Rozsnyóra vásárra.

Feleségével sok közös programot csinál. Nem csak saját világába akarja bevonni (bankettek), hanem ő is engedi magát, hogy felesége bevásárlásaiba bekapcsolja. Ez a magatartás egyértelműen arról árulkodik, hogy a Lőkös családban a feleség nem alárendelt társa férjének. A naplóból egyértelműen kirajzolódik, hogy Lőkös Sámuel igyekezett feleségét mentesíteni a nehéz fizikai munka alól, a mezei munkát napszamosokkal végezteti, a fejésre külön fejtőnt alkalmaz. A feleség feladata a háztartás ellátása és a gyermekek nevelése. Ebben az esetben is egyértelműen polgári mintát követ a család.

Paraszt, parasztpolgár, polgár?

Lőkös Sámuel esetében a másfél évtizeden keresztül vezetett gazdasági napló, gyakorlatilag a pénz mozgásának rögzítésére szolgált, semmiképpen sem beszélhetünk gazdasági kalkulációkat alátámasztó könyvelésről.³¹² Úgy tűnik, hogy minden minta és cél nélkül, számítások megalapozásának szándéka nélkül vezette feljegyzéseit. A gazdasági feljegyzések gömői parasztgazdák körében való gyakoribbá válása és elterjedése szoros kapcsolatba hozható a rimaszombati mezőgazdasági középiskola működésével. Az ott tanuló diákoknak kötelező volt minden nap kisgazda számtartást vezetni, s ezt - mint a visszaemlékezések megerősítik - minden esetben szigorúan ellenőrizték az iskola tanárai. Hétfőn is több gazdánál a rendszeres feljegyzések vezetése a rimaszombati iskolával hozható kapcsolatba. A gazdálkodói habitusnak igen nagy szerepe lehet az írásbeli feljegyzések elterjedésében. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a fejlett belterjes gazdálkodásra igen hamar áttért héti parasztgazdaságok esetében jóval korábban és gyakrabban találunk rendszeres gazdasági feljegyzéseket, míg a többi gömői faluban ennek szerepe igen csekély. Egy parasztgazdaság piacra orientált jellege és az általa vezetett írásbeli feljegyzések pontossága között szoros összefüggés van.³¹³

Mohay Tamás munkája mutat rá, hogy egyetlen gazdaság beható elemzése során is egy állandóan változó és alakuló formációval találjuk magunkat szemben. *Mohay* alapfelvetése szerint egy élő környezetéhez és saját szükségleteihez folytonosan alkalmazkodni kényszerülő parasztgazdaság esetében változatlanságról igen nehezen beszélhetünk.³¹⁴

A Lőkös Sámuel gazdasági naplójából kirajzolódó gazdasági stratégiák és beállítódások egyértelműen megerősítik *Mohay* megállapítását. Jóllehet csak 10 év viszonylatában tudtuk nyomon követni gazdaságának alakulását, azt látjuk az egyes üzemágak aránya, súlya a különböző időszakokban igen eltérő volt.

Lőkös Sámuel esetében, - de ez jellemző a héti parasztgazdaságok többségére is - egyértelműen a gazdálkodási gyakorlat individualizálásáról beszélhetünk, ami egyfelől azt jelenti, hogy a gazdálkodási gyakorlat nem közösségi normák által meghatározott, hanem már az individuális döntés hatáskörébe tartozik, másfelől azt, hogy az üzem termékszerkezetének kialakításakor, már nem a háztartás szükségletei a meghatározók, hanem a piaci szabályok. Míg a káposztatermelésre berendezkedett héti parasztgazdaságok a specializáció mellett igyekeznek mindent megtermelni, ami a háztartás számára szükséges, addig Lőkös Sámuel erre már nem minden esetben törekszik, az ő esetében a specializáció már nem részleges. A földművelést egyértelműen a nagy hasznot hozó állattartás érdekeinek rendeli alá, s a meg nem termelt javakat a piacról szerzi be.

Gazdasági magatartásában igyekszik gazdaságának stabilitását fenntartani, de ugyanakkor gazdaságvezetési logikájába beletartozik az árutermeléssel járó piaci kockázatvállalás is. Gazdálkodási gyakorlata semmiképpen sem tekinthető tradicionálisnak, miután cselekvéseit és döntéseit már nem a meggyökeresedett szokások határozzák meg.³¹⁵ Lőkös Sámuel gazdaságában már találunk olyan specializációt, amely egyértelműen meghaladja az önellátást megcélzó paraszti magatartást. Lőkös Sámuel a gazdálkodás tőkés útjára lépett. Jóllehet gazdaságát feltűnő módon kapitalizálta, sok jellemzőjét őrzi a paraszti mentalitásnak.

A napló nem szolgálta a gazdaság racionálisabb kalkulációját, a pénznek legfeljebb a megszerzését és elköltését rögzíti, de a pénznek, mint önálló, fialó tőkének a forgását nem kívánja dokumentálni.³¹⁶ Ezek a

³¹² Vö. *Mohay Tamás* 1994. 75.

³¹³ *Mohay Tamás* 1994. 16.

³¹⁴ *Mohay Tamás* 1994. 74.

³¹⁵ *Bíró A. Zoltán – Gagyí József – Oláh Sándor* 1994. 8.

³¹⁶ *Mohay Tamás* 1994. 178.

feljegyzések félúton állnak a könyvelés és a napló között, a racionális kalkuláció és az öntudatos polgári vállalkozó személyiség megvalósulása között. Ez utóbbiak a modernkori polgárosodás alappillérei.³¹⁷

Jellemzőnek tarthatjuk, hogy bár gazdálkodási stratégiáiban nem a közösségben érvényes és elfogadott mintákat követi, a megszerzett jövedelmet a család földterületének növelésre fordítja. 1948-ra az apától örökölt 25 holdas birtokát vásárlásokkal 35 holdra növeli. Bár gondolkodásmódja és életvitele erősen polgárosult, úgy tűnik a földhöz való ragaszkodása, annak központi szerepe életszemléletében a paraszti mentalitás továbbélésére utal.

Irodalom

Bíró A. Zoltán-Gagy József-Oláh Sándor

1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. (A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdasági átalakulásban) Antropológiai Műhely 4. 1. szám. Csíkszereda, 7-41.

Dobrossy István-Fügedi Márta

1983 Termelés és életmód. Studia folcloristica et ethnographica 9. Debrecen.

Fehérváry Magdolna

1990 Adalékok a Vály-völgy hagyományos gazdálkodásához. In: Gömör néprajza XXIV. Debrecen, 43-65.

Kósa László

1984 Kisnemesek és utódaik viselkedése és gondolkodásmódja a XIX. században. In: Történeti antropológia. Szerk.: Hofer Tamás. Budapest, 1984. Antropológiai írások 8-10. 328-335.

1993 Polgárosuló és parasztosodó kisnemesek. Világosság. 9. sz. 703-710.

Mohay Tamás

1994 Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor gazdálkodása és élete a 20. század első felében Ipolynyéken. Budapest.

Oláh Sándor

1984 Gazdálkodás és életvitel. Korunk 6. szám. 55-61.

Paládi-Kovács Attila

1981 Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX-XX. század) Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. 163-178.

1988 Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Debrecen

Szabó László

1968a Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX-XX. században. Szolnok

1968b A háztáji gazdaságok szerepe a munkaerő-gazdálkodásban. Valóság. 5. szám 43-52.

1971 A túrkevei Dani-Szabó család birtokának alakulása 1745-1918 között. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Szerk.: Dankó Imre. Túrkeve 147-162.

1981 A paraszti munkaszervezet mai formái. In: Életmódvizsgálatok az Alföldön. Múzeumi Levelek 37-38. sz. 27-43.

1982 A parasztüzem szervezetének néprajzi vizsgálata. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen, 271-291.

1991 A paraszti állattartás üzemformáinak kialakulása a Tiszazugban. In: Alföldi társadalom II. Békéscsaba. 125-134.

1997 A munka néprajza. Tanulmányok a magyar paraszti munka-és üzemszervezetről a XVIII-XX. századból. Debrecen.

Tóth Tibor

1980 Ellentét vagy kölcsönösség. Budapest. Magvető.

1982 A mezőgazdasági jövedelmezőség és a vállalati típusok kérdéséhez az 1930-as években. Agrártörténeti Szemle XXIV. 70-86.

1930 A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Budapest. Akadémiai

³¹⁷ Mohay Tamás 1994. 178.